

C T E P T I

E r a s e d

VANISHING TRACES OF
JEWISH GALICIA IN
PRESENT-DAY UKRAINE

Omer Bartov

PRINCETON UNIVERSITY PRESS
PRINCETON AND OXFORD

С т е р т і

ЗНИКАЮЧІ СЛІДИ ЄВРЕЇВ ГАЛИЧИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Омер Бартов

Переклад з англійської мови Сергія Коломійця

Український центр вивчення історії Голокосту
ДГВПІІ «Зовнішторгвидав України»

Київ – 2010

УДК 94(477.8) «19»
ББК 63,3(4Укр-євр.)

Б – 24 Бартов Омер

Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні/Пер. з англ. Сергія Коломієця. – К., 2010. – 300 с.

ISBN 978-966-8274-23-7

Книга «Стерті» відомого американського історика Омера Бартова присвячена певним аспектам формування історичної пам'яті про Голокост в сучасній Україні. Основним її акцентом є стирання матеріальної спадщини та пам'яті єврейського життя на теренах Західної України (Східної Галичини). Для того, щоб підкреслити значущість такого стирання, а також вказати на деякі його причини, книга спершу подає коротку історію життя євреїв у багатьох містах та селах Галичини до початку Другої світової війни, а потім оповідає про те, яким чином їх було знищено під час німецької окупації регіону. Автор під час подорожі Східною Галичиною пережив свій власний шок: його вразила майже повна відсутність згадок про вбивство галицьких євреїв. Кардинальним питанням праці О. Бартова є готовність чи неготовність сьогодишньої української держави та суспільства бачити історію Голокосту, загалом історію та культуру євреїв України частиною власної історії, національної спадщини, з усіма позитивними та негативними сюжетами в історії українсько-єврейських взаємин. Сподіваємось, що український переклад книжки «Стерті» буде до нагоди історикам, що досліджують єврейські студії, історію Голокосту в Україні, проблематику історії Другої світової війни та сприятиме розвитку відкритої дискусії щодо формування правдивої пам'яті про минуле, відповідальності за цю пам'ять в українському суспільстві.

Це видання книги О. Бартова «Стерті» публікується видавництвом «Зовнішторгвидав України» та Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Програми «МАТРА» Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів, Будинку Анни Франк та Фонду проектів центрально - та східноєвропейського книговидавництва, Амстердам

This publication was made possible due to the support of “MATRA” Programme of the Ministry of Foreign Affairs of the Netherlands, Anne Frank House and Fund for Central and East European Book Projects, Amsterdam

Науковий редактор: к.і.н. Анастасія Подольська
Літературний редактор: Валентина Годлевська
Дизайн та верстка: Максим Невінчаний

Дизайн обкладинки: Френк Махуд, Максим Невінчаний

Фото на обкладинці: пам'ятник на братській могилі. Гора Федір у м. Бучач, 2003

© 2007 by Princeton University Press
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2010
© Сергій Коломієць, переклад, 2010
© ДГВПІ «Зовнішторгвидав України», 2010

Пам'яті
Ілони Кармел (1925–2000),
друга, наставника, прикладу для наслідування

Я розумію, що час, який ти проведеш у Кракові, буде обмеженим, і що ти хочеш і повинен зосередитися на житті тамтешніх євреїв. Але ось що я бажаю підкреслити: єврейське життя, особливо життя тих, хто народився незадовго до або після Першої світової війни, вирувало не лише, і не в першу чергу в Казімежі (єврейському кварталі), а й у всьому місті. І таким чином, те, що собою являв Краків, стало частиною нашого «я».

З листа Ілони Кармел, адресованого мені від 2 червня 1997 р., незадовго до моєї першої поїздки до Східної Європи

Ілона народилася в Кракові та пережила війну у міському гето, а також у багатьох трудових і концентраційних таборах. Пізніше вона переїхала до Сполучених Штатів і опублікувала дві визначні книжки, створені на основі власного досвіду часів Голокосту та періоду видужання після важких ран наприкінці війни, а саме: «Stephania» (1953) та «An Estate of Memory» (1969). Це була незвичайна жінка та чудова письменниця; і кожному, хто бажає зрозуміти термін «злочини проти людства», варто прочитати її вже добре забуті романи.

З М І С Т

Знехтуваний епізод історії.....	9
Передмова до українського видання.....	15
Вступне слово.....	23
Карти.....	32
I. Пограниччя.....	39
II. Подорожі пограниччям.....	49
<i>Львів – Самбір – Дрогобич – Стрий – Болахів – Івано-Франківськ – Коломия – Косів – Кути – Городенка – Гусятин – Чортків – Золотий Потік – Бучач – Монастирська – Тернопіль – Бережани – Золочів – Броди – Жовква</i>	
III. Повернення.....	211
Подяка.....	222
Книжковий форум (Україна модерна. – 2009. – №4/14. – С. 273–348).....	223
Додаткова література з теми.....	285
Про автора.....	293
Алфавітний покажчик імен.....	294
Алфавітний покажчик топонімів.....	296

„ЗНЕХТУВАНИЙ ЕПІЗОД ІСТОРІЇ...”

Передмова до першого українського видання

Для українських істориків, котрі досліджують проблематику Другої світової війни, передовсім історію Голокосту, надто складні українсько-єврейські взаємини цього періоду, поява українського перекладу книжки Омера Бартова, знаного американського вченого¹, про єврейські громади Східної Галичини, їх зникнення в добу Голокосту та про сучасний стан історичної пам'яті про це в суверенній Україні, я абсолютно переконаний, це не рядова подія. Взагалі-то не дуже часто так буває (чи зовсім не буває), що нові книжки, монографії наших колег – західних істориків так відносно швидко видаються українською мовою. Останній книжці О. Бартова «Стерті», якій присвячена ця передмова, пощастило. Тільки наприкінці 2007 року вона побачила світ англійською², знадобилося менше трьох років, для того щоб історична спільнота України долучилася до жвавої дискусії щодо проблем, які поставив Омер Бартов в цьому своєму дослідженні.

Тут маю зазначити, що книжка «Стерті» в українському перекладі з'явилася завдяки непростим зусиллям Українського центру вивчення історії Голокосту та за підтримки голландської фундації книговидавництва для Центральної та Східної Європи (Fund for Central and East European Book

- ¹ Відомі монографії та наукові праці О. Бартова, що стосуються проблем історії Другої світової війни: Omer Bartov. *Mirrors of Destruction: War, Genocide, and Modern Identity*. – New York: Oxford University Press, 2000. – Chapter 3.; Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York: Oxford Press, 1991.
- ² Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. Принагідно маю приємність зазначити, що в 2010-2011 роках побачать світ українською мовою ще монографії відомих західних істориків Венді Лауер та Карела Беркгофа, які досліджують Другу світову війну, окупаційний нацистський режим та історію Голокосту на територіях України

Projects, Amsterdam). Показовим та доволі симптоматичним є той факт, що ще до виходу цього українського видання «Стертих» О. Бартова, серед істориків в Україні та їх зарубіжних колег вже розгорнулася відверта дискусія по книжці та побачили світ перші рецензії на неї в українських виданнях³. Одним з найяскравіших прикладів такої дискусії став форум: «Єврейська спадщина в Україні та репрезентації Голокосту: обговорення книжки Омера Бартова», що був надрукований в часопису «Україна модерна»⁴. З люб'язного дозволу автора та «України модерної» Український центр вивчення історії Голокосту друкує в українському виданні книжки цей форум⁵. Здається, це єдине, що відрізняє (сподіваємось, що й доповнює) українське видання «Стертих» від його оригіналу, що був виданий видавництвом Принстонського університету в 2007 році.

Тільки щойно книжка Омера Бартова побачила світ, її миттєво стали характеризувати, як полемічну, критичну, провокативну, навіть як фатальну... На мій погляд, все це є певною мірою справедливо, тому що це дослідження американського історика зачіпає болючу проблему повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію 20 століття, правдивого минулого, забороненого минулого. Книжка Бартова за великим рахунком присвячена надто відкритому, вельми концептуальному для сучасних українців питанню: наскільки можливо сьогодні в модерній Україні побудувати правдиву чи об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема про ХХ століття, про Другу світову війну, таку модель де було б місце не тільки етнічним українцям, але й українським полякам, євреям,

³ Див., напр.: *Марія Мелент'єва*. Omer Bartov, Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. – XVII, 232 p., ill.// Голокост і сучасність. №2(4), 2008, с.157-161.; *Грицак Я.* Голокост попросту: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=3473>.

⁴ Україна модерна. – 2009. – №4/14. – С. 273–348

⁵ В даному випадку ми друкуємо всі відгуки вітчизняних та іноземних вчених на дослідження О. Бартова, що надрукувала «Україна модерна» в своєму Форумі, за виключенням рефлексій самого автора на ці, різні, проте, точно, небайдужі відголоси. Робимо ми це, передовсім тому, що в передмові до українського видання О. Бартов посилається на Форум в «УМ» та відповідає на зауваги своїх критиків, тим самим повторюючи основні тези, висловлені ним на сторінках «України модерної».

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

росіянам, ромам, кримським татарам тощо... Йдеться, як на мене, про визнання (чи невизнання) Україною, суспільством, державою, власної історії та культури, як багатоманітної, поліетнічної, - з усіма позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин, що впливають звідти. Або, наприклад, згода на моноетнічну модель пам'яті про історичну минувшину своєї країни, що автоматично виключає спільну пам'ять різних етнічних спільнот, які багато часу мешкали на тих самих теренах. При такому підході в процесі творення індивідуальної чи колективної пам'яті в сучасній Україні будуть невідворотно, в першу чергу визначатися ті історичні контексти, реалії, події, котрі треба забути чи викреслити з історичної пам'яті...

Омер Бартов, в своїй книжці виходить на концептуальне питання (від) творення пам'яті про минувшину в українському соціумі на прикладі історії та сучасності єврейської Східної Галичини чи єврейських громад цього абсолютно неповторного та вражаючого своїм культурним розмаїттям регіону України. В даному випадку інтерес автора до західно-українських теренів мав не тільки професійне підґрунтя, родина Бартова перед війною жила в місті Бучачі, звідки вийшло в світ багато порядних людей, в тому числі письменник, лауреат Нобелівської премії Шмуель Йосеф Агнон. Так чи інакше автор дослідив історію та зникнення єврейських громад двадцяти міст Галичини. Євреї поряд з українцями та поляками довгий час були найчисельнішими спільнотами цих теренів України та визначали культурний, соціальний, політичний, економічний профіль Галичини. А були ще вірмени, німці, росіяни, серби тощо... Мабуть було б достатньо, скажімо, Бруно Шульца з Дрогобича, чи Шмуеля Агнона з Бучача, чи Йозефа Рота з міста Броди, для того щоб прославити літературу з Галичини на весь світ. Проте, галицьких євреїв, які прославили свій рідний край по всій Європі та по всьому світові набагато більше. Сьогодні єврейського світу Східної Галичини не існує, він був повністю зруйнований тоталітарними злочинними режимами 20 століття... Є ще залишки символів та пам'ять про цей світ, але, за думкою, чи, скоріше, за переконанням Омера Бартова, ця пам'ять знаходиться на межі зникнення. В передмові до нашого українського видання автор з важливістю підкреслює, що книгу було написано як спробу донести до українських читачів усвідомлення знехтуваного епізоду історії та відлуння цієї прогалини в історичній пам'яті та вшануванні її.

Омер Бартов не перший серед західних істориків, що звертаються до теми єврейської спадщини Західної України та її трагічної історичної долі. Яскравим прикладом може бути книжка Шимона Редліха про Бережани⁶. Але, в дослідженні Ш. Редліха не було так загострено питання відповідальності за пам'ять про минуле, як це зроблено в «Стертих» О. Бартовим. Ще відчувається важливим зазначити, що крізь весь текст автор намагається постійно наголошувати на полікультурності та поліетнічності Східної Галичини, які були, вірогідно, пріоритетними культурними ознаками цього краю та які сьогодні не існують в культурному просторі Галичини, а може і всієї України. О. Бартов, змальовуючи кожний населений пункт, подає його назву польською, їдиш, російською, німецькою, а передовсім на перше місце ставить українську, за зрозумілою ознакою: державною належністю цих місць сучасній Україні...

І, нарешті, один з головних концептів книжки «Стерті», в наслідок якого вона має більше критиків ніж прихильників: це закидання її автором відповідальності частині галичанських українців в їх співучасті з нацистським режимом в Голокості на цих теренах в роки Другої світової війни. А також, на мою думку, ще важливіше, генеральна теза Омера Бартова про сьогоднішній стан речей в багатьох місцях Галичини, коли поновлюється пам'ять про український національний рух, ОУН та УПА, і, одночасно з цим, нехтується єврейська пам'ять Східної Галичини (зруйнований стан синагог, цвинтарів, відсутність пам'ятних знаків та написів на місцях знищення громад тощо). Важливо наголосити, що за доби радянського тоталітаризму як пам'ять про український національний рух часів нацизму так і пам'ять про Голокост були забороненими темами. Тепер нам треба набратися мужності сказати про конфлікти цих пам'ятей...

⁶ *Shimon Redlich. Together and Apart in Berezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945*. – Bloomington: Indiana University Press, 2002. Книга Редліха була опублікована у польському перекладі: *Razem i osobno: Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Berezhanach, 1919–1945*. – Sejny: Pogranicze, 2002; в українському перекладі під назвою *Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї та українці, 1919–1945 рр.* – Київ: Дух і Літера, 2002; а також на івриті у видавництві Ben-Gurion University Press в м. Беер-Шева 2005 р.

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Я відношу себе як до прихильників так і до критиків книги Омера Бартова «Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні». Скажімо, я згоден з Ярославом Грицаком щодо фактографічних помилок книжки Бартова, щодо його часто-густо закидань та звинувачень на адресу українського націоналізму в тих випадках, де він був не причетний. Іноді автору не вистачало коректних розмежувань та уточнень, коли йшлося про українську поліцію, чи ОУН, чи УПА. Це не було одне й те саме... Щодо подій Другої світової війни і Голокосту в Україні науковці-історики сьогодні мають дуже відповідально розрізняти напрями і течії, що існували в українському національному русі в цей час та їх відповідальність чи навпаки за геноцид проти євреїв, а також чітко розділяти хронологічний період в цих подіях, вказуючи на суттєву відмінність ситуації 1941 року від перебігу подій та українсько-єврейських стосунків 1942 чи 1943 років. Також, ні в якому разі не ставати заручниками радянських і пострадянських ідеологічних стереотипів, що ставили на одну дошку всі політичні течії та військові формування українських націоналістів та однозначно засуджували всіх як злочинців в історії ХХ століття.

Проте, головне: книжка американського історика Омера Бартова видана зараз українською, може сприяти важливій майбутній події, а саме: початку чи більш ґрунтовному продовженню відкритої дискусії в українському суспільстві щодо концепції історичної пам'яті, де ми не станемо в черговий раз вибудовувати тільки одну лінію історії чи то героїчну, чи то жертвовну, а спробуємо сказати, що були учасниками тієї історії... В цьому буде цінність книжки Омера Бартова для України.

На сам кінець хотів би подякувати моїм колегам науковцям Українського центру вивчення історії Голокосту Віталію Боброву, Михайлу Тяглову, а також доброму молодому перекладачеві Сергію Коломійцю, літературному редакторові Валентині Годлевській, Максиму Невінчаному, що зробив дизайн та верстку видання. Без цих людей книга «Стерті» Омера Бартова не побачила б світ в Україні.

*Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук,
Український центр вивчення історії Голокосту*

ПЕРЕДМОВА

ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Із великим задоволенням пишу передмову для україномовного читача. Зазвичай автори задоволені, коли їхні праці перекладають іншими мовами і тим самим відкриваються для ширшого кола читачів, що не мають доступу до оригіналу. Проте в даному випадку видання книжки «Стерті» українською важить набагато більше. Адже це – не лише праця про Україну; її – що, певно, важливіше – також присвячено обговоренню питання, якому в Україні, як на мою думку, приділяється недостатня увага. Відтак книгу було написано як спробу донести до читачів усвідомлення знехтуваного епізоду історії та відлуння цієї прогалини в історичній пам'яті та вшануванні її. І хоч книжку написано англійською, проте її цільовою аудиторією є українці. Тому я надзвичайно вдячний тим, хто сприяв перекладу «Стертих» – а особливо Анатолієві Подольському, і доклав зусиль, аби донести її до українського читача.

Ця книга не має на меті комфортного сприйняття. Основним її акцентом є стирання матеріальної спадщини та історичної пам'яті єврейського життя в західноукраїнському регіоні, відомому як Східна Галичина. Для того, щоб зрозуміти значення цього процесу, а також назвати деякі його причини, автор спочатку подає стисло історію життя євреїв у багатьох містах і селах Галичини до початку Другої світової війни, а потім оповідає про те, як саме їх було знищено під час німецької окупації регіону. Зауважимо, що авторська позиція полягає в тому, що попри те, що масове вбивство євреїв було сплановане та кероване німцями, у його здійсненні значну роль відіграли місцеві українці. Окрім цього, в книзі відзначається, що впродовж значного періоду часу між українськими націоналістами, членами ОУН а згодом УПА – з одного боку, та німецькими окупантами – з іншого, спостерігався частковий збіг інтересів, і, отже, бажання співпрацювати. Надзвичайно важливим є те, що і німці, і українські націоналісти прагнули знищити радянську владу та будь-яку можливість її повернення. Вони також мали на меті

розправитися із тими, кого вважали прибічниками совєцької влади й експлуаторами українського населення. В той час, як поляки були колишніми правителями та колонізаторами регіону, євреї розглядалися і як колишні лакеї Польщі, і як лідери та зняряддя комуністичної окупації краю. Українські націоналісти, можливо, і не поділяли німецьких намірів щодо геноциду, але вони проголошували Україну, вільну від євреїв та поляків. Ця спільна мета стала підставою для співпраці між німцями, котрі були окупантами території, українськими націоналістами, що прагнули незалежності України, та великою кількістю українських міліціонерів і поліцаїв, які склали основну частину людських ресурсів, задіяних у масових убивствах євреїв у Галичині.

Історію цих подій та пам'ять про них ускладнює те, що усі причетні сторони відігравали багатогранні й мінливі ролі. Українці зазнали жахливих страждань як за правління Радянського Союзу, так і Німеччини, і заплатили невимовно високу ціну у Другій світовій війні. Українські націоналісти в Галичині й на Волині, котрі спершу співпрацювали разом із німецькими окупантами і брали участь в етнічних чистках, спрямованих проти поляків та в геноциді євреїв, пізніше стали на шлях боротьби як проти німців, так і проти советів. У західних областях сучасної України, що розташовані на території Галичини, їх часто шанують як національних героїв. Шанування це є ще палкішим через те, що впродовж десятиліть повоєнного комуністичного правління саме цих націоналістів зображували як профашистських колаборантів. Такої точки зору й досьогодні дотримується значна частина населення східних регіонів України. Безумовно Голокост не відбувся б, якби не німецька окупація та нацистська політика знищення усіх євреїв Європи, однак євреї воєнного та повоєнного часів у свідченнях про ці події наголошують на участі їхніх українських друзів, колег і сусідів у вбивствах і подальшому пограбуванні чужого майна. Окрім цього, тоді як євреї розглядають себе як безневинних жертв українських націоналістів, зрадників, грабіжників і бандитів, українці у тогочасних, пізніших, а подекуди і сьогоднішніх свідченнях наполягають на тому, що євреї самі винні у тому, що опинились у становищі жертв через їхню підтримку радянської влади.

Даний дискурс покликаний встановити рівновагу між жертовністю та співучастю у злочинах. Згідно з однією точкою зору, дехто з україн-

ців міг співпрацювати з німцями у Голокості, але інші рятували євреїв; багато хто був хоробрим борцем за визволення рідних земель, а всі разом – жертвами нацизму, ба більше – радянського режиму, важливими співучасниками якого були євреї. Відповідно до другої, хоча деякі євреї були комуністами чи функціонерами НКВС, і навіть хоч деякі українці проявляли героїзм і рятували євреїв, переважна більшість українського населення, зокрема націоналістичні лідери, мали антисемітські настрої, брали участь у масових убивствах своїх сусідів-євреїв і збагачувалися за рахунок вкраденого майна і товарів, що належали євреям. Ці два дискурси репрезентовано великою кількістю літератури з історії і сформульовано у недавній дискусії з приводу праці «Стерті», опублікованій в часописі «Україна модерна» та кількох інших рецензіях на цю книжку¹.

Дозвольте зауважити, що попри твердження деяких із моїх критиків, і як у тому зможе нині переконатися український читач, прочитавши «Стертих», я ані пишу такого, ані вважаю, що усі українці були або є антисемітами (що, по суті є нездоровим узагальненням, позбавленим будь-яких історичних обґрунтувань). Я не маю жодного наміру підривати легітимність українського націоналізму чи незалежної української держави, що, вважаю, має повне моральне та історичне право на існування (не менше, ніж, наприклад, Держава Ізраїль, де я народився); я також не відкидаю, більше того, прямо посилаюся на документальні підтвердження масових страждань українців-неєвреїв впродовж двадцятого століття. Метою «Стертих» є не заперечити жертвність українців чи їхнє право на незалежність; радше, книжка має на меті виявити згубні наслідки спотворених історичних свідчень та формування пам'яті, а також закликати до обопільного визнання спільного минулого євреїв та українців і до взаємної поваги до жертв історії – навіть, і особливо тоді, коли це жертви тих, кого в іншому контексті можна розглядати, як національних героїв.

Жоден із моїх критиків не відкидає того, що політика пам'яті в сучасній Галичині і у дещо меншою мірою в інших частинах країни, часто оминає єврейське життя в Україні до Голокосту, маргіналізує страждання євреїв у період німецької окупації, ігнорує або заперечує співпрацю українців у геноциді і націлена на створення колективної пам'яті, вільної від євреїв, шляхом побудови пам'ятників і меморіалів, що прославляють українських героїв минувшини, а також через майже повне нехтування, а часом і руйнування, місць, що зберігають

пам'ять про євреїв та могли б послужити доказом довоєнної присутності й впливу цієї етнічної групи на економічну, культурну, релігійну та соціальну сфери життя краю.

Тож книгу, яку ви зараз тримаєте в руках, було піддано критиці з інших причин, жодна із яких, між іншим, не має центрального значення для основної тези цієї праці. Таку критику можна розподілити на три основні групи. По-перше, прозвучало твердження про те, що я допустив помилки при викладі деяких історичних фактів. Такий аргумент націлений не тільки на підрив довіри до моєї наукової роботи, а й постає як відповідь на моє твердження про те, що українська історіографія ігнорує чи спотворює історію євреїв в Україні. По-друге, прозвучали заяви про те, що я писав про українців вибірково або дошкульно, проігнорувавши їхні страждання та замовчував співучасть євреїв у злочинах масового характеру. Оскільки такі заяви не мають жодного відношення до того, про що я писав у «Стертих», очевидно, вони мають іншу мету, а саме: є реакцією на мій аргумент про те, що українська політика пам'яті ігнорує євреїв або представляє їх вкрай недоброзичливо, що страждання євреїв було маргіналізовано, а співучасть українців у геноциді замовчується. І нарешті, мене характеризують як аж занадто песимістично налаштованого щодо майбутньої долі деяких непростих фактів єврейського минулого та потенційного примирення обох груп. Цей останній аргумент, звісно ж, містить у собі натяк на те, що мої попередні твердження не є вірними. Але його також можна розглядати як реакцію на мої передбачення того, що незабаром у Галичині не залишаться жодних матеріальних пам'яток довоєнного єврейського життя.

Я не можу стверджувати, що книга «Стерті» повністю позбавлена помилок або те, що історична інтерпретація, представлена нею, абсолютно стійка до критики. Але я вже дав відповідь на більшість критичних відгуків, опублікованих в «Україні модерній», і не бачу необхідності повторюватися в контексті цієї передмови. Натомість, я би хотів стисло прокоментувати найважливіші, як я вважаю, а також до певної міри кричущі, питання, які конче потребують уваги. Щодо історичних фактів. Одним із тверджень моїх критиків, що найбільше спантеличило мене, було те, що Галичина жодним чином не була пограниччям. Я можу зрозуміти політичну значущість такого аргументу, адже заява

про те що, певна територія є пограниччям рівнозначна відмові від претензій щодо її спірного статусу. Але в історичному плані немає жодних сумнівів у тому, що Червона Русь, Рутенія чи Галичина була частиною прикордонних володінь Польського королівства; в час створення Польсько-Литовського князівства кордони його дійсно пролягали далеко на схід від Галичини, але під час війн проти козаків, татар і турків у другій половині XVII ст. ця територія знову стала пограниччям. Після приєднання Галичини 1772 р., провінція увійшла до складу Габсбурзької імперії як її майже парадигматична східна прикордонна територія (про це йдеться, наприклад, у працях Йозефа Рота); і коли її було повернуто назад до складу польських земель після Першої світової війни, Східна Мала Польща ще раз стала землею, якій випало бути пограниччям країни (чим вона і досі залишається у польській міфології та фольклорі). Нарешті, після закінчення Другої світової війни цей регіон опинився на крайньому заході Радянського Союзу, а з 1991 р. перебуває у складі найзахідніших територій української держави, будучи краєм, що, звісно ж, виявляє більш прозахідну орієнтацію, ніж інші частини країни, і не в останню чергу через те, що його історія помітно відрізняється від історії інших частин України.

Що стосується заяв про моє ставлення до українців, їхньої ментальності та історії, варто спершу зазначити, що це – не книга про історію України. Радше, це нарис про політику пам'яті в одному українському регіоні. У цьому регіоні, а також і в інших, сьогодні все ще присутні прояви відвертого антисемітизму, які просто неможливо відкинути²; найчастіше кидається у вічі нехтування чи неповага щодо єврейських місць, таких як синагоги, кладовища та місця масових поховань; і при цьому має місце прославлення індивідів, котрі, з-поміж іншого у своїй біографії, мали стосунок до агресивної риторики та дій, спрямованих проти євреїв. Хоча ці факти неприємні, вони не є відображенням мого ставлення; вони відображають реальний стан справ у країні. У цьому немає нічого невідворотного, суттєвого чи незмінного, і «Стерті», взагалі-то, – це заклик до змін. Але відкидання такого реального становища лише стане на заваді досягненню змін на краще.

Найбільше занепокоєння в рамках критики книги «Стерті», як я бачу, викликає спроба створити рівність міри жертвовності та співучасті у злочинах: якщо українці вбивали євреїв, то і євреї вбивали українців;

якщо українці були колаборантами нацистів, то і євреї співпрацювали з більшовиками; якщо євреї були піддані геноциду в Голокості, то українці страждали від Голодомору на початку 1930-х рр., від радянських репресій 1939–1942 рр. та після 1944 р., а також і від нацистської окупаційної політики. Тож, обидві групи не тільки зазнали непомірних страждань, але кожна з них була однаково винна у переслідуваннях проти іншої. Тим не менше, попри очевидну суперечність, до якої веде такий хід думок, мене також звинувачують у тому, що я приділив мізерну увагу періодам гармонійного співіснування єврейства й українства.

Така лінія аргументації є підступною, адже вона базується на неправильному тлумаченні фактів із метою створення виправдувального наративу із недобрими намірами. Такого роду аргумент не вартий істориків чи будь-якого відкритого й об'єктивного дослідника або інтелектуала. Запевняю Вас, у всіх націй є свої «паршиві вівці», і навряд чи євреїв оминула така доля. Деякі євреї були більшовиками, дехто з них служив в НКВС; хтось був катом і вбивцею. Комунізм приваблював євреїв, тому що він обіцяв покласти край етнічним і релігійним відмінностям, які завдавали багато страждань євреям Європи впродовж століть. Але євреї, котрі служили у вбивчих відділах таємної радянської поліції, не діяли в них як євреї, чи від імені єврейського народу, чи із намаганнями здійснення якоїсь національної єврейської мрії. Вони стали більшовиками. Вони служили більшовиками пліч-о-пліч з українцями, росіянами, білорусами й іншими. Більшовик-українець не був менш затятим більшовиком, аніж більшовик-єврей. Сталін не діяв як представник Грузії, рівно так, як і Троцький не діяв від імені євреїв. Такі аргументи про юдейський більшовизм було використано нацистами та їхніми колаборантами задля сприяння нищівним діям. Це була облудна та вбивча брехня, яка служила для виправдання геноциду мільйонів євреїв, котрі не мали з комунізмом нічого спільного окрім того, що були його жертвами. Мусування таких тверджень сьогодні лиш нагадує про відомий вислів Талейрана: *«Ils n'ont rien appris, ni rien oublié»* (фр. «Вони нічого не навчилися і нічого не забули»).

І навпаки: українські націоналісти дійсно діяли як українці; навряд чи вони представляли усіх українців, але вони заявляли, що діють від їхнього імені; вони не планували геноциду євреїв, але були залучені до його здійснення; вони справді закликали до очищення України, і вони

значно полеглили роботу німецьких злочинців; вони створили атмосферу, в якій ті тисячі українців, які допомагали євреям, були представлені як зрадники своїх сусідів і національної ідеї. Дуже важливо визнати цю різницю. Більше того, необхідно погодитися і з тим, що і окупація, і звільнення мали різне значення для різних народів залежно від об'єктивної ситуації, в якій вони знаходилися. Коли німецькі війська прийшли в Галичину 1942 р., багато українців вітали їх як визволителів, а більшість євреїв сприймали як убивць. Коли радянські сили вступили в Галичину 1944 р. багато українців вбачали в них окупантів, водночас як жменька євреїв, що вижила, раділа їм як своїм рятівникам. Для багатьох місцевих українців побачити офіцера Червоної армії, що був особою єврейської національності, означало підтвердити власну віру в те, що поняття «єврей» та «більшовик» були синонімічними; для євреїв, котрі вижили, ці єврейські солдати, що із неабиякими зусиллями могли мовити кілька слів на їдиш, були нічим іншим, як чудом во плоті; для єврейських військовослужбовців, що боролися за знищення нацистської чуми, оці лишки єврейського населення символізували звірства, які вони намагалися зупинити, і наповнювали їхню особисту жертву змістом. Нам не слід забувати свідчення Василя Гроссмана про своє повернення до Бердичева, де було замордовано усю єврейську громаду, у тому числі і його матір.³

Нарешті, дозвольте кілька слів про оптимізм. У жовтні 2008 р. я брав участь у конференції в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи у Львові. Ця конференція стала символом позитивних змін; її було присвячено міській єврейській спадщині та історії Центрально-Східної Європи, включаючи Україну, і в її рамках було влаштовано виставку про Львів як (колишнє) багатоетнічне місто. Це була подія міжнародного масштабу, хоча, на жаль, у ній взяло участь небагато членів місцевої наукової спільноти. Тим не менше, конференція стала обіцянкою обнадійливого початку нового етапу. Після того я чув про кілька інших ініціатив (і сам брав участь у деяких із них), спрямованих на вивчення єврейсько-українських зносин в минулому та сприяння діалогу в майбутньому. Також були спроби, хоча і обмежені, збереження єврейських пам'ятних місць. Але водночас, ознаки прискореного та безповоротного стирання залишаються не менш, а то й більш, помітними.

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Їдучи на зазначену конференцію, я відвідав проїздом місто Броди, у якому я вже побував 2004 р. Було холодне осіннє надвечір'я і сідаюче сонце кидало червоне світло на стіни, які оточували порожній каркас фортечної синагоги. Це будівля неабиякої історичної значимості у місті, яке довгий час було одним із найбільших єврейських міських центрів. Але у певний момент часу між двома моїми відвідинами дах синагоги розколовся, а вся велична споруда тепер перебувала у стані швидкого руйнування. Біля будівлі невеликий екскаватор копав водопровідну каналу. Замість спроби врятувати синагогу, така робота, можливо, завдала їй ще більшої шкоди. Наступного дня під час конференції у Львові я вивів на екран фото бродівської синагоги, що викликало сумний подив у присутніх. Проте, я маю острах, що це стирання, котре чиниться спільно природою й людиною, прогресує швидше, ніж будь-яка місцева ініціатива та добрі наміри протистояти йому. Можливо, вихід цієї книги у світ українською мовою відіграє невеличку роль у збереженні того, що ще можна вберегти, та у справі сприяння процесові вивчення і збереження в пам'яті того, що впродовж тривалого часу було оповите мовчанкою і сковане забуттям.

Омер Бартов

- ¹ *Україна модерна*. – 2009. – №4/14. – С. 273–348; Грицак Я. Голокост попросту: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=3473>.
- ² Одним із недавніх прикладів є висловлювання мера міста Ужгорода Сергія Ратушняка: <http://obozrevatel.com/news/2009/12/11/338807.htm>.
- ³ Pya Ehrenburg and Vasily Grossman, *The Complete Black Book of Russian Jewry*, trans. and ed. D. Paterson (New Brunswick: Transaction Publishers, 2007), “The Murder of the Jews of Berdichev,” 12-20; Vasily Grossman, *A Writer at War*, ed. and trans. Antony Beevor and Luba Vinogradova (London: The Hanvill Press, 2005), 247-61.

ВСТУПНЕ СЛОВО

У цієї невеличкої книжки глибоке біографічне коріння. Вона також є першим скромним плодом тривалої подорожі, що розпочалася багато років тому й триває досі. Хоча вона і не є автобіографічною, я все ж не можу заперечити того факту, що вклав у неї більше, ніж у всі інші свої праці з історії. Це історія відкриття того, що існувало колись, того, що ще залишилось, і того, що було стерте. Це відкриття зробив я сам, адже на початку своєї подорожі я знав зовсім небагато. Ті, хто знав набагато більше, вже більше не розмовляли, або не бажали оповідати, або, найчастіше, розповідали лише власні історії. Я подався туди, де для мене не було нічого, окрім білої прогалини на карті; і розуміння цього додавало справі присмаку пригод, подібно до того відчуття, яке було в мене, коли ще хлопчиком читав про великих дослідників минулих століть. Але це також була мандрівка в чорну дірку, що поглинула цілу цивілізацію разом із окремими членами моєї родини, яких так ніколи і не судилося побачити, не залишивши і сліду їхнього, так, наче вони ніколи не існували; так само як і отих мандрівників-відкривачів, котрі зрештою перетворювали білі прогалини на своїх мапах на колоніальні серця темряви.

Більшу частину свого дитинства та юнацтва я провів у невеликому районі на півночі Тель-Авіва. Ізраїль 1950-х рр. був бідним, провінційним й ізольованим від решти світу. На сусідньому пагорбі виднілися залишки палестинського села, мешканці якого втекли під час воєнних дій 1948 р. Його населяли євреї-біженці з Північної Африки, вигнані із власних домівок режимами арабських країн. Мій район згодом заселили євреї із Польщі, вигнанці післявоєнного антисемітського режиму Гомулки, здебільшого ті, хто пережив Голокост, та їхні діти. Польська мова лунала скрізь: у продуктовому магазині, в перукарні, в банку, на пошті. У моєму домі з дітьми розмовляли лише на івриті. Мій батько народився у Палестині під Британським мандатом; мати приїхала з Польщі ще дитиною 1935 р. Але в альтернативі завжди був їдиш: може, тому, що з нього бралися вирази, яких не було в івриті, а, може, тому, що дорослі могли розмовляти на ньому на заборонені теми при своїх дітях. І оскільки сім'я моєї матері родом із Галичини, то в ужитку були також польська, українська, і частково російська мови, усі злиті у м'яке,

ВСТУПНЕ СЛОВО

іноземне, але до глибини душі знайоме звучання, відголос котрого я чую й донині.

Моє покоління, народжене в 1950-х, відкидало цей іноземний дух. Нас соціалізували у новому ізраїльському суспільстві; ми розмовляли на жорсткому, прямому, сухому івриті. Ми не терпіли безконечних оповідей та каламбурів їдиш, який здавався нам нічим більшим, ніж риторикою, і ніколи не пов'язаним із дією, й таким, що завжди сприймає дійсність за аналогією і реагує на події шляхом згадування минулого. Щодо польської, то це була мова дебелих тіточок із аж занадто нафарбованими губами і пройдисвітів, і сильних язичників, що п'ють горілку, руки яких замарані кров'ю євреїв. Для нас, заточених на клаптику суходолу, оточеному колючим дротом і морем, містком до решти світу була англійська мова: мова поп-музики, довгого волосся та сексуальної свободи. У ній не було відгону Гето, погромів і вигнання. Все ж звуки, вкладені у вуха дитини, рідко зникають з її голови; у певний момент життя вони повертаються, ніжно підштовхуючи, нечутно змушуючи особу вже середніх літ оглянутися і прислухатися до внутрішнього голосу минулих днів, поставити питання, що ніколи раніше не звучали з її вуст: де? коли? чому? як?

Я майже нічого не знав про рідне місто своєї матері. Взагалі, я знав дуже мало про світ, з якого вона походить, хоча я дедалі все більше дізнавався про те, як саме той світ було зруйновано. Я багато років вивчав новітню історію Німеччини, зокрема історію Третього Райху. Завдячуючи своєму ізраїльському вихованню, я здобув чимало знань про Голокост і водночас відкидав його як предмет наукового дослідження: надто близькою і болісною була ця тема для мене, щоб мати змогу розглядати її на потрібній відстані, і надто політизованою, щоб витягти її суть із-під груди пустої риторики та демагогії. Лише наприкінці 1980-х, приїхавши до Сполучених Штатів, я став почуватися вільним від цих перепон і готовим до вивчення геноциду єврейського народу.

Мене все ж таки постійно турбували два аспекти сфери діяльності, котра швидко переростала у дослідження Голокосту. По-перше, здавалося, що вивчення того, як вбивали євреїв, мало чим допомагає дізнатися про те, як євреї жили; фактично, таке дослідження винесло їх на сторінки історії лише з метою опису їхнього винищення. По-друге, я дедалі чіткіше усвідомлював існування великої прірви між працями, які реконструювали дії з планування та здійснення «остаточного розв'язання

ВСТУПНЕ СЛОВО

єврейського питання» нацистським режимом і його поплічниками, та між тими дослідженнями, що відтворювали картини життя і смерті євреїв у своїх містах, у гето й таборах. Здавалося, ніби те нацистське наполягання на розмежуванні злочинців та їхніх жертв передалось й історикам, що описували цей період.

1996 р. я відвідав два семінари в Німеччині, присвячені темі Голокосту. Лекції вміло проводили визначні науковці; бібліографічні списки були довгими; велика кількість присутніх – серйозною та старанною аудиторією; презентації під час занять – інформативними й аргументованими. Але все, що слухачі читали та писали, було пов'язане із німецькими загарбниками; ніщо в запропонованих матеріалах не торкалося питання жертв: жодного свідчення, мемуарів, історичної реконструкції життя або загибелі євреїв з точки зору самих євреїв. Як я тепер розумію, хоч і не усвідомлював тоді, не йшлося там жодним чином і про світ, у якому мала місце та велика кількість вбивств, про соціально-політичний контекст Східної Європи. Німці досліджували те, яким чином німці винищували євреїв, навіть більш завзято, ніж ізраїльтяни досліджували те, як життя євреїв було забрано руками німців.

Коли я запитав слухачів і лекторів про цю проблему, у них вже була готова відповідь: нацисти зневажали своїх жертв такою мірою, що ті вже більше не були для них людьми. Таким чином, для того, щоб пояснити геноцид, не потрібно знати щось про реалії його жертв, оскільки це абсолютно нічого не важило для вбивць. Дехто згодом висловився з цього приводу ще гостріше: німецькі дослідники хочуть зрозуміти німецьких злочинців; саме це є для них суттю питання. Це проблема емпатії та спадщини, злоби й розчарування на рівні як суспільства загалом, так і окремої особи, на рівні інтимному. Вони запитують: «як же мій народ міг вчинити таке?». Вони думають: «що наробив мій дід?»

Мне така відповідь не задовольнила. Коли йдеться про геноцид, навіть якщо він організований складною бюрократичною державою, йдеться про вбивства одних людей іншими. Я вважав, що завжди настає момент, в який вбивця зустрічається зі своєю жертвою; хоч і на коротку мить, але в зоровий контакт, або ж хоча б якийсь нетривке визнання того, що оцей інший – така ж людина; так само і жертви не можуть не визнати людської природи своїх вбивць, якими б нелюдськими не були дії останніх. Віднести жертв до категорії «зnelюднених», а злочинців –

ВСТУПНЕ СЛОВО

до «нелюдів» – легке вирішення питання. Жах і трагічність геноциду полягає саме в тому, що це подія, у якій людські істоти, що за інших обставин могли подружитися та закохатися одне в одного, і іноді так і робили, перетворюються на мисливців і здобич. Тож як можна реконструювати цю частину історії? Як повернути і злочинцям, і жертвам їхню людську сутність, і водночас не відкинути чи затерти жорстокість вчинку? І як можна помістити дійових осіб цього жаху у рамки їхнього колишнього існування як нормальних людей із звичайним життям, а потім знову повернути їх до жаху, який часто тривав тижнями, місяцями, навіть роками, до ролі, які було відведено їм у геноциді?

Того ж року я вирішив провести інтерв'ю зі своєю мамою. У свідомості не було жодних конкретних зв'язків між питаннями, що постали переді мною, та рішенням розпитати маму про її минуле в Галичині. Вона виїхала з Європи за чотири роки до початку Другої світової війни, і не належала до тих, хто пережив війну. Окрім її батьків і братів із сестрами, котрі переїхали до Палестини, та одного дядька, який поїхав до Південної Америки того ж року, усіх інших членів її родини, котрих я все ще не сприймав у своїй свідомості як власну родину, було вбито. Але її точка зору стосувалася довоєнних років, років перед Голокостом, не позначених жодним досвідом особистого контакту із масовою жорстокістю. І коли вона відповіла приблизно півтори години без перерви, я усвідомив, що її ніхто ніколи не запитував про дитинство, пейзажі, звуки та запахи якого усі разом пішли у вимушене забуття у зв'язку із відданістю новій землі, неможливістю повернутися назад, втратою всього того, що було домівкою та родиною, та через відсутність цікавості збоку дітей і друзів. Я також збагнув, що мамине дитинство було щасливим у тих краях, які у моїй свідомості поставали здебільшого сповненими жорстокості та ненависті, страху та смерті. Ми запланували відвідати її рідне місто, розташоване на той час вже у незалежній Україні.

Цей план залишився нездійсненим. Два роки потому мама відійшла у вічність. Але до того часу у мене вже з'явився підхід до розрізнення позицій вбивць і жертв, спосіб, розуміння того, у який спосіб можна звести учасників подій в одному місці, до якого вони прийшли, і де вони бралися за ролі, продиктовані природою жорстокості, хоча й виконували ці ролі відповідно до індивідуальних рис, характеру й виховання. Я й гадки не мав, що моє рішення зосередитися на одному невеличкому місті

ВСТУПНЕ СЛОВО

у Східній Галичині поведе мене дорогою по краях зі складними міжетнічними та міжрелігійними відносинами, які склалися впродовж століть, і це ще більше ускладнить все моє попереднє уявлення про суворе розмежування на злочинців, жертв і спостерігачів.

Я виходив з міркувань, що, зосередившись на подіях Голокосту в одному місті, я зможу значно детальніше відтворити відносини між німцями та євреями і зрозуміти, якою мірою між ними виникало щось на зразок людського контакту перед тим, як перші вбивали других. І, справді, я виявив багато доказів того, що не лише більшість вбивств відбувалася прямо на місці, а не у віддалених таборах, але й до, ба навіть під час процесу масового знищення, який тривав багато місяців, між німцями та євреями часто існували різноманітні стосунки, чи, швидше, у багатьох випадках більш-менш особисті стосунки та знайомство передувало індивідуальній страті, вбивствам один-на-один¹.

Проте, я також виявив, що такі стосунки не існували в соціальному, політичному чи культурному вимірах. У випадку з містечком Бучач, яке я досліджував найретельніше, та багатьох інших подібних містах у Східній Галичині, населення було змішаним в етнічному плані і складалося з євреїв, поляків та українців, при цьому останні становили більшість сільського населення². Я дедалі більше переконувався, що неможливо

¹ Додатково читайте про це: Omer Bartov. "Guilt and Accountability in the Postwar Courtroom: The Holocaust in Czortkow and Buczacz, East Galicia, as Seen in West German Legal Discourse" // *Repairing the Past: Confronting the legacies of Slavery, Genocide, and Caste*. – Yale University, 2005, Oct 27–29
<http://www.yale.edu/glc/justice/bartov.pdf> (доступ до сторінки здійснено 3 грудня 2006 р.)

² У тексті книги я транслітерую сучасні україномовні версії топонімів, спершу подаючи деякі із найпоширеніших способів написання такими мовами, як польська, російська, їдиш, німецька, та іншими релевантними мовами. Це, по суті, вибір не позбавлений проблем, оскільки більшість довоєнних жителів описаних мною міст знали ці міста за їхніми польськими чи єврейськими назвами. Але, оскільки я описую цей регіон з погляду сучасності, то обрав сучасне написання назв, яке, в будь-якому разі, навряд чи зміниться в подальшому. Проте, я притримуюсь усталеного написання географічних назв англійською мовою, таких як Галичина (Galicia, а не Halychyna, Galicja, Galizien) чи Поділля (Podolia, а не Podillia, Podole, Podol'e/Podoliia) для більшої простоти. (див.: далі)

ВСТУПНЕ СЛОВО

зрозуміти того, як розвивалися події у цих містечках у період німецької окупації, якщо не дослідити життя, культуру, співіснування та конфлікти різних общин, котрі проживали у цьому регіоні впродовж багатьох століть. Таким чином, я вирішив написати історію, фактично щось на кшталт колективної біографії міста Бучач, від перших витоків у XIV ст. до занепаду як багатоетнічної общини у період до та після Другої світової війни. Ту книгу все ще треба написати. Ця ж праця є моїм першим зануренням у цей регіон і мою зустріччю зі здебільшого забутим минулим. Вона є теперішнім, що взялося переписати минуле, і свого роду зворотною археологічною експедицією, у якій останні рештки знищених цивілізацій поховано під новими пластами вже нової цивілізації.

У моїх подорожах західноукраїнським регіоном на території колишньої Галичини було дві цілі. Першою було попрацювати у місцевих архівах у пошуках документів, які стосуються життя різних спільнот м. Бучач і стосунків між ними впродовж сторіч. Другою – було подивитися місто та помандрувати краєм з тим, щоб познайомитись із територією, на якій жили мої дійові особи, та міським середовищем, яке вони для себе створили. І, звісно ж, це була й та подорож, яку ми запланували з мамою. Але на момент мого відвідання України мами вже п'ять років не було серед живих. Я вирушив у цю поїздку із двома науковими асистентами з України, Олегом Маєвським та Софією Грачовою, які проживають в Києві, і обоє родом з Луганська, що на сході України; певний час нас також супроводжував водій Женя з Івано-Франківська на заході країни.

Одного разу я сидів у львівському архіві з Олегом, він переглядав польські та українські документи, а я – папери на івриті та їдиш. Лише за кілька днів до цього я сказав йому, що моя сім'я родом із Бучача. Олег запитав мене: «А чому ви не шукаєте своєї родини?». Я відповів, що так, був би радий віднайти такі документи, але я та моя родина не були предметом цього проекту. Так сталося, що саме того дня по обіді із папки, яку я читав, ненароком випав папірець. То була довідка, датована 1935 р., на підтвердження того, що заяву мого дідуся на отримання імміграційного документа на виїзд до Палестини було затверджено. Сім'я прибула до порту Хайфа у грудні того ж року. Якби вони пробули на старій Батьківщині ще якихось чотири роки, я б не міг оповісти вам цієї історії. Моя мама, дядьки, дідусь і бабуся лежали б у спільній моги-

ВСТУПНЕ СЛОВО

лі в Бучачі або були б перетворені на попіл у таборі смерті Белжець. Зрештою, я не міг відокремити себе від цієї історії.

Але ця поїздка не була лише подорожжю особистого відкриття. Коли я побачив, що можу читати на їдиш, намагався опанувати польську, із неабиякими труднощами пробував розмовляти українською, звуки з мого дитинства повернулися. Коли я мандрував у часі та просторі Східною Галичиною, розповіді мого дідуся про ліси та ріки, гномів і велетів відбивалися луною у моїй пам'яті. Але те, про що я дізнавався, було набагато важливішим. Мені потрібно було вивчати історію окремих міст і громад, їхні славні та сумнозвісні пам'ятники, їхні злети й падіння (часто вже після того, як побував у них). Мені треба було збагнути, як у маленьких милих містечках, з великими лісами та крутими пагорбами навколо них, люди, котрі жили пліч-о-пліч впродовж поколінь, обернулися на вбивць і жертв, як кілька альтруїстів потонуло у океані ненависті, жадоби та підбурювання.

Насамкінець, мені довелося переосмислити концепцію того, що ми стали називати Голокостом чи геноцидом. Бо ж у цих невеликих містечках, у цьому куточку світу, відбувалася не віддалена, організована, ненасильницька бюрократична акція; ним прокотилася всепоглинаюча хвиля брутальної, особистої та безмежно кривавої різанини³. Будучи далеко не беззмістовним насильством, такі дії мали підстави – від них багато хто отримав політичну або економічну вигоду. І сьогодні, коли незалежна Україна бореться за утвердження своєї все ще палко обговорюваної національної ідентичності, ця відома, знайома, але глибоко захована таємниця знову постає із могильних ям і руїн – не як історія, яку слід зберігати в пам'яті, але як така, яку необхідно стерти або переписати так, щоб вона служила цілям тих, кому ця земля дісталась у спадок.

³ Дивіться також: Omer Bartov. Les relations interethniques a Buczacz (Galicie orientale) durant la Shoah selon les temoignages d'apres guerre // Cultures d'Europe centrale, 5: La Destruction des confins. Delphine Bechtel та Xavier Galmiche. – Paris: CIRCE, 2005. – P. 47–67.

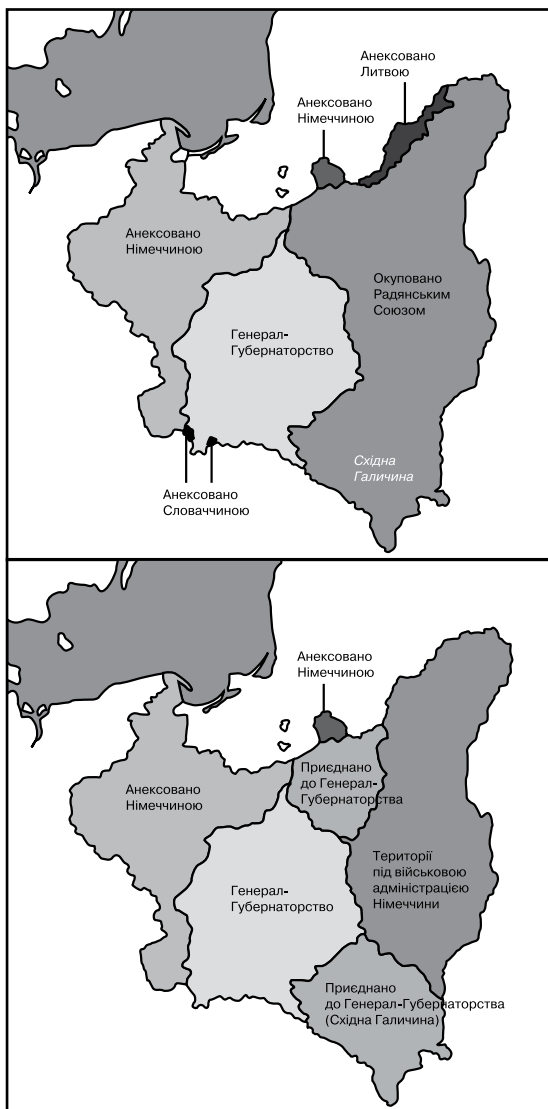

Карта 1.
Поділена Польща та Галичина після 1815 р.

Карта 2.
Округи Східна Галичина та Буковина, 1910 р.

Карта 3.

Польща під владою Радянського Союзу та нацистської Німеччини, 1939–1944 рр.

Карта 4.

Області та райони колишньої Східної Галичини й Буковини
у складі Радянської України.

Карта 5.
Незалежна міжвоєнна та повоєнна Польща.

Карта 6.
Незалежна Україна.

I

ПОГРНИЧЧЯ

1772 р. імперія Габсбургів приєднала до своїх володінь південні регіони Польщі і створила провінцію під назвою Галичина. Тоді як у Західній Галичині переважало польське населення, більшістю жителів східної частини провінції були українці. Після розпаду імперії Габсбургів в ході Першої світової війни, західна частина Галичини 1918 р. увійшла до складу Польщі, яка щойно здобула незалежність. У Східній Галичині українці створили Західноукраїнську Народну Республіку, яка проіснувала недовго. Внаслідок подальшої боротьби, що розгорнулася між поляками, українцями Галичини та Радянським Союзом, Польща приєднала до своєї території всю Східну Галичину, до складу якої входили Львівське, Станіславовське (сучасний Івано-Франківськ), й Тернопольське (сучасний Тернопіль) воєводства, а також землі Волині, на яких більшість населення становили українці, та Полісся на півночі, де переважали білоруси (територія на заході сучасної Білорусі). Ці нові кордони було визнано на міжнародній арені 1923 р., а Східна Галичина стала відомою серед поляків як Східна Мала Польща (Malopolska Wschodnia). 1939 р., у рамках пакту Ріббентропа–Молотова між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, Східна Галичина, разом із західноукраїнськими та – на північ від них – західнобілоруськими землями, була приєднана до СРСР у складі Української Радянської Республіки.

Після вторгнення німецьких військ на територію Радянського союзу у 1941 р., Східну Галичину було приєднано до керованого німцями польського Генерал губернаторства під назвою Дистрикт Галичина (Distrikt Galizien). 1944 р. Червона армія відвоювала цю територію, і Галичина знову повернулася до Радянської України. З 1991 р. колишня провінція Східна Галичина – частина Західного регіону незалежної України. Ця прикордонна територія простягається від районів дещо північніше від головного міста регіону Львова на південь аж до м. Чернівці, розташованого у колишній австрійській провінції Буковина; із заходу на

схід регіон простягся від Карпатських гір до річки Збруч та Подільської рівнини. Історія цієї землі багата на події, як славетні, так і сумнозвісні.

В історичному плані Галичина була землею на кордоні між старою Польсько-Литовською імперією, яка остаточно припинила своє існування після трьох поділів Польщі наприкінці XVIII ст., та імперіями і володіннями завойовників на сході й півдні: татарами, козаками, турками, пізніше – росіянами та Радянським Союзом. З одного боку, ці землі відзначалися конфесійним та етнічним різноманіттям, а з іншого, – ворожнечею, конфліктами й кровопролиттям. Галичина також стала місцем зародження або розвитку багатьох духовних і політичних рухів. Польська романтична література прославляла правління великих польських родів на цих землях; сабатіанство, франкізм, хасидизм, Гаскала (просвітництво) і, зрештою, сіонізм процвітали серед євреїв цього краю; український літературний та політичний націоналізм мав тут сталу основу, а деякі із найвизначніших політичних і культурних діячів – родом із міст і містечок провінції¹.

Галичина була пограниччям ще в одному сенсі: розташована на краю Центрально-Східної Європи, вона піддавалася польським, німецьким та австрійським впливам; але водночас вона була відкритою для широких рівнин, лісів і степів західної Росії та Азії – великих територій, на яких про Європу чули хіба що з третіх вуст. Сільська місцевість Галичини була бідною, брудною, відсталою та примітивною. По той бік кордону, письменник С. Ан-ський (1863–1920) розпочав етнографічну експедицію в межу осілості. Ан-ський шукав останні залишки середньовічної єврейської культури у віддалених штетлах (невеличких містечках із переважно єврейським населенням) російського Поділля, захованих від впливу сучасної цивілізації, та описав результати своїх пошуків незадовго до того, як змучений світ потонув у боях і масових вбивствах Першої світової війни та в усіх жахах, породжених нею. Саме за межею осілості та в Галичині Ан-ський організовував операції для допомоги єврейським общинам, що потерпали від брутальної окупації під час війни. І саме його знання про ці краї було покладено в основу шедевр у під назвою *«Діббук»* – містичної історії про одержимість душі та кохання, що розгортається на давньому східноєвропейському єврей-

¹ Літературу з цього питання вміщено у розділі «Додаткова література з теми»

ському просторі, дуже схожому на той, з якого автор сам утік кількома десятками роками. раніше².

Галичина також була тим регіоном, в якому селян вважали носіями автентичної русинської чи української культури й традицій і в якому велич і героїзм польської шляхти залишили відголос у численних замках, збудованих для відсічі нападів ворогів і бунтівних кріпаків. Дійсно, хоч самої назви Галичина вже більше немає на сучасних картах, а назви міст та містечок регіону, разом із постатями його правителів і жителів, неодноразово змінювалися, край цей залишається місцем чи предметом упереджень, легенд і міфів, місцем ностальгії й жалю, втрати та забуття. Довгий час для єврейського населення краю називатися «галичанином» було далеко не компліментом: це вказувало на простацьку відсталість, а часом навіть і на дріб'язкову меркантильну ментальність і хитку мораль. Галичанином був той, хто або заводив мову про виїзд з цього краю, або вже подався до кращих місць (Відень, Прага, Берлін, Америка, яку тоді також знали під назвою *золота земля*, *Goldene Medine*, де гроші росли на деревах і євреєві можна було нормально прожити). Люди дедалі більше підпадали під вплив сіонізму і, або мріяли поїхати до Святої Землі, або таки потрапляли туди, до Землі Обітованої, вже потім розуміючи,

² S. Ansky. *The Enemy at His Pleasure: A Journey Through the Jewish Pale of Settlement during World War I* / transl. and ed. by Joachim Neugroschel (New York: Metropolitan Books, 2002), зокрема с. XI–XIV. Оригінальне видання на їдиш під назвою «*Der Yidisher khurbn fun Poyln, Galitsye un Bokovine (fun tog-bikh TRED-TREZ, 1914–1917. – Wilno: Farlag An-Ski, 1921. Подяка Дельфіне Бехтель (Delphine Bechtel) за допомогу із цим посиланням та іншими питаннями стосовно Ан-ського; чит. також: David G. Roskies, S. Ansky, Dybbuk and Other Writings*» (вступне слово до видання) / перекл. Голди Верман (Golda Werman). – Нью-Йорк: Schoken Books, 1992. – Р. XI–XXXVI; *Delphine Bechtel, D'Images d'un voyage de province (1891), De Peretz, a La Destruction de la Galicie (1917) d'Anski: Representation des confins juifs entre expedition statistique et literature // Cultures d'Europe Centrale, 3: Le voyage dans les confins*, ред. Дельфін Бехтель та Хав'єр Гальміш (Xavier Galmishe). – Париж: CIRCE, 2003 – Н. 57–56. С/ Ан-ський (Schloyme-Zanvl ben Aron Nacohen Rappoport) народився у Вітебську, який був твердиною ортодоксального юдаїзму, і де також був поширений хаїдизм. Саме у Вітебську через чверть сторіччя народився Марк Шагал (Marc Chagall) (1887–1985), і це місто слугувало зразком для зображень цим художником того, що стало типовим образом штеттла.

що земля ця нічого особливого, окрім ще більшої кількості мрій і надій, запропонувати не могла. Але Галичина також була землею великих рабинів та ешив (релігійних навчальних закладів), чудових оповідей та бурхливого містечкового життя, прекрасно описаного у творах її великого сина Йозефа Шмуеля Агнона (Yosef Shmuel Agnon) (1888–1970), який створив мікрокосм східноєвропейського життя у штетлах на основі рідного Бучача, та увіковіченого в пластичних образах картин Мурісія Готтліба (Maurycu Gottlieb) (1856–1879) родом із сусіднього Дрогобича³.

Щодо сучасних німців, то вони оповідають про колишнє етнічне німецьке населення Галичини у світлі сільської ідилії, виражаючи ностальгію, яка постає на сторінках численних праць нашого часу і, певне, відображає розчарування у сучасному густозаселеному Західному світі, і яку дедалі легше виплекати з плином часу, котрий перетворює спогади на фантазії⁴. Але німецькі дослідники нещодавно віднайшли факт знищення єврейського населення на цих землях⁵.

³ Із питання зростання у міжвоєнний період сучасної єврейської національної політики у Східній Галичині, представленій конкуруючими таборами сіонізму та антисіоністського Бунду (що прагнув побудувати світське єврейське життя в Польщі на основі культури їдиш), зникаючих багатств Агудат Израель (Agudat Israel) як представника ортодоксального єврейства, а також кризи єврейсько-польської політики 1930-х рр., див.: *Mendelson Ezra*. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. – Bloomington: Indiana University Press, 1983. – P. 19, 50–51, 54–55, 68–83; *Gutman Yisrael et al.* *The Jews of Poland between Two World Wars*. – Hannover, New Hampshire: University Press of New England, 1989. – P. 16–19, 24–25, 114–115, 123 (статті Езри Мендельсона, Гершона С. Бейкона та Ентоні Полонські). Література з питання виникнення польського націоналізму та проблеми польсько-галицького єврейського господарства, еміграції, сіонізму, а також мемуари та подорожня література про Галичину подані у розділі «Додаткова література з теми». Також дивіться там посилання на романи популярного націоналістично-романтичного письменника Генріка Сінкевича (1846–1916); німецькомовні праці галицького єврея Йозефа Рота (Joseph Roth) (1894–1939); роботи та біографію Агнона; а також життєвий шлях та творчий доробок Готтліба.

⁴ Літературу з питання етнічних німців у Галичині, Україні та СРСР подано у розділі «Додаткова література з теми».

⁵ *Pohl Dieter*. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organization und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. – München: Oldenbourg, 1996; *Sandkuhler Thomas*. «Endlösung» in Galizien: der Judenmord

ПОГРАНИЧЧЯ

Для австрійців дещо романтичне бачення їх давно загиблої великої імперії збігається зі згадками, переданими з других рук, про провінцію, що була свого часу найвідсталішою в її складі. Молодий австрійський історик показав, що така обізнаність щодо цього регіону та його населення також посприяла участі віденських поліцаїв у масових вбивствах у період Другої світової війни⁶. Для українців цей західний край їхньої молоді держави (котрий, за винятком лише коротких періодів, ніколи не належав до територій центральної та східної України по обидва береги Дніпра, що перебували під контролем Росії до початку радянської окупації 1939–1941 рр. та після 1944 р.) є як прикладом вищого та витонченого західного світу, так і дещо чужим і підозрілим регіоном. Хлібороби-русини тут все ще орють чорнозем, як їхні прабатьки, але, з огляду на змінені назви населених пунктів регіону, урбаністична культура змішує український націоналізм, сліди багатого польського й єврейського минулого з усіма іншими рисами глобалізованої сучасності, яка постійно шириться, навіть попри те, що чимало місцевих жителів все ще називають себе «галичанами»⁷. З погляду на це Галичина дійсно є пограниччям, перехрестям численних культур, релігій та етносів, яке водночас розташоване на їхніх околицях, у тому місці, де ідентичність ще сильніше стверджують саме тому, що вона має невизначену та нетривку природу⁸.

---

in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944. – Bonne: Dietz, 1996.

- ⁶ *Godmacher Thomas*. “Die Beteiligung osterreichischer Shutzpolizisten an der Judenvernichtung in den galizischen Stadten Drogobycz und Boryslaw, 1941 bis 1944” (master’s thesis, Vienna University, 2001); *Geldmacher*. Wir als Wiener waren ja bei der Bevolkerung beliebt: Osterreichische Shutzpolizisten und die Judenvernichtung in Ostgalizien, 1941–1944. – Vien: Mandelbaum Verlag, 2002.
- ⁷ Forum: A City of Many Names: Lemberg/Lwow/L’viv/L’vov – Nationalizing in an Urban Context (an essay by Harald Binder, Anna Veronika Wendland, Yaroslav Hrytsak) // *Austrian History Yearbook*. – 2003. – №34. – P. 57–109; Czaplicka John. Lviv: A City in the Crossroads of Culture // *Harvard Ukrainian Studies*, 2000. – № 24.
- ⁸ Додаткову літературу з питання «Галичина як місце конкуруючих націоналістичних рухів» і дослідницького проекту «Землі на кордоні» читач знайде в «Додатковій літературі з теми». Загальнішу тему про пострадянські міста див.:

Сучасні жителі колишньої Східної Галичини небагато пам'ятають про її складне, насичене та нелегке минуле. Ця земля перебуває в муках творення єдиної національної історії подій, людей, інституцій, культури та політики, що по суті є справою неабиякого спрощення, що не лише спотворює минуле, а й загрожує збіднити майбуття. У певному сенсі, цей регіон є характерним прикладом загальнішої тенденції, що простежується у більшій частині усїєї Європи, хоч і існують протилежні твердження, незважаючи на різницю у стилі та підходах. Довоєнного світу Галичини більше не існує. Але її минуле та відкидання цього минулого проступає тут набагато чіткіше, ніж в інших частинах Європи, завдяки нехтуванню, байдужості та забуванню. Західна Європа швидко модернізувалася, прикривши при цьому сліди руйнацій цементом і риторикою⁹. Східна Галичина була полишена осторонь; земля на межі між Заходом та Сходом вона погано розвивалася та отримувала мало інвестицій за часів радянської влади, будучи водночас час сповненою палким націоналізмом, котрий чинив спротив «визволителям» цього краю аж до кінця 1950-х рр.¹⁰

З початку 1990-х спотворена радянська версія історії швидко замінюється, або розчиняється раніше пригнобленою версією націоналістичною. У багатьох регіонах країни ці «косметичні» зміни мало чим зарадили загальному стану необізнаності та ігнорування, стирання й руйнування. Галицьке поле минулого тут все ще пустує, байдужість все ще процвітає, упередження та заперечення разом із палкою вірністю певним ідеям все ще практично не мають контакту із втішаючим західноєвропейським досвідом. Привиди минулого й надалі вільно блукають

Olena Trubina. Post-Soviet City: The Public, the Monuments, the Intellectuals // "Lost in Space", ed. (Augustin Ioan). – Bucharest: New Europe College, 2003; <http://www.nec.ro/fundatia/nec/publications/lost.pdf> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.)

⁹ Для ознайомлення із найсвіжішим прикладом, див.: Karen E. Till, *The New Berlin: Memory, Politics, Place* – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.

¹⁰ *Armstrong John A. Ukrainian Nationalism*, 2nd ed. – Littleton, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1980. – P. 290–321; *Petersen Roger D. Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe/* – New York: Cambridge University Press, 2001. – P. 209–230.

ПОГР А Н И Ч Ч Я

пагорбами й долинами, заповнюючи немощені вулиці та збираючись у синагогах, перетворених на сміттєзвалища, і на кладовищах, де нині пасуться кози. А місцеві жителі проходять обабіч руїн і повз привидів, усвідомлюючи їхню присутність лише тоді, коли якийсь чужинець запитає про них, та забуваючи одразу після того, як чужинець той піде далі своєю дорогою. Це – край, що ніби завмер у часі, лиш на кілька митей, перед тим, як і його поглине хвиля модернізації та глобалізації, вшанування пам'яті й вибачень. Рано чи пізно, люди західноукраїнської Галичини також усвідомлять те, що вони втратили і забули, але до того часу вони зруйнують ці останні фізичні рештки минулого у гонитві за сучасністю, а тому їм доведеться відтворювати інше минуле, привітніше до духу толерантності й ностальгії, який личить характеру сучасності, викуваному у горнилах різноманіття й пам'яті.

II

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Фото 1. Колишній єврейський квартал Львова із довосними написами польською та на їдиш, 2003 р.

Львів/Львув/Львов/Лемберг/Леополіс

У час, коли території Східної Галичини у складі західноукраїнських земель починають оживати після десятиліть війни, пригноблення й економічного занепаду, запрошуюю вас на коротку подорож цим краєм пам'яті та забуття, співіснування й стирання, високих надій і розбитих ілюзій¹. Розпочнемо наші мандри зі Львова, який нині розташований приблизно за сорок миль на південний схід від українсько-польського кордону. Свого часу переважно польське та єврейське місто й процвітаючий культурний, економічний і політичний центр, нині воно намагається звільнитися з-під гніту десятиліть нехтування радянської влади та придушених спогадів про масові вбивства, вигнання і докорінні демографічні зміни. Маючи населення 830 тис. осіб, місто є обласним центром (Львівська область), а також головним міським центром території, яка свого часу називалася Східною Галичиною².

Два місяця несуть спогади про колишнє різноманіття цього міста. Вірменський собор, датований аж 1363 р., є добре збереженим і живим об'єктом, що свідчить про присутність значущої вірменської громади у цих частинах України (які на той час належали Польщі), більшість членів якої згодом асимілювалась із місцевим населенням³. Вірмени, разом

¹ Дивіться праці про минулі та сучасні подорожі цими регіонами у розділі “Додаткова література з теми”.

² Wikipedia S.V. «Lviv», <http://en.wikipedia.org/wiki/L%27viv> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.)

³ Одна із табличок на будівлі містить напис «Вірменська кафедральна церква Успіння Богородиці, 1363 р. Див.: *Yaroslav Hrytsak*. “Lviv: A Multicultural History through the Centuries” in Czaplicka, “Lviv”, p. 52. Ці відмінні одна від одної дати, можливо, позначають дати реконструкції собору. Вірмени живуть у східній частині Центральної Європи, починаючи з Візантійського періоду, з кінця VI ст. Історія вірменської общини у Львові бере свій початок у XIII чи XIV ст. Община досягла найбільшого розвитку у XVII ст., коли Львів став резиденцією кафедри архієпископа церкви вірменського обряду, почався її занепад; до початку XIX ст. кількість членів громади становила лише 3 тис. осіб. На той час вірменське духовенство та інші члени громади були значно змішані з польським населенням. Див.: *Magocsi Paul Robert*. *Historical Atlas of East Central Europe*. – Сіетл: University of Washington Press, 1993. – P. 110; *Magocsi Paul Robert*. *A History of*

із караїмами та греками, були головними конкурентами євреїв у торгівлі та підприємстві. Оскільки вірмени були християнами, а отже, швидше асимілювались із місцевим населенням, і оскільки загальна їхня кількість була набагато меншою за кількість місцевих євреїв, вірменська община почала зменшуватись, у той час як частка єврейського населення зростала. І саме так, як євреям вдавалося зберігати свою ідентичність у християнських країнах, вірмени-християни підтримували свою етнічну та культурну унікальність у мусульманських країнах⁴. Вірменський собор у Львові цікавий не в останню чергу і тим, що став місцем поховання деяких видатних польських інтелектуалів політичних діячів XIX і XX ст. Це свідчить водночас про асиміляцію вірменів у основну культурну площину Львова та про присутність значної кількості поляків у місті, котре визначало себе як невід'ємну частину Польщі попри зростаючий тиск з боку русинського/українського націоналізму та переважаючої кількості українців у навколишній сільській місцевості⁵.

Другим місцем є синагога «Золота Роза», від якої майже нічого не залишилося. Сучасна меморіальна дошка на цьому місці містить такий напис українською, англійською та на їдиш: «На цьому місці знаходилася синагога “Золота Роза”, названа на честь дружини Нахмановича. Збудована в 1580–1595 рр. за проектом архітектора Павла Щасливого Римлянина. Спалена і знищена нацистами влітку 1942 р.»⁶

Ukraine. – Сіетл: University of Washington Press, 1993. – P. 396. Також дивіться «Lviv» // <http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Lviv>, (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); «Lviv Tourist Catalogue-Guide» // <http://www.travel.inlviv.info/aguide/aguide5.php> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Schlegal Jeff. Heritage Survives a Compared Past, Lviv, Ukraine. – New York Times, 2006. – July 23; <http://www.nytimes.com> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁴ *Magocsi Paul Robert*. Historical Atlas. – P. 107–110

⁵ John Czaplicka, Introduction: Lemberg, Leopold, Lwow, Lvov: a City in the Crosscurrents of European Culture; Грицак Ярослав. «Львів»; *Woldman Alois*. The Imagery of Lviv in Ukrainian, Polish, and Austrian literatures: From the Sixteenth Century to 1918» // Introduction: Lemberg, Leopold, Lwow, Lvov. – P. 13–45, 47–73, 75–93.

⁶ Це текст англійською мовою на меморіальній дошці. Текст на їдиш значно коротший, в ньому відсутній той факт, що синагогу було зведено на честь дружини рабина.

Місце, на якому стояв цей храм, схоже, є популярним серед любителів нічних гулянок, про що свідчать порожні пляшки з-під пива та інше сміття, розкидане по мілкій канаві біля єдиної вцілілої стіни. Синагога розташована в колишньому єврейському кварталі Львова, поряд зі старим міським муром. Але годі й шукати не лише будь-яких явних згадок про знищення єврейської общини, ба навіть про співпрацю українців у цій справі. Ніде не зазначено, що в погромах, які накрили місто одразу після вступу в нього німецької армії 30 червня 1941 р., було вбито від 7 до 10 тис. євреїв⁷.

У X ст. євреї вже прийшли у регіон Львова, переважно з Візантії та Хазарії, а найдавніший єврейський надгробок зі знайдених у місті датовано 1348 р.⁸ Але перші сліди організованих єврейських общин з'являються у західній Польщі лише в XI, чи, швидше, XII ст. Європейські євреї переселялися до Польщі разом із іншими жителями Центральної Європи упродовж двох наступних століть через кращі економічні можливості цієї країни. Станом на 1500 р., єврейське населення Польщі нараховувало від 10 до 30 тис. осіб і мало статус вільних людей у рамках високо розвиненої общинної автономії. Напередодні козацько-русинського повстання 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького, кількість польських євреїв сягнула 450 тис., і попри руйнації наступних десятиліть, єврейське населення зросло до 750 тис. 1765 р. На той момент євреї становили приблизно 5,35% населення Речі Посполитої. Створена Люблінською унією, ця держава підкорила польській владі великі території України, заселені переважно русинами (які пізніше

⁷ Delphine Bechtel. De Jedwabne a Zolotchiv: Pogromes locaux en Galicie, juin-juillet 1941 // Cultures d'Europe Centrale, 5: La destruction des confins. – p. 69–92, esp. p. 72. Мемуари на тему «Голокост у Львові» наведено у розділі «Додавкова література по темі». Про питання поляків у Львові у воєнний час, див.: *Hryciuk Grzegorz*. Polacy we Lwowie, 1939–1944: Życie codzienne. – Warsaw: Książka i Wiedza, 2000. З питання дослідження єврейського життя у Львові, див.: *Gelber N.M.*, ed., *Encyclopedia of the Jewish Diaspora: Poland Series*. – Т. 4: Lviv. – Jerusalem: *Encyclopedia of the Jewish Diaspora*, 1956; *Dabrowska Danuta et al.* ed., *Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities: Poland*. – Т. 2: Eastern Galicia. – Jerusalem: Yad Vashem, 1980 (на івриті). Н 1–47 (далі – Pinkas Hakehillot).

⁸ Pinkas Hakehillot. – P. 1.

стали зватися українцями). Через зростання тиску на єврейські поселення та їхні економічні права у західній Польщі, та з огляду на виникнення кращих можливостей далі на сході, велика кількість євреїв переселялася на ці території. До середини XVIII ст., більш як половина єврейського населення Речі Посполитої жило переважно як городяни у приватних латифундіях під прямою юрисдикцією шляхти; 44% польських євреїв проживали в Україні. Цікавим є той факт, що сьогодні 80% євреїв у всьому світі зазначають, що походять з Речі Посполитої XVIII ст.⁹

Три поділи – 1772, 1793 та 1795 рр. призвели до припинення існування Польщі як незалежного політичного утворення аж до початку Першої світової війни. Після того, як євреї новоствореної провінції Галичина опинилися під пануванням австрійської імперії Габсбургів, вони втратили значну частину своєї політичної та релігійної автономії й зазнали прогресуючого економічного занепаду. Проте, незважаючи на значну еміграцію до Угорщини, єврейське населення Галичини швидко зросло з 250 тис. 1800 р. до 450 тис. 1857 р. Три чверті цього населення зосереджувались у Східній Галичині, будучи переважно мешканцями невеличких міст і сіл. У збіднілій провінції до 80% євреїв забезпечували свій прожиток за рахунок незначних прибутків від торгівлі; особливо серед бідного населення став дуже поширеним хасидизм. Те, що навіть 1910 р. 60% поляків і 92% русинів були зайняті в сільському господарстві, вказує на економічну відсталість Галичини. Справді, загалом неєврейські жителі регіону були ще біднішими за євреїв, кількість яких досягла 575 тис. осіб 1869 р., лише за два роки до того, як імперія надала полякам політичні преференції в регіоні. Наступні десятиліття засвідчили зростання націоналізму у всіх трьох основних етнічних групах, а євреї відреагували на антисемітизм та дошкульну убогість масовою еміграцією: 85% із 320 тис. євреїв, що емігрували з Австро-Угорщини до Сполучених Штатів між 1891 та 1914 рр., були родом із Галичини.

⁹ *Rosman M.J.* The Lord's Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century. – Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute/ Harvard Center of Jewish Studies, 1990. –P. 36–41; *Gershon David Hundert.* Jew in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century: A Genealogy of Modernity – (Berkeley: University of California Press, 2004. – P. 3–20. Див.: також *Gilbert Martin.* The Routledge Atlas of Jewish History, 6th ed. – New York: Routledge, 2003. – P. 32–33, 46–47, 56.

Багато інших переїхали до більших міст Галичини або до Відня. Ті ж, хто залишився на старому місці, часто вклучалися до політичних рухів – соціалізму, сіонізму та «автономізму» – руху, метою якого було здобуття політичної та культурної автономії євреїв діаспори¹⁰.

Перша світова війна виснажила провінцію. Внаслідок жорстокої та нищівної поведінки російської армії, 400 тис. галицьких євреїв втекли на захід, інших було депортовано росіянами на схід. Наступна боротьба, що розгорілася між польською, українською та більшовицькою арміями, супроводжувалася такими спалахами антиєврейського насильства, як-от погром у листопаді 1918 р. у Львові, коли польські солдати винищили величезну кількість євреїв¹¹. Під владою Польщі у міжвоєнний період кількість єврейського населення щодо загальної кількості жителів Східної Галичини зменшилась, і надалі єврейська громада так і не змогла відновитися після фізичних і демографічних збитків, завданих війною та її наслідками. Відсутність економічних перспектив і дискримінаційна політика польської влади призвели до зростання популярності політичного сіонізму та соціалістичного Бунду. Станом на 1931 р. дедалі більше дітей почали відвідувати 65 єврейських шкіл Галичини, де навчання велося на івриті¹².

1931 р. 639 тис. євреїв Східної Галичини становили 9,3% всього населення регіону¹³. Більша частина євреїв жила в містах, але чимало проживало також у невеличких штетлах (штетлахах, штетлах), і майже чверть – у селах. У той час як євреї значною мірою ідентифікували себе із польською культурою, вони опинилися у зоні суперництва двох конкуруючих національних таборів – польського та українського. Таким чином, спонукання до асиміляції з польською культурою супроводжу-

¹⁰ *MacCagg William O.* “A History of Habsburg Jews, 1670–1918. – Bloomington: Indiana University Press, 1992. –P. 109–122, 182–87. Див.: також Frank Alison Fleig. *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. – P. 24–47.

¹¹ *Hagen William W.* *The Moral Economy of Popular Violence: The Pogrom in Lwow, November 1918 // Antisemitism and its Opponents in Modern Poland,* Robert Blobaum, ed. –Ithaca, New York: Cornell University Press, 2005. –P. 124–47.

¹² Pinkas Hakehillot. –P. XVII–XX.

¹³ Pohl, “Judenverfolgung”. – P. 43.

Фото 2. Одвірок із відбитком мезузи у Львові, 2004 р.

валося зростаючим інтересом до сіонізму, що також було спричинене післявоєнними обмеженнями з боку США щодо імміграції, а в останні чотири роки існування Польської республіки – зростанням впливу популярного та офіційного антисемітизму. За іронією долі, впродовж міжвоєнного періоду польське єврейство пережило глибокі трансформації, що знайшла вияв у його швидкій культурній асиміляції, секуляризації й модернізації. І це додавало ще більшої трагічності спільноті, яка опинилася у пастці між ворогуючими радикальними націоналістами на рідній землі та пагубними тоталітарними режимами ззовні, до того ж двері імміграції до Сполучених Штатів чи до Палестини майже повністю зачинились¹⁴.

На Староєврейській та Федорова у красивій частині старого міста, де розташована синагога «Золота Роза», все ще можна побачити відбитки мезуз на деяких вхідних дверях будинків¹⁵.

Рухаючись трішки далі на північ від центру, ми дістаємося місця найстарішого єврейського поселення у так званій «краківській околиці», де свого часу стояла Велика приміська синагога (збудована 1632 р.). Це був жвавий торгівельний район, а зрушені фасади красивих будівель, датованих ХІХ ст., ще зберігають написи крамниць польською

¹⁴ Mendelson, *Jews of East Central Europe*. –Р. 18, 20, 40, 51–52, 82. З 1919 по 1942 рр. тільки 139 756 тис. польських євреїв переїхали до Палестини; ця цифра здавалася дуже великою для Ішува, додержавної єврейської спільноти у Палестині під Британським мандатом, але була лише незначною часткою щодо тримільйонного населення євреїв Польщі (Ibid. – Р. 79). Напередодні Другої світової війни у Східній Галичині проживало приблизно 570 тис. євреїв. Після завоювання Польщі Німеччиною до цієї громади додалось ще 130 тис. біженців. Навесні 1940 р. десятки тисяч євреїв було депортовано на схід у Радянський Союз. У серпні 1940 р. та травні 1941-го близько 10 тис. молодих чоловіків було призвано на службу до Червоної армії. Кілька тисяч євреїв втекло, коли німці вторглися на територію СРСР 22 червня 1941 р.. У період окупації Східної Галичини німцями у липні того ж року в ній налічувалося близько 620 тис. євреїв (Pinkas Nakehillot. – Р. XXIII). За іншими підрахунками, кількість євреїв у краї становила близько 530 тис. станом на 1 вересня 1939 р. та 570 тис. станом на 22 червня 1941 р. (Pohl, *Judenverfolgung*. – Р. 43-44). Див.: також розділ «Додаткова література з теми».

¹⁵ Мезуза – пергамент із релігійним текстом, що прикріплювався у коробочці до одвірків єврейських домів.

Фото 3. Єврейська лікарня у Львові, 2003 р.

та на їдиш, хоч їх було зафарбовано після того, як перших власників – вбито або вигнано. Можна припустити, що, коли місто модернізується, і його нинішні мешканці стануть більш заможними та відремонтують свої будинки, ці останні сліди світу, що зник, будуть стерті. А поки що, здається, зовсім мало людей помічають їх.

Поблизу, на Старому ринку стояла незвичайна будівля Реформаторської синагоги, також відомої як Храм або ж під назвою Німецько-ізраїльський дім молитви. Зараз на згадку про неї встановлено неотесаний камінь, близько метра заввишки, на якому невеличка табличка із написом українською та англійською мовами: «На цьому місті був один із релігійних центрів єврейської громади Львова – Темпель – синагога реформістського юдаїзму, зведена в 1844–1845 рр. Спалена і зруйнована німецькими нацистами в перші дні після вторгнення до Львова

в липні 1941 р.»¹⁶ Жодної іншої вказівки на те, де саме синагога стояла, немає, тому точне місце її розташування визначити складно¹⁷. За кількості кварталів звідти, на площі Св. Федора, все ще є колишня хасидська синагога Якова Глацнера, зведена у 1842–1844 рр. З 1991 р. тут працює Товариство єврейської культури ім. Шолом Алейхема.

Більшість перехожих, напевно, і не підозрюють про важливість меморіальної дошки, встановленої на розі розташованих неподалік вулиць Шпитальної та Котлярської. Створений скульптором Песачем (Петром) Палітом, який вже, до речі, емігрував до Ізраїлю, цей пам'ятний знак повідомляє на їдиш та українською про те, що «В цьому будинку 1906 р. жив класик єврейської літератури Шолом Алейхем»¹⁸. Відповідно до своєї назви вулиця Шпитальна веде до великої єврейської лікарні, збудованої на початку минулого сторіччя у східному стилі. У той час, як цю споруду неможливо визнати якусь іншу крім єврейської, оскільки її триколірний черепичний купол оздоблений Зіркою Давида, про її історію не подано жодних фактів.

За лікарнею раніше знаходився старий єврейський цвинтар, перші згадки про який в архівних документах датуються 1411 р., але відомим є той факт, що на ньому знайдено могильні плити з середини XIV ст. Старі надгробки сфотографовано до війни, саме ж кладовище зруйнували нацисти. За Радянського Союзу його було вкрито бруківкою, а нині

¹⁶ Принагідно дякую Дельфіне Бехтель та Софії Грачовій за те, що запропонували мені та Артемові Свиридову зафіксувати цей пам'ятник на фото.

¹⁷ Стосовно питання про тертя між реформістами та ортодоксальними євреями у середині XIX ст. у Львові, див.: *Stanislawski Michael*. A murder in Lemberg: the Assassination of Rabbi Abraham Kohn. – Princeton: Princeton University Press, 2006. Про інтенсифікацію пропольської орієнтації євреїв Львова до 1914 р. на противагу поширенню німецької культури серед євреїв міста Чернівці див.: *Lichtblau Albert, John Michael*. Jewries in Galicia and Bukovina, in Lemberg and Chernowitz: Two Divergent Examples of Jewish Communities in the Far East of the Austro-Hungarian Monarchy // *Jewries at the Frontier: Accommodation, Identity, Conflict*, ed. Sander L. Gilman, Milton Shain – Urbana: University of Illinois Press, 1999, P. 29–66, а також на сторінці <http://www.ibiblio.org/yiddish/Tshernovits/Lichtblau/lichtblau.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

¹⁸ *Tiqva Nathan*. The Last Jews of Lwow (Lemberg). – Jerusalem: Reuven Mas, 1997 (на ївриті). – P. 137.

Фото 4. Відкритий ринок у Львові,
місце старого єврейського кладовища, 2003 р.

на цьому місці збудовано головний відкритий ринок міста, де торгують крамом, що однозначно виштовхує Україну на околиці Європи та в інший історичний час¹⁹.

Пройшовши ще кілька кварталів вулицею Городоцькою та повернувши на вулицю Гоголя, ми знаходимо колишню єврейську гімназію, в приміщенні якої нині працює середня школа № 52, причому відсутня будь-яка вказівка на минуле цієї сторуди. Далі йдемо по Городоцькій, а вийшовши на вулицю Братів Міхновських, опиняємося біля єдиної працюючої у Львові синагоги. Збудована 1924 р. за проектом архітектора

¹⁹ Про досі активну дискусію з питання єврейського кладовища у Львові див. Disputes continue around Jewish cemetery in Lviv. – Religious Information Service of Ukraine, 2005, March 7; <http://www.risu.org.ua/eng/news/article;4791/> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 5. Синагога Цорі Гілод у Львові, вигляд ззаду, 2003 р.

Абі Корнблута, синагога Цорі Гілод мала наслідувати традицію міських синагог XVI ст. Проте на даний момент ця невеличка недоглянута будівля оточена впритул стінами інших споруд, вміщена у вузьку вуличку навпроти великої неоготичної церкви Св. Єлизавети залишається одним зі згасаючих відголосів колись потужної єврейської громади, 160 тис. членів якої становили близько 45% усього населення міста напередодні Голокосту²⁰.

Вагомим підтвердженням нехтування пам'яті та вибіркової маргіналізації фактів минулого є, згідно з визначенням однієї брошури, так звана «найбільша та найцікавіша колекція» юдаїки, яка зберігається у Львівському музеї історії релігій, розташованому у колишній

²⁰ *Yones Eliyahu*. *Smoke in the Sand: The Jews of Lwow during the War, 1939–1944*. – Jerusalem: Yad Vashem, 2000 (на івриті). – P. 257. Також доступна і англomовна версія праці *Smoke in the Sand: The Jews of Lwow during the War, 1939–1944*/ – Jerusalem, Gefen, 2004.

римо-католицькій домініканській церкві та монастирі барочного стилю поблизу єврейського кварталу у центрі міста***. Старанно виписана брошура переконає туристів (якщо до їх рук взагалі потрапить цей рідкісний памфлет), що «це єдиний музей в Україні, у якому можна побачити постійно діючу виставку, присвячену юдаїці, колекція якої нараховує близько 100 автентичних експонатів». Але фактом є те, що колекцію, яку ймовірно буде виселено, коли римо-католицькі власники отримають будівлю у володіння від її теперішніх греко-католицьких власників, являє собою суміш предметів, котрі вміщено у кілька скляних ящиків і які є дуже схожими на награбовану здобич, куплену на місцевому базарі. Навіть порівняно з різноманітними християнськими артефактами, котрі також не можна назвати вражаючими, єврейський «куточок» ні на що, окрім як на гето, не схожий. Все ж, брошура повідомляє, що «загальна кількість експонатів [з юдаїки] у резервах музею сягає однієї тисячі. Це переважно ритуальні предмети періоду XVII–XX ст.». Примітним є те, що «серед ритуальних предметів, найціннішими є сувої Тори. Унікальна та найбільша колекція тор XV–XIX ст. (більш як 4200 сувоїв), – зазначається в брошурі, – знаходиться в Музеї історії релігій». Але до них немає доступу, і доводиться тільки здогадуватися про їхній стан у підвалі церкви, а також і про те, за яких обставин їх можна буде вивести на світ Божий або перенести до небезпечнішого сховку.

Цю брошуру мені подарувала у березні 2003 р. Віта Сусак, завідувачка колекції європейського мистецтва при Львівській картинній галереї, зазначивши при цьому, що переданий мені екземпляр був у неї останнім. І дійсно, мені більше ніде в місті не вдалося відшукати цієї брошури. Пані Сусак також гостинно провела мене галереєю. У той час, як постійно діюча колекція включає в себе деякі прекрасні роботи єврейських митців та описи життя в штетлах Галичини, ніде в галереї немає відомостей про остаточну долю євреїв цього краю. У дещо незграбно перекладеному есе, вміщеному у каталозі спеціальної виставки, «Образи зниклого світу», відкритої Львівською картинною галереєю 2003 р., пані Сусак зазначає наступне: «В дитинстві, читаючи історію стародавнього світу, я не могла

*** В. Mirkin, ed., *Jewish Heritage of Lviv*, trans. A. Turkivskyy (Lviv: Center of Europe, 2002).

собі уявити, як може зникнути цілий народ – фінікійці, копти, ассирійці та інші. І це все ще неможливо уявити, хоча у ХХ ст. мала місце трагічна подія, коли була зроблена спроба винищити весь єврейський народ. Внаслідок цього, євреї майже повністю зникли з теренів Східної Європи. Народ, що був невід’ємною частиною галицького культурного ландшафту та додавав регіону особливого колориту, вже, практично, більше не живе на цих землях. Сучасні невеликі єврейські громади намагаються зберегти існуючі пам’ятки свого минулого, – пише авторка, – але рік за роком світ дедалі більше їх ховає в минулому і надає їм статусу міфу». Таким чином, пані Сусак доходить висновку, що «основною ціллю нашої виставки є візуалізація цього світу за допомогою мистецьких робіт», аби сформува-ти «загальну картину єврейського життя в Галичині», яка б «дала відвідувачам можливість побачити його таким, яким воно було до загибелі у полум’ї Голокосту»²¹.

У цьому есе виділяються кілька аспектів. По-перше, воно пов’язує давні культури, які зникли в тумані далекого минулого, із знищенням галицького єврейства, котре мало місце у часі, про який все ще існують спогади безпосередніх учасників, котрі дожили до наших днів, а також свідків і злочинців. По-друге, тут сказано про руйнування із застосуванням пасивного стану дієслів, або метафоричної мови. Про тих, хто запалив «полум’я Голокосту», допоміг йому розгорітися чи перехопив майно тих, кого полум’я знищило, нічого не говориться: колись жили собі в Галичині євреї, а тепер їх там немає. По-третє, процес стирання слідів єврейського життя розглядається як цілком

²¹ Images of a Vanished World // Images of a Vanished World: the Jews of Eastern Galicia (From the mid-19th century to the first third of the 20th century): Виставковий каталог, Львівська картинна галерея та міжнародний Центр з питань Голокосту ім. доктора А. Шварца, куратори виставки Галина Глембоцька та Віта Сусак, переклад англійською Тараса Купрія, ред. Джефрі Уїлліс (Jeffrey Wills) та Крістіна Тереза О’Кіф (Cristina Teresa O’Keefe). – Львів: Центр Європи, 2003. – Р. 6–12. Див.: також Susak Vita. Les visages de la Galicie orientale dans les oeuvres de ses peintres (fin XIXe – debut XXe siecles) та порівняйте з Delphine Bechtel. Galizien, Galicja, Galitsye, Halytchyna: Le mythe de la Galicie, de la disparition a la resurrection (virtuelle) // Culture d’Europe Centrale, 4: Le Mythe de confins. – Paris: CIRCE, Universite Paris-Sorbonne, 2003. – Р. 189–205 та 56–77, відповідно.

природний, і жодного заклику до збереження будь-яких матеріальних решток, окрім тих, що все ще знаходяться в музеях і мистецьких галереях, не звучить. У цьому сенсі, я вважаю, моя власна меланхолійна реакція на виставку відрізнялася від реакції пані Сусак. Я ж бо не міг поставити в один ряд галицьких євреїв із загубленими цивілізаціями давнього світу, і не в останню чергу тому, що особисто знав тих, хто жив у Галичині. Гадаю, для неї це був зниклий світ, минуле існування якого можна було відчутти лише через посередництво творів мистецтва та музейних артефактів.

Із часів краху комунізму, знищенню євреїв Львова приділяється більше уваги. Але увага ця в'язне у евфемізмах і спотворених фактах. 1992 р. навпроти залізничного мосту, що, згідно зі свідченнями самих німецьких окупантів, відділяв гето від решти міста, було споруджено Пам'ятник жертвам львівського гето (1941–1943). Створена скульпторами Луїзою Штернстайн та Юрієм Шмуклером, який, між іншим, емігрував до Ізраїлю, й архітектором Володимиром Прихівським, ця масивна, квазіабстрактна скульптурна композиція, що зображує старого єврея, який здіймає руки до небес у жаху та моліннях, оточена кількома каменями із написами, багато з яких мають посилення на окремих жертв і, певно, були покладені там їхніми сім'ями²². Фактом є те, що спорудження монумента профінансоване коштом єврейської спільноти без жодної допомоги з боку держави²³. Перед монументом під менорою зі сталі є напис українською мовою: «Пам'ятай і в серці збережи». Лише одна меморіальна плита, яка лежить на землі і містить дещо некоректний у плані граматики текст англійською мовою, подає приблизну історію подій, на пам'ять про які було облаштоване це місце: «Цією “дорогою смерті” пройшло 136 800 євреїв – жертв, закатованих у Львівському гето нацистсько-фашистськими німецькими окупантами»²⁴.

²² Mirkin, “Jewish Heritage of Lviv”, p. 23; Nathan, “Last Jews”, p. 138.

²³ Див.: *Marcuse Harold. Six-Day Trip To Lviv, 5–11 August 1999* // <http://www.history.ucsb.edu/project/holocaust/Lvov/Trip/lvivjml.998.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

²⁴ Важливо зазначити, що, як я далі згадаю, різниця у текстах різними мовами вказує на реальні чи очікувані особливості сприйняття потенційними читачами, а також поняття та історичне розуміння авторів цих текстів.

Фото 6. Пам'ятник жертвам Львівського гето, 2005 р.
(фото Артема Свиридова).

Другий пам'ятник зведено 1993 р. на околиці Львова біля Янівського концентраційного табору Олександром Шварцом, який вижив у цьому таборі та переїхав до Німеччини 1968 р. То було місце табору, де людей загинуло більше, ніж в інших таборах України, і одного з найжахливіших на всій території Європи, окупованій нацистами. На місці тому замордовано і та вбито до 200 тис. людей, переважно євреїв. Після війни Янівський табір використовували секретні служби СРСР для утримання своїх в'язнів, пізніше – для дресури міліцейських собак та розведення свиней. Завдяки наполегливості Шварца нещодавно цю практику було припинено, але його зусилля зі створення меморіального комплексу на місці колишнього табору, включаючи місце вбивств та місця масових поховань, у яких знаходяться рештки жертв, поки що не увінчалися успіхом через опір з боку місцевої влади. Всю територію досі огорожено парканом і вхід до неї заборонений. Можна відвідати лише

пам'ятник, зведений 1993 р. біля замкненої брами. Ця масивна гранітна брила містить такий напис українською, англійською та на їдиш: «Вічна пам'ять усім жертвам нацистського геноциду у Янівському таборі смерті, 1941–1943 рр.»²⁵. Розповідаючи про свої переживаннями з приводу долі таких пам'ятників у Західній Україні, Шварц пояснює, що обрав цю брилу, оскільки «ні в кого не вистачить нахабства підірвати десятитонний камінь»²⁶. Тим не менше, наявність числа 200 000 та Зірки Давида, витесаних на брилі, що вказує на величезний масштаб злочину та національну приналежність жертв, слово «євреї» там відсутнє.

Це ж саме стосується й іншого меморіалу, чи пак, великого дорожнього знака поблизу брили, що його краще видно з дороги, встановленого 19 листопада 2003 р. – у день 60-ї річниці ліквідації табору. Зведений Міжнародним центром із питань Голокосту, неурядовою організацією створеною Олександром Шварцом та названою на його честь, знак містить такий напис українською та (знову ж таки, дещо некоректною з точки зору граматики) англійською: «Подорожній, зупинись! Схили своє чоло! Перед тобою місце колишнього Янівського концентраційного табору! Тут страждає земля! Тут нацисти кували, знущалися та вбивали невинних людей, відсилали їх у газові камери. Вічна пам'ять невинно закатованим жертвам! Вічне прокляття їх вбивцям».

Таке формулювання ще більше затирає ідентичність жертв й не ідентифікує їх як євреїв, не наводить символів, які б вказували на їхню особу. За іронією, єдиним натяком на цьому знакові, пов'язаним із Голокостом, є посилання на тих, хто його встановив, написане літерами набагато меншого розміру, тобто на Міжнародний центр з питань Голокосту, який профінансував встановлення цього пам'ятного знака. Це приховування ідентичності народу, на пам'ять про який було вста-

²⁵ Тексти українською та на їдиш однакові, окрім слова «фашисти», вжитого замість «нацисти» відповідно до норми, прийнятої за радянських часів.

²⁶ The story of Lvov citizen Alexander Schwarz, who survived Janowska camp (Історія громадянина Львова Александра Шварца, котрий залишився живим після перебування в Янівському таборі) // <http://www.history.uscb.edu/projects/holocaust/Resources/janowskaSurvivor047.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р., керівник вебсайту Гарольд Маркуз, взято із: *Werger Gundula. Denk ich an Lemberg. – Die Welt. – 2004. – July 19.*

новлено знак, можливо, пов'язане із давньою радянською політикою, що зводилася до замовчування уточнення того, що жертвами були євреї; воно також може відображати побоювання невеликої єврейської громади Львова ще сильніше розбурхати антисемітські настрої через підкреслення факту ролі євреїв як жертв у цій трагедії. У будь-якому разі, такий текст дає місцевому населенню можливість розглядати жертв таборів як «своїх», на протигагу таким, що належать до тієї категорії людей, історію яких було майже повністю стерто із громадської та колективної пам'яті, а факт присутності яких у цьому краї – викоренено. Наступне покоління взагалі може вирости, вірячи, що отими жертвами були просто українці²⁷.

Так само і скромний меморіал, що знаходиться на новому єврейському цвинтарі, стає видимим лише для тих, хто входить на це широке та переповнене поле мертвих, котре знаходиться поряд із Янівським кладовищем, обабіч дороги, яка веде до колишнього табору, нині перейменованої на вулицю Шевченка. Маючи написи на їдиш та українською, меморіал знову не містить жодних вказівок на те, що жертвами були євреї. Напис на їдиш такий: «На вічну пам'ять про мучеників, котрі полягли від жорстоких рук гітлерівців-убивць». Український текст іще коротший: «Пам'яті загиблих у роки гітлерівської окупації, 1942–1943 рр.».

Варто зазначити, що більшість людей у Львові не мають жодної уяви про існування Янівського табору чи його меморіалу. Навіть таксистки змушені були між собою радитися, щоб визначити, де знаходиться це

²⁷ Див.: також “Seminars”, <http://www.holocaust.kiev.ua/eng/seminarse/lviv/htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.) – програму конференції, що відбулась у Львові в листопаді 2003 р. У списку учасників кілька українських організацій, зокрема Регіональний центр з вивчення Голокосту при Львівській політехніці, започаткований Міжнародним центром «Голокост» ім. Олександра Шварца. Сама конференція відбулась за підтримки Міністерства освіти та науки України, Бнай Бріт «Леополіс: Асоціація Леополіс, гуманітарна підтримка України», котра підтримує 10–15% із 12–15 тис. здебільшого євреїв старшого віку на Західній Україні. Асоціація Шварца має амбулаторну клініку й аптеку у Львові, годує 150 осіб у їдальні Львівської політехніки та забезпечує харчуванням єврейський дитсадок. Колишній президент Німеччини Йоханнес Рау нагородив Олександра Шварца орденом «За заслуги».

місце. Це ж саме можна сказати і про інші міста, пов'язані з історією євреїв, у Львові та у багатьох інших містах, із якими ми познайомимося у цій книзі. Така необізнаність з минулим міста є не лише рисою сучасної політики у сфері освіти чи спадщиною радянської ідеології, а й ознакою значних етнічних і демографічних змін у післявоєнній Західній Україні, котрі є особливо значущими з огляду на урбанізацію регіону.

Загалом, Україна втратила від 5 до 7 млн. людей у Другій світовій війні, близько 4 млн. були мирним населенням. У пропорційному відношенні єврейське населення постраждало найбільше, але інші етнічні групи також зазнали величезних втрат у зв'язку із загибеллю або депортацією. Таким чином, кількість етнічних меншин, таких як поляки, євреї, німці тощо, значно зменшилась. Якщо 1933 р. українці становили 66% населення Галичини та Волині, то станом на 1959 р. їхня частка у загальному населенні Західної України (території Галичини, Волині, Буковини та Рутенії), що нараховувало 7,8 млн. (87,2%, а другою за кількістю етнічною групою були росіяни (5%)²⁸. Щодо змін в етнічно-демографічному складі міського населення, то тут мали місце дуже глибокі трансформації. 1926 р. лише приблизно один із десяти українців проживав у місті чи містечку. 1931 р. українців у Львові нараховувалося лише 16,2%, у той час, як 1970 р. їхня частка в населенні міста становила вже 76%, решту здебільшого становили росіяни²⁹. Беручи це до уваги цей факт, розуміємо, що більшість українців у містах і містечках колишньої Східної Галичини не жили там під час війни, там не жили і їхні предки, а, отже, у них не було безпосередніх спогадів або спогадів, що передавались у родині, про тамтешні події періоду війни та Голокосту. Варто, все ж, додати, що Західна Україна чинила опір асиміляції з російською/

²⁸ «Західною Україною» називалася територія, що між 1939 та 1945 рр була приєднана до УРСР. Вона складалась із чотирьох регіонів, що виокремлюються один від одного в історичному плані: Галичина (сучасні Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області) та Волинь (Волинська та Рівненська області), котрі перебували під владою Польщі до 1939 р.; Буковина (Чернівецька область), яка була у складі Румунії до 1940 р., а також з 1941 по 1944 рр.; та Русинія (Закарпаття), передана Чехословаччиною 1945 р. *Szporluk Roman. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union.* – Stanford: Hoover Institution Press, 2000. – P. 111, 139–40.

²⁹ *Ibid.* – P. 141, 150.

радянською культурою та мовою, і наполягала на власному чітко виокремленому національному характері більш, ніж будь-яка інша частина України чи інші регіони, анексовані Радянським Союзом після Другої світової війни, як-от, наприклад, Західна Білорусь³⁰. У цьому розумінні, відсутність досвіду прямого контакту з реальністю знищення єврейсько-го та польського міського населення регіону зробило ще легшим формування історії, у якій жителі, котрі свого часу були невід'ємною частиною цієї території, залишені поза контекстом.

Справді, утверджуючи свій український характер, Львів зосереджувався на описуванні себе самого населенню як основної жертви тоталітаризму, упередження та насильства з незапам'ятних часів, і зокрема в епоху нацизму та комунізму. У цій історичній пам'яті немає місця іншим жертвам, не кажучи вже про жертви, що потерпали від рук українців, і тим паче, від рук українських націоналістів, котрих можна описувати лише як героїв і мучеників. Львів переживає зміни, за яких його вулиці перейменовано з тим, щоб відобразити його український характер, і створено багато пам'ятників (у цьому випадку за державний кошт) на славу його українських синів-героїв³¹. Але навіть у випадку із пам'ятником жертвам радянських репресій, створеним 1997 р., котрий слугує нагадуванням того, що люди усіх національностей стали жертвами советів, за благою ціллю примирення стоять затемнення фактів та пригноблення пам'яті.

Споруджений скульпторами П. Штаер та Р. Ривенським перед старою в'язницею на вулиці Замарстинівській, меморіал відображає постать закатованого, розіп'ятого чоловіка на фоні хреста, обплетеного колючим дротом та оточеного сотнями імен жертв НКВС (радянської секретної служби). На монументі викарбувано такий текст: «З вересня 1939 по червень 1941 р. у тюрмах Західної України було знищено 49 867 осіб, вивезено в Сибір 1 738 256, у тюрмах Львівської області за шість днів 1941 р. розстріляно 7348 в'язнів-українців, поляків та євреїв».

³⁰ Ibid. – P. 109-138

³¹ Yaroslav Hrytsak and Viktor Susak, *Constructing a National City: The Case of L'viv // Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*, ed. John J. Czaplicka, Blaire A. Rubble. – Baltimore: John Hopkins University Press, 2003. –P. 140–46.

Окрім применшених цифр, цей текст приховує ще й той факт, що тисячі євреїв, які стали жертвами знущань і вбивств з боку українців і поляків після вступу німців у Львів, було звинувачено у вбивствах українських патріотів у радянських тюрмах. Саме тому, що пам'ятник містить три національні символи – український тризуб, польський орел та Зірку Давида – тим самим зараховуючи євреїв до загальної групи жертв, він звільняє українську пам'ять від тягаря відповідальності за масові злочини, вчинені саме тими борцями за свободу, котрих тепер віднесено до когорти національних героїв³².

Зараз, напевне, вдалий момент, щоб сказати кілька слів про, буцімто, співучасть «євреїв» у радянських репресіях періоду окупації Польщі Радянським Союзом у 1939–1941 рр. У той час звинувачення євреїв у співпраці були звичними як серед поляків, так і серед українців. Дійсно, якщо й було щось, у чому ці дві етнічні групи мали згоду (навіть якщо дедалі більше залучалися до масового насильства один проти одного), так це їхні антиєврейські почування, закорінені у традиційних упередженнях і релігійних постулатах, а також у націоналістичній ідеології, яка вимагала очистити їхні суспільства від єврейського впливу, а також їхня віра у те, що євреї були природними спільниками комуністів, або в те, що саме слово «єврей» було синонімом слова «комуніст». З очевидних причин, післявоєнні комуністичні верхівки Польщі й України придушили ідею про те, що євреї були прокомуністичними зрадниками нації, хоч інші антисемітські дії цих режимів ніколи не припинялися. Але із крахом комунізму та відновленням націоналістичних віянь старе уподібнення євреїв і комуністів повернулося, і не в останню чергу як реакція на збільшення доказів співпраці у Голокості з боку саме тих націоналістів, яких нині хвалять як предтеч цих нових незалежних націй. Але чи є хоч доля правди у цих твердженнях про співпрацю євреїв, по своїй суті спрямованих на самовиправдання та досягнення власних цілей?

³² Bechtel, “Zolotchiv”, p. 85; Liliana Hentosh and Bogdan Cherkes, “Lviv: In Search of Identity – Transformations of the City’s Public Space” (робота, представлена на конференції “Міста після падіння: європейська інтеграція та міська історія”, Центр європейських студій Мінди де Гунцбург (Minda de Gunzburg), Гарвардський університет, весна 2005 року).

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Варто з'ясувати один факт. Ставши перед вибором між нацистами та СРСР, євреї, знаючи про антисемітську політику перших, зрозуміло, обирали останніх. Більше того, зіткнувшись зі зростаючою антиєврейською політикою міжвоєнної Польщі, чимало євреїв, особливо молодих, вірили в те, що тільки комунізм може забезпечити справедливе ставлення до них у часи наростаючого радикального націоналізму та расизму. Вихід через асиміляцію було в основному перекрито расизмом й антисемітизмом, єдиною альтернативою залишався єврейський націоналізм або сіонізм. Але для значної кількості євреїв на цих східних землях, котрі були дрібними ремісниками, крамарями чи торговцями, єдиним привабливим аспектом комунізму було те, що він був менш небезпечним візаві для єврейства, аніж нацизм³³.

Правдивим є той факт, що більшість євреїв дуже швидко розчарувались у радянській владі. Діяльність єврейських політичних, релігійних і культурних організацій було або повністю заборонено, або значно обмежено; не дозволялося навчати івриту, котрий ставав дедалі популярнішим у мережі шкіл «Тарбут» (від євр. «культура»), і мовою «єврейських мас» було визнано лише їдиш³⁴. Хоча більше юнаків та юнок мали доступ до середніх шкіл, ніж за обмежувальних квот польського режиму, нова навчальна програма базувалася на вузькому марксистському та російсько-націоналістичному світогляді. Так само у той час, як деяких

³³ Найкраще цю проблему висвітлено: Ben-Sion Pinshuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust*. – Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell, 1991; Levin Dov. *The Lesser of Two Evils: Eastern European Jews Under Soviet Rule, 1939–1941*, translated by Naftali Greenwood. – Philadelphia: Jewish Publication Society, 1995; а також Gross Jan T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, 2nd ed. – Princeton: Princeton University Press, 2002. –P. 241–288.

³⁴ Восени 1940 р. у Львівському регіоні нараховувалось 1003 школи з українською мовою навчання, 314 польських, 7 російських шкіл і лише 20 шкіл, навчання у яких велось на їдиш, хоч частка євреїв у населенні становила 10–12%, не рахуючи тисяч біженців із окупованої німцями Польщі. Станом на січень 1941 р., кількість шкіл з навчанням на їдиш зменшилася до 14. Усі сіоністські школи «Тарбут» і школи з навчанням на їдиш, спонсоровані Бундом, було закрито радянською владою. Gross, “Revolution from Abroad”, p. 368, note. 66.

євреїв призначали на владні пости у органи державної влади та поліції, їхня кількість зменшилася з часом впродовж цих двох років, ба навіть присутність кількох єврейських поліцейських на вулицях могла здаватися чимось скандальним українцям і полякам, і саме тому, що це було чимось безпрецедентним.

З іншого боку, українське населення навряд чи відкидало радянську владу одразу, вбачаючи у ній водночас і визволителя від гнітючого польського панування, і ту силу, яка об'єднає українську державу. Адже ця влада запровадила повсюдне вивчення української мови в школах і надавала українцям посади в державних органах. Саме польське населення постраждало найбільше – і постраждало одразу – від радянської окупації, оскільки втратило свій вплив на владні органи разом зі зв'язками із польською державою. Радянський Союз депортував велику кількість поляків в глиб своїх територій. Також і євреїв було депортовано, за пропорцією ще більшою, ніж поляків, не кажучи вже про українців, частково з тієї причини, що багато хто з них належав до класів, до яких радянська влада ставилася з підозрою. Але важливішою підставою для депортації було те, що дуже велику частку значної кількості євреїв-втікачів із окупованої Німеччиною Польщі НКВС згодом направило далі на схід. Твердження про те, що brutальні депортації близько третини мільйона людей, які залишилися у пам'яті поляків та українців як спогад про жах, а часто і смерть, якимось чином посприяли поліпшенню шансів євреїв на виживання, було лише приводом для нацистів вбивати без вагань кожного єврея, який потрапляв до їхніх рук³⁵.

³⁵ Із 120 тис. особових справ польських громадян, депортованих в глиб СРСР у 1940–1941 рр., 52% були етнічними поляками, 30% – євреями, а 18% – українцями та білорусами. Пропорції депортованих знаходилися в оберненому зв'язку із відносним розміром основних етнічних груп у цих регіонах, де євреї становили 10%, поляки – 30, а українці та білоруси – переважну більшість населення. Смертність серед депортованих становила приблизно 25–30%, що є дуже високим показником, але набагато нижчим за показник смертності 90–95% серед євреїв, що потрапили під німецьку окупацію в цих краях. Якщо радянська влада не мала «преференційного ставлення» до євреїв, то комуністична Польща притримувалася традиційної упередженої антиєврейської позиції. Із 130 тис. депортованих польських громадян, котрі повернулися назад із СРСР, лише 8000, або 6%, були євреями, хоча загальна кількість євреїв у масі депортованих становила аж 30% (Ibid. – P. 269–270). Загалом із 1939 по 1941 р.

Проте, останню хвилю арештів і депортацій з боку радянської влади, незадовго до того, як її було витіснено із колишніх територій східної Польщі німецькими загарбниками, було спрямовано переважно проти українських націоналістів. Це означало, що в останні дні радянської окупації у в'язницях знаходилося до 50 тис. людей, здебільшого, але не лише, українців. Із цього числа в'язнів, до 30 тис. було або страчено перед відступом радянських сил, або вони загинули під час вимушеного відступу в тил³⁶. Ці масові вбивства також означали, що пам'ять і докази жорстокості були свіжими в українського населення після відходу радянської влади перед наступом німецьких вояків. Пережиті страждання та вбивства у поєднанні із поширеною думкою (яку активно підтримували німецькі окупанти) про те, що євреї були справжніми винуватцями злочинів, вчинених комуністами, стали чинником, який дав поштовх нищівним погромам проти єврейського населення у Східній Галичині (та інших частинах східної Польщі). Таким чином, уже на другому з'їзді у квітні 1941 р. Організація українських націоналістів (ОУН) ухвалила резолюцію про те, що «євреї є найвідданішими поплічниками правлячого більшовицького режиму та передовою силою Московського імперіалізму в Україні». В резолюції зазначалося, що радянський режим «використовує антисемейські настрої українського народу для того, щоб відволікти його від справжніх винуватців його недолі», та стверджувалося, що ОУН «бореться проти євреїв як опори» радянського режиму, хоча, водночас, організація «навчає народні маси про те, що їхнім основним ворогом є Москва»³⁷.

від 309 до 327 тис. людей було виселено із Західної України та Західної Білорусії; від 110 до 130 тис. осіб було арештовано (Ibid., xiv цитовано за Stanislaw Ciesielski et.al Represje sowieckie wobec Polakow i obywateli polskich – Warsaw: Osrodek Karta, 2000. – S. 11–16.

³⁶ Bohdan Musial, *Konterrevolutionare Elemente sind zu Ershieszen. Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* – Berlin: Propylan Verlag, 2000. – P. 137–138. У суперечливій дисертації Мусяла обстоюється думка про те, що хвиля погромів, яка прокотилася після відступу радянських сил, була спричинена вбивствами НКВС політичних в'язнів, котрих пов'язували із єврейською участю у вбивствах українських патріотів, що, у свою чергу, призвело до жорстокого поводження усіх причетних осіб, включаючи німців, на ранніх стадіях Голокосту.

³⁷ Taras Hunchak. *Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations*

Ще більш лякаючими є слова Ярослава Стецька (1912–1986), лідера ОУН(б) (частини ОУН під керівництвом Степана Бандери), записані у його біографічному нарисі: «Марксизм вважаю твором жидівського ума... Москва і жидівство – це найбільші вороги України і носії розкладових большевицьких інтернаціональних ідей. Вважаючи головним і вирішним ворогом Москву, а не *жидівство*, тим не менше доціною належно незаперечно шкідливу і ворожу роль жидів, що помагають Москві закріповувати Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільности перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і т. п.»³⁸.

Той факт, що міф, котрий став приводом для цієї різанини, було реанімовано навіть у деяких недавніх історичних дискусіях, таких як та, що розгорнулася навколо масового вбивства євреїв у містечку Єдвабне на сході Польщі, вказує, що таке спотворення минулого також може слугувати інструментом перекладання вини та відповідальності³⁹. Як міф, казка про співпрацю євреїв з комуністами є такою ж захоплюючою, як старіші за часом і все ще живі плітки

// *Ukraine during World War II: History and its Aftermath*, ed. Yuriy Boshyk. – Edmonton: University of Alberta, 1986. – P. 40.

³⁸ *Berkhoff Karel, Carynyk Marco*. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stet'sko's 1941 Zhyttieyps // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1999. – vol. 23, № 3/4. – P. 149, 170–171.

³⁹ Суперечка спалахнула під впливом роботи Jan T. Gross *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. – Princeton: Princeton University Press, 2001. Аналіз та збірка відповідей – Antony Polonski and Joanna B. Michlich, eds., *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. – Princeton: Princeton University Press, 2004. – P. 1–43. До питання про опис «євреїв» як зрадників польської нації та про антисемітські напади як спосіб самозахисту, див.: Thomas Stzembosz, *Collaboration Passed Over in Silence // Neighbors Respond*, Polonski and Michlich, eds. – P. 220–236; *Chodakiewicz Marek Jan*. *After the Holocaust: Polish-Jewish Conflict in the Wake of World War II*. – New York: Columbia University Press, 2003. – P. 131–148 (глава під назвою «Insurgent Self-Help or Polish Anti-Semitism?»). У контексті післявоєнної Польщі це питання розглядається у книжці Joanna B. Michlich, *Poland's Threatening Other: The image of the Jew from 1880 to the Present*. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2006. – P. 196–229.

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

про «Протоколи сіонських мудреців».⁴⁰ З позицій історії це просто неправда.

Львів – це вітрина Західної України. Коли подорожуєш у глиб Галичини, стикаєшся зі ще більш різючими прикладами українського самопрославляння поряд із очевидним нехтуванням, пригнобленням і навіть знищенням усіх ознак багатоетнічного минулого цієї землі та трагічного кінця цього минулого у кампанії масового вбивства й етнічних чисток, участь українців в яких була доволі активною⁴¹. Тож давайте вирушимо в цю подорож старою провінцією Галичина у напрямку проти годинникової стрілки, спускаючись на південь вздовж східних схилів Карпатського хребта до колишнього кордону з Буковиною, а потім піднімаючись знову на північ по річці Збруч і вздовж старого російського кордону.

⁴⁰ *Bronner Stephen Eric. A Rumor about the Jews: Reflections on Anti-Semitism and the Protocols of the Learned Elders of Zion/* – New York: St. Martin's Press, 2000.

⁴¹ Літературу щодо питання польсько-єврейських відносин до та під час Другої світової війни див.: у розділі «Додаткова література з теми».

Фото 7. Хрест на єврейському кладовищі у Самборі, 2006 р.:
«Тут захоронено жертви нацистського та комуністичного терору,
1939–1950 рр.» (фото Оксани Софіянчук).

Самбір/Самбор/Самбур

Мандруючи на південний захід від Львова, прибуваємо до міста Самбір, яке розкинулося на берегах ріки Дністер. 1939 р. у місті проживало близько 25 тис. жителів, приблизно 8 тис. із яких були євреями. У рапорті про обстановку від 16 липня 1941 р. начальник охоронної поліції та служби безпеки СС у Берліні Райнхард Гайдріх зазначив, що, за його підрахунками, населення Самбору становило 26 тис. осіб, з них 12 тис. поляків, 10 тис. євреїв та 4 тис. українців. На початку 1941 р., щойно німці вступили у цей район, близько 200 євреїв було вбито в погромі, вчиненому українцями, можливо як помста за вбивство 400 українців відступаючими радянськими силами⁴². До липня 1943 р. майже все єврейське населення міста було знищене німцями та їхніми помічниками у таборі смерті Белжець або ж у самому місті та його околицях. У наступні роки війни й одразу після її закінчення польське населення там також було або винищене українськими націоналістами, або витіснене у західну Польщу (раніше ці території належали до східної Німеччини)⁴³.

У сучасному Самборі не помітно жодних ознак, які б вказували на особливості складу його населення у довоєнний період чи на події,

⁴² Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Berlin, den 16. Juli 1941: Ereignismeldung UdSSR. Nr. 24 Bundesarchiv Berlin (BAB) R58/214. Також доступний як «Operational Situation Report USSR No. 24: The Chief of the Security Police and the SD, Berlin, July 16, 1941» на сторінці в Інтернеті за адресою <http://www.einsatzgruppenarchives.com/osr24.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); та на сторінці <http://www.nizkor.org/ftp.cgi/orgs/german/ftp.ru?orgs/german//einsatzgruppen/osr-ussr-24-c> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Можна припустити, що кількість євреїв у місті зросла завдяки біженцям із окупованої німцями Польщі.

⁴³ *Manor Alexander*. The Book of Sambor and Stari Sambor: A Memorial to the Jewish Communities. – Tel Aviv: Association of Former Residents of Sambor/Stari Sambor and Their Region, 1980 (на івриті та англійською); сканована копія <http://www.yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 03 грудня 2006 року). Переклад англійською мовою: <http://www.jewishgen.org/yizkor/sambor/Sambor.html> 2312 (сторінку використано 3 грудня 2006 р.), зокрема XXVIII, XLI; Pohl, Judenverfolgung. – P. 64, 66, 224, 227, 240, 251–252, 255, 257; Sandkühler Endlosung. – P. 115, 349, 353, 360, 370, 374, 377; Pinkas Hakehillot. – P. 345–346.

Фото 8. Місцеве відділення Соціал-національної партії України у Самборі, 2004 р.

що мали там місце у другій половині 1940-х рр. У містечку є кілька красивих церков, елегантна на вигляд гімназія часів Габсбурзької імперії, красива міська ратуша і певна кількість вражаючих будинків. На одному з таких будинків висить меморіальна дошка, відкрита 1914 р. із нагоди 100-річчя від дня народження народного поета України Тараса Шевченка, яка називає Самбір «українською землею». На сусідній будівлі набагато сучасніша табличка вказує на місце розташування самбірського відділення Соціал-національної партії України. Символ партії поєднує руно, схожу на SS-івську, та хрест у формі, що нагадує свастику, під якою видніється напис: «Ідея Нації». Перетворившись на однорідне українське місто, Самбір втратив велику частину свого минулого й пам'яті, окрім очевидної

прихильності деяких його жителів до символів нацизму та націонал-соціалістичних «ідей»⁴⁴.

Після 1991 р. місто відновлює свою пам'ять про минуле, побувавши меморіал жертвам НКВС на подвір'ї районної в'язниці. Меморіал, що складається із простої вежі із дзвоном, оздобленої хрестом, має два меморіальні знаки. На першому написано: «Тут у самбірській повітовій тюрмі, у період з 1939 по 1956 роки, советськими енкаведистськими каральними органами арештовано понад 5 тис. людей. Сотні з них, в тому числі українські гімназисти, були розстріляні і жорстоко замордовані Закопували їх на берегах Дністра, Млинівки, на жидівському цвинтарі, та по ярах міста Самбора. Вічна їм пам'ять».

Напис на іншій меморіальній дошці такий: «Пам'ятний знак встановлений жертвам комуністичного терору, в пам'ять про минуле на заstorогу теперішньому і прийдешнім поколінням. Вчинені нквдистами злочини супроти людства не мають терміну давності»⁴⁵.

⁴⁴ Напис має форму «Ідея Нації», а не «Ідея Нації», при цьому використовується латинський символ N у слові «нації» замість відповідника в кирилиці «н», а відтак виникає гра слів між схожістю українського слова «нація» і терміна «наці» як німецькомовного скорочення «націонал-соціалістичний». Більше про цю партію можна дізнатись із її сайту: «Радикальний український націоналізм», <http://www.run.org.ua> (сторінку використано 3 грудня 2006 року). Хочу подякувати Маркові Цариннику за коментарі стосовно давньої традиції в Україні замінювати знак кирилиці «н» відповідником у латиниці «n». Це, здається, лиш підтверджує мої підозри щодо свідомого створення алюзії на нацизм в обговорюваному нами випадку.

⁴⁵ Хочу подякувати Софії Грачовій за надані фотографії цього меморіалу та переклад тексту на меморіальних табличках. Варто зазначити, що відносно єврейського кладовища табличка вживає слово *жидівський*, яке досі часто вживається на Західній Україні, але вважається принизливим в інших частинах України та в Росії, оскільки є нейтральний термін – *євреї*. Існує певна суперечка з приводу того, чи термін «жиди» у місцевій галицькій традиції має у собі свідомо принизливе значення, чи є він просто коректним терміном (пов'язаним із польським *zydzi*), чи відображає традиційне закореніле антисемітське ставлення місцевого населення. Дехто стверджує, що термін «жиди» є стандартним, нейтральним, тоді як «євреї» – принизливе, оскільки вказує на зв'язок із радянськими євреями та російським/радянським впливом. Все ж під час дискусії стосовно повернення до старих єврейських назв вулиць

Проте, спроби вшанувати пам'ять про інші аспекти минулого залишаються не такими успішними. Щодо цього у Доповіді про міжнародну свободу віросповідання та совісті, підготовленій Бюро з питань демократії, прав людини та праці, виданій Держдепартаментом США, зазначається: «У Самборі спільнота українських євреїв, за підтримки іноземного мецената, почала спорудження меморіального парку на місці старого єврейського кладовища та на місці різанини в час Голокосту⁴⁶. Українські націоналісти, очевидно, за підтримки місцевих владних персон, звели хрести на цьому місці на пам'ять про християн – жертв нацистського терору. У той час, як організатори спорудження меморіалу підтримували визнання усіх груп, що постраждали на тому місці в Самборі, вони були противниками ідеї використання релігійних символів християнства на території єврейського кладовища. Водночас, місцеві українські націоналісти були проти використання єврейських символів чи текстів на івриті на місці меморіалу»⁴⁷.

Варто зауважити, що хрести, про які тут йдеться, фактично, вшановують пам'ять жертв нацистських та радянських катів, у той час, як

у Львові, які було перейменовано радянською владою, було прийнято рішення не використовувати першу назву вулиці *Старожидівська*, але змінити її на *Староєврейську* вулицю, з тим, щоб «уникнути образи євреїв»; можливо, варто додати, що це пов'язано із тим, що значна кількість євреїв сучасного Львова родом із радянської Росії, і, таким чином, були б більш чутливі до терміна «жиди». Дивіться Hrytsak and Susak, *Constructing a National City*. – P. 156.

⁴⁶ Цей жертводавець – американський єврей, який походить із Самбора.

⁴⁷ Див.: *Ukraine: International Religious Freedom Report 2003* // <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2003.24441.htm>, 2312 (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Знову дякую пані Софії Грачовій за те, що привернула мою увагу до цієї події. Також див.: *Country Reports on Human Rights Practices – 2002: Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor March 31, 2003*, де зазначається, що «незважаючи на пропозицію іноземного спонсора будівництва меморіалу перенести хрести на інше місце за його коштів, місцева влада все ще не вирішила цього конфлікту до кінця року». У доповіді також міститься твердження про те, що місцеві посадовці іншого міста – Володимира-Волинського – не припинили будівництва житлового будинку на місці старого єврейського кладовища, попри рішення суду від 17 грудня про припинення будівництва // <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2002/18398.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 9. Меморіал жертвам НКВС на подвір'ї районної в'язниці Самбора, 2004 р. (фото Софії Грачової).

єврейська спільнота мала на меті вшанувати пам'ять лише єврейських жертв нацистського геноциду, вбитих на цьому місці.

Фото 10. «Жертвам комуністичного терору», Самбір, 2006 р. (фото Оксани Софіянчук).

Справді, те, що радянські вбивці розстрілювали людей на території єврейського кладовища, є не досить ймовірним; незрозумілим залишається й те, чи ховали вони там людей, яких розстрілювали десь в іншому місці. У кожному разі, це очевидна спроба змішати злочини нацистів і радянських органів, а також співвіднести єврейські та українські жертви, прив'язавши їх усіх до одного і того ж місця.

У той час, як посольство Сполучених Штатів Америки відслідковує цю та інші подібні справи і поставило питання про вирішення цієї про-

ЧАСТИНА II

Фото 10. «Жертвам комуністичного терору», Самбір, 2006 р.
(фото Оксани Софіянчук).

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

блеми перед місцевими та центральними посадовими особами, поки що жодного прогресу в цьому напрямі немає. Навесні 2006 р. три хрести все ще стояли на території єврейського кладовища. На одному великому хресті була табличка із написом: «Тут захоронені жертви нацистського і комуністичного терору, 1939–1950 рр. Вічна їм пам'ять». Часовий проміжок 1939–1950 чітко вказує на бажання поєднати нацистський геноцид і радянські злочини. Невеличка, ледь-помітна табличка, яка явно датується періодом СРСР, вшановує «радянських громадян», розстріляних на цьому місті нацистами. Такою була типова практика за часів комунізму: жодної згадки про той факт, що тих «радянських громадян» було розстріляно через те, що вони були євреями. На іншому місці, далі від цвинтаря, вже зведено пам'ятник жертвам НКВС, який складається з великого сталюого хреста та сталюих колючок і має такий напис: «Жертвам комуністичного терору»⁴⁸.

⁴⁸ Більше фотографій хреста на самбірському єврейському кладовищі та фото інших меморіалів жертвам НКВС у Самборі можна побачити в праці «По-ехали! Отчеты о поездках в разные стороны», <http://www.mytravel.sbn.bz/baseview/gallery/1119267583> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Хочу подякувати Софії Грачовій за те, що привернула мою увагу до цього місця та за надання якісних фотографій цих об'єктів.

Дрогобич/Дрогобич/Дрогобич/Дрогобец/Дроговіч

Фото 11. «Хоральна» синагога у Дрогобичі, 1910 р. (фото з книги Романа Пастуха «Вулицями старого Дрогобича»).

На відстані короткої поїздки на автомобілі на південний схід від Самбору, за 40 кілометрів на південний захід від Львова, розташоване місто Дрогобич. Окрім вже згаданого художника Мауриція Готтліба у Дрогобичі також народився великий польсько-єврейський митець і письменник Бруно Шульц (1892–1942). Відомий український поет Іван Франко (1856–1919) народився у сусідньому селі та ходив до школи в Дрогобичі. Андрій Мельник (1890–1964), засновник ОУН, також народився у цій місцевості. 1939 р. у місці нараховувалось близько 10 тис.

поляків, 10 тис. українців і 15 тис. євреїв. Німецький окупаційний період почався з погрому, вчиненого українцями та поляками, у якому було забрано життя близько 400 євреїв. У наступні три роки переважну більшість євреїв було або депортовано до табору смерті Белжець, або вбито у місті чи його околицях. Більшість поляків вислано за кордон – до Польщі⁴⁹.

Тим, хто нині відвідує Дрогобич, дуже нелегко дізнатися щось про його криваву історію чи про дні, в які його описували як «півтора міста: напівукраїнське, напівпольське, та напівєврейське»⁵⁰. Коли паркуєш авто

⁴⁹ Про історію єврейського життя Дрогобича та його знищення див *Gelber N.M.* ed., *Memorial to the Jews of Drohobycz, Boryslaw, and Surroundings*. – Tel-Aviv: Association of Former Residents of Drohobycz, Boryslaw, and Surroundings, 1959 (на івриті та ідиш); сканована копія // <http://www.yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); частковий переклад // <http://www.jewishgen.org/Yizkor/Drohobycz/Drohobych.html> (сторінку використано 03 грудня 2006 р.); *Pinkas Hakehillot*. – P. 168–171. З питання “остаточного рішення” в тому районі, див.: *Pohl, Judenverfolgung*. – P. 70, 122, 143, 149, 190, 202, 224–227, 243, 250, 256; *Sandkühler. Endlösung*. – P. 303, 305–310, 312–318, 320, 323–329, 331–334, 336–339, 374–380, 398–399, 403. Додатково – *Geldmacher “Beteiligung”*; та більш загально, у праці *Geldmacher “Wiener”*. 1869 р. у Дрогобичі нараховувалось 16 880 тис. жителів: 28,7% українців, 23,2 – поляків або римо-католиків та 47,7% євреїв; 1939 р. ці цифри серед 34,8 тис. жителів становили відповідно, 26,3%, 33,2 та 39,9%. Станом на 1959 р., українці становили 70% із 42 тис. жителів міста, росіяни – 22, поляки – 3, а євреї – 2%. 2001 р. населення міста сягнуло 79 тис. осіб (за оцінками, 2005 р. ця цифра дорівнювала 77 049 тис.). Дані із Вікіпедії, S.V. «Drohobych» // <http://en.wikipedia.org/wiki/Drohobych> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.) та «Encyclopedia of Ukraine», S.V. «Drohobych» // <http://www.encyclopediaofukraine.com/pages%5CD%5CR%5Cdrohobych.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: фото і текст у розділі «Дрогобич» // http://www.personal.ceu.hu/students/97/Roman_Zakharii/drohobych.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁵⁰ Цей вислів належить єврейсько-польському письменнику Маріану Хемару (Marian Nemar) (псевдонім Яна Марії Хешелеса (Jan Maria Heschel), котрий народився у Львові 1901 р., помер у Великобританії 1972 р.). Див.: *Goldberg Leonid. Drohobych – One and a Half City // Jewish Ukraine*. – 2002, vol. 7, № 26 // http://jewukr.org/observer/jo07_26/p0203_e.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Wikipedia S.V. «Marian Nemar» // http://en.wikipedia.org/wiki/Marian_Nemar (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.:

біля красивого парку в центрі міста, погляд падає на точку, де сходяться усі алеї парку, і де стоїть велика статуя. Бронзова постать чоловіка, розміром більша за людину, котрій стоїть, склавши руки на грудях, на п'єдесталі з українського граніту, репрезентує Степана Бандеру (1909–1959), лідера ОУН(б), послідовники котрого були значною мірою задіяні у геноциді євреїв та етнічних чистках поляків у Східній Галичині⁵¹. Парк, виявляється, було збудовано безпосередньо на території Гето, куди німці збирали євреїв – жителів Дрогобича перед тим, як убити їх. Але ніде у парку немає інформації про те, що це місце було територією страждань і вбивств від рук співгромадян.

На протилежному боці, у місці, де вулиця Тараса Шевченка переходить у тінистий бульвар (яке до війни було відоме як перехрестя вулиць Часкі та Міцкевича), все ще знаходиться будинок, біля якого 19 листопада 1942 р. шарфюрер СС Карл Гюнтер застрелив Бруно Шульца саме в той момент, коли останній мав втекти із міста. Гюнтер скористався можливістю «дикой облави». Гестапо помстилося за вбивство «його» єврея, стоматолога Льова, вчинене патроном Шульца, гаупт-шарфюрером СС Феліксом Ландау, для якого Шульц малював свої останні картини⁵².

У червні 2004 р. я йшов цим бульваром зі своїми українськими асистентами, тримаючи в руках книгу з фотографіями довоєнного Дрогобича, намагаючись визначити місце згаданого розстрілу, аж раптом до нас підій-

“The Prisoner of Myth” by Yaroslav Anders, “New Republic Online”, November 25, 2005, review of Jerry Ficowski “Regions of Great Heresy: Bruno Schulz: A Biographical Portrait”, transl. Theodosia Robertson (New York: W.W. Norton, 2003), <http://www.tnr.com/doc.mhtml?i=20021125&s=anders112150&c=1> (доступ до сторінки здійснено 03 грудня 2006 року); Denise V. Powers, “Fresco Fiasco” в “Forum: Zydzki-Polacy-Chrzescijanie”, May 6, 2003 p., <http://www.znak.com.pl/forum/index-en.php?t=studia&id=67> (доступ до сторінки здійснено 3 грудня 2006 р.).

⁵¹ *Jilge Wilfred*. The Politics of the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991-2004/2005) // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. – 2006. – vol. 54. – P. 50–81, зокрема р. 55–56 та п. 30. Дивіться також «Додаткова література з теми».

⁵² Ficowski, «Regions». – P. 132–139. Див.: також розділ «Додаткова література з теми». Німецьке «Aktion» (мн. «Aktionen») та його відповідник у польській мові «акція» (мн. «акcje»), а також похідні на івриті та їдиші («aktsyue» чи «aktsyot») означають згромадження та масове винищення.

Фото 12. Пам'ятник Степанові Бандері на території колишнього гето Дрогобича, 2004 р.

шов чоловік старшого віку⁵³. «Що ви шукаєте?» – запитав він. Ми показали йому ту світлину. «А, місце, де було розстріляно Бруно Шульца», – мовив чоловік і повів нас до того будинку. Потім він вказав на згаданий парк. «Он там Гето було, – зауважив він. – Я його все ще пам'ятаю. У той час був підлітком». Крізь дерева парку виднівся пам'ятник Степанові Бандері.

Є в Дрогобичі одне місце, яке вшановує свого знаменитого сина, пам'ять про якого було відроджено лише через кілька десятиліть після війни. На будівлі, де він проживав із родиною у міжвоєнний період, за тогочасною адресою, по вулиці Флоріанській, 10, висить скромна меморіальна дошка. Дошку прикріплено недавно; можливо, вона датується-

⁵³ То була книга Романа Пастуха «Вулицями старого Дрогобича». – Львів: Каміньяр, 1991. Фото, за яким я намагався визначити місце розстрілу, знаходиться у зібранні фотографій між с. 64 та 65.

Фото 13. Місце вбивства Бруно Шульца (довоєнне фото з книги Романа Пастуха «Вулицями старого Дрогобича»).

ся часом дискусії з приводу відкриття фресок, створених Шульцом в кімнаті сина есесівця Ландау, великі секції яких було вивезено агентами єрусалимського «Яд ва-Шем» до Ізраїлю через короткий час після їхнього відкриття⁵⁴. «У цьому будинку, – проголошує меморіальний знак українською, польською та на івриті, – у 1910–1941 рр. жив і творив видатний єврейський художник і письменник, майстер польського слова, письменник Бруно Шульц, 1892–1942».

Це смілива спроба описати одним реченням багатогранну природу життя, ідентичності та абеток у цих східногалицьких містах перед

⁵⁴ Агенти Яд ва-Шем, очевидно, вступили у домовленість із місцевими лідерами Дрогобича за спиною українських та польських органів з питань культури. Про суперечку можна прочитати в роботі Fikowski “Regions”, pp. 165-172; Powers, “Fresco Fiasco”; Ruth Franklin, “Searching for Bruno Schulz” у “New Yorker” Dec 16, 2002 // http://www.newyorker.com/critics/books/?021216crbo_books (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Applebaum Anne*. An Oddball Miles from Anywhere // Spectator. – 2003. – March 15 // http://www.anneapplebaum.com/other/2003/03_15_spec_oddball.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 14. Місце вбивства Бруно Шульца, 2004 р.

катастрофою Другої світової війни. І також це – незначна, схована спроба, адже на карті міста будинок Шульца навіть не позначено. Не можна знайти на ній і «вілли», де Шульц малював фрески, знайдені 2001 р. німецьким творцем документальних фільмів Бенджаміном Гайслером, і зняття яких зі стіни та перевезення до Ізраїлю агентами Яд ва-Шему було зустрінуте шквалом критики з боку як українців, так і поляків. Раптом у всіх виникло бажання зарахувати Шульца до своїх, людини, яку було застрелено, як бродячого пса, на сусідній вулиці шістьма десятками років раніше⁵⁵.

⁵⁵ Однозначно, вимагати фрески та забирати їх навряд чи було задовільним способом поводження зі знахідкою, і той факт, що секції, вивезені до Ізраїлю, відтоді ще не виставлялись у Яд ва-Шем, є не менш сумним. Але з іншого боку, судячи із того, що залишилося від єврейського життя на Західній Україні, можна виправдати і скептицизм у зв'язку з тим, яким насправді є бажання місцевої влади зберігати та публічно виставляти фрески. Заяви поляків про

Недалеко від будинку Шульца знаходиться гімназія, у якій Бруно навчався з 1902 по 1910 рр. і де він викладав у період з 1924 по 1939 рр. Йдемо далі до вулиці Лесі Українки, на якій знаходимо колишній єврейський сиротинець. У цьому гарному на вигляд будинку сталося небагато змін. Але вивіску у формі півмісяця над головним входом із написом польською «Єврейський сиротинець» було досить непрофесійно стерто, а оригінальний дизайн двох круглих вікон, прикрашених Зіркою Давида, по обидва боки вивіски, – змінено⁵⁶. Згодом ми доходимо до вулиці Мазепи, яка колись звалась вулицею Шолом-Алейхема, визначного єврейського письменника родом із Переяслава, поблизу Києва, котрий народився там 1859 р., а помер у Нью-Йорку року 1916-го.

Шульцеві ця вулиця була відома як Стрийська, саме під такою назвою вона постає у його творах. Але після падіння комуністичного режиму, вулицю перейменовано на честь Івана Мазепи (1640–1709), останнього козацького ватажка незалежної козацької держави, яка проіснувала недовго⁵⁷.

Невеликий провулок, що відходить від головної дороги, нині носить ім'я Бруно Шульца, але, за самою природою цього скромного та стриманого чоловіка, табличка із назвою майже схована під вели-

---

те, що Шульц «належить» до їхньої культурної спадщини, є такими ж проблематичними, як і твердження Ізраїлю про те, що спадщина, частиною якої він взагалі-то був, не має жодних явних послідовників, адже світ, у якому митець жив і працював, було повністю стерто і винищено; в Дрогобичі, як і будь-де, українці та поляки відіграли свою поки що не визнану роль у цьому процесі знищення. Також див.: *Amiran Barkat*. *Yad Vashem Not Displaying Bruno Schulz Holocaust Art // Haaretz*. – 2005. – July 4 // <http://www.isjm.org/news/040805har.htm> html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Paloff Benjamin*. *Who owns Bruno Schultz? Poland Stumbles over Its Jewish Past // Boston Review*, December 2004/January 2005 // <http://bostonreview.net/BR29.6/paloff.html> html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁵⁶ Довоєнне фото цієї будівлі можна побачити у книзі Романа Пастуха «Вулицями...», між с. 64 та 65. Невідомим лишається те, чи ці зміни було зроблено за радянських часів, чи у період незалежності України.

⁵⁷ Вулиця Стрийська згадується у творі Bruno Schultz «The Street of Crocodiles». Дивіться “The Complete Fiction of Bruno Schulz”, transl. by Celina Wieniewska (New York: Walker and Company, 1989) p. 5.

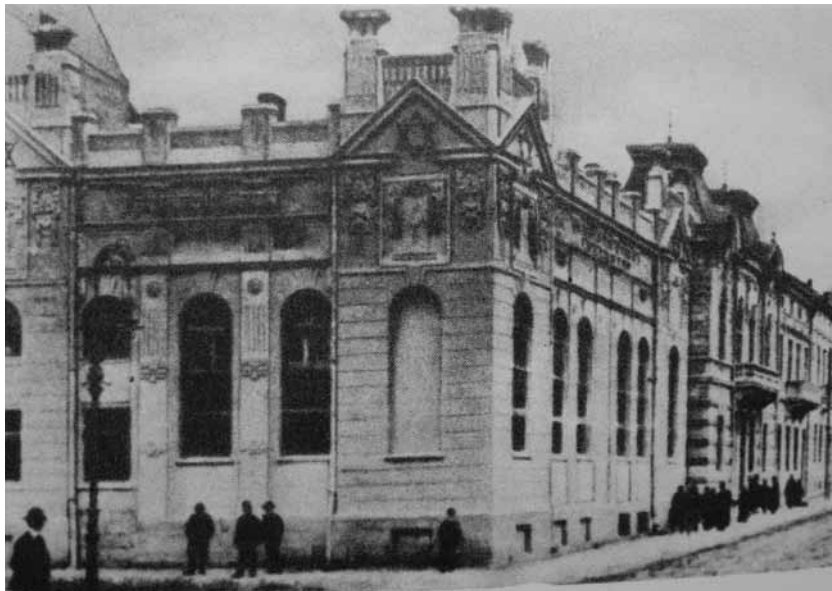

Фото 15. Міська синагога Дрогобича, 1909 р.

(фото із книги Романа Пастуха «Вулицями старого Дрогобича»).

ким кольоровим рекламним щитом якогось ресторану. Пройшовши від цього місця трішки далі іншим боком вулиці, у червні 2004 р. все ще можна було побачити красивий, хоча й обряче зруйнований, будинок, що розкинувся аж на півкварталу. Світлина цього об'єкту, зроблена 1909 р., ідентифікує будівлю як Міську синагогу Дрогобича, також зображуючи обриси кількох примарних осіб в темному верхньому одязі та шапках, які обпираються на стіни споруди. Набагато веселішою є світлина-листівка, датована 1910 р., також зображує синагогу, поблизу якої цього разу знаходяться яскраві карети та елегантні джентльмени із тростинками⁵⁸.

⁵⁸ Фотографію з 1909 р. вміщена в книзі Романа Пастуха «Вулицями...» між с. 64 та 65. Поштову листівку з 1910 р. можна подивитися у «The City Synagogue of Drohobycz» // http://diaspora.org.il/chamber_%20pics/drohobycz.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.), а також на <http://members.tripod>.

Фото 16. Міська синагога в Дрогобичі, сьогодні спортивний клуб „Спартак”, 2004

Комуністи перетворили міську синагогу на спортивний клуб «Спартак», який й досі знаходиться там. Але якщо ще 2004 р. можна було виявити залишки Зірок Давида під злушеною штукатуркою, то згодом будівлю було красиво відреставровано, і в ході такої ретельної реставрації усі сліди колишньої єврейської приналежності цієї будівлі канули в небуття⁵⁹.

Набагато більша Велика синагога, яка знаходиться на вулиці, що нині носить ім'я Пилипа Орлика, постала над містом, як велика пуста груда, що може от-от рухнути, замкнена й опечатана⁶⁰. Кілька слів на івриті все ще можна побачити на головних воротах і внутрішніх арках,

---

com/~mikerosenzweig/easteursyn.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁵⁹ Див.: Synagogues in Drohobycz (Drohobych, Drohobytsch. // <http://polishjews.org/synag/drohobycz2.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁶⁰ Пилип Орлик (1672–1742) став наступником українського гетьмана Івана Мазепи після втрати Україною автономії.

Фото 17. «Хоральна» синагога у Дрогобичі, 2004 р.

⁶¹ Ці світлини надруковано в не раз цитованій книзі Романа Пастуха, між сторінками 64 та 65.

⁶² Див.: напр., «Drohobycz Administrative District: The Petroleum Industry» // http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Drohobycz/dz_histoil.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Frank, “Oil Empire”.

Стрий/Стрий/Стрия/Стрей

Фото 18. Велика синагога, м. Стрий, 2004 р.

Те ж саме можна сказати і про місто Стрий, в якому на початку 1930-х рр. проживало близько 11 тис. євреїв і приблизно 25 тис. поляків та українців⁶³. Перед тим, як покинути місто наприкінці червня 1941 р., радянська влада вбила багатьох політичних в'язнів у місцевій в'язниці, включаючи кількох колишніх сіоністських активістів.

⁶³ Pinkas Nakehillot. –Р. 383; Stryu (Stryi), Ukraine // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/stryu/> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Baranski Kamil. Przemieneli zaganczycey, chliborobi, chasydzi: Rzecz o ziemi stanislawowsko-kolomyjsko-stryjskiej.* – London: Panda Press, 1988. – Р. 219–275, розділ перекладено Едом Талмусом (Ed Talmus) // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/stryu/stryj-history/html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р. Згідно з Wikipedia S.V. «Stryi» (<http://en.wikipedia.org/wiki/Stryi> (сторінку використано 03 грудня 2006 року), 1931 р. у місті було 31 тис. жителів, а 2001 р. – 63 тис.

Це не зупинило місцевих українців і поляків, які звинувачували євреїв у співпраці із комуністами, в організації масштабного погрому, який забрав життя багатьох. Депортації до Белжеця розпочалися в травні 1942 р. і тривали до остаточного закриття стрийського гето 22 травня 1943 р. Того дня територію було оточено німецькими солдатами, жандармами, та українськими поліцейськими, до яких приєдналися чоловіки із сусіднього Дрогобича, розташованого за кілька миль на північ від Стрия. Під час облоги, понад одну тисячу євреїв було зігнано у Велику синагогу, де їх протримали під замком кілька днів. Багато з них загинули через нестачу харчів і води та від жахливого скупчення народу. Тих, хто залишився живим, вивели на єврейське кладовище та розстріляли. Ув'язнені євреї шкребли стіни синагоги власними нігтями, вимагаючи відплати за їхнє вбивство⁶⁴.

Велика синагога нині являє собою пустий каркас, розташований біля головного ринку. Влітку вона нагадує сцену міфічного Макондо із твору Габріеля Гарсії Маркеса «Сто років самотності». Але перетворення цього дому Божого на міні-джунглі якимось мимоволі створила меморіал шістьом десяткам років тиші⁶⁵. Криків тих, кого тут вбивали, вже більше не чути; їхній розпач розвіяли вітри часу; їхнє існування як людських істот із надіями на майбутнє та спогадами про минуле стерте й забуте. Але буйна зелень, що росте на цих голих стінах, живиться

⁶⁴ Pinkas Hakehillot. – P. 309–392. Історію євреїв у Стрії та оповіді про Голокост див.: *Bar-Lev A. et al. The Book of Stryi*. – Tel Aviv: Association of Former Stryj Residents in Israel, 1962 (на івриті із синопсисом англійською мовою); *Nusenblat Yitzhak. The Mute Cry: The History of the Jews of Stryj, Eastern Galicia, Poland, during World War II*. Tel Aviv: Vamot le'Sifrut ule'Omanut, 1988 (на івриті). Обидві праці доступні на сайті <http://yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Переклад вибраних уривків англійською мовою можна знайти на сайті <http://www.jewishgen.org/yizkor/stryj2/stryj2.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁶⁵ Коли подивитися на цю синагогу, також може згадатися «вежа із деревами на даху» Торре Гвінігі (Torre Guinigi), у тосканському містечку Лучча; але у той час, як ця прикрашена деревами вежа височіє у центрі романтичного й просто ідеального місця – Лучча є місцем народження великого композитора Джакомо Пуччіні, стрийська синагога є втіленням українських місць забуття, безмовної меланхолії та болю.

на ґрунті, який колись був серцем духовного життя активної громади, обергає кров жертв на густі, непрохідні зарослі кущів та дерев, надає цьому місцю на окраїні центру міста магічної, якщо не гротескної до певної міри, атмосфери, до якої місцеві жителі, здається, так звикли, що більше не помічають її; це – якщо вони її взагалі коли-небудь помічали.

Але у той час, як Стрий забув своє минуле, стирання пам'яті про події має досить вибірковий характер. Дещо забулося, а на дещо звернули неабияку увагу. І ще кілька крихітних нагадувань про невимовлене минуле проіснують недовго перед тим, як час та нехтування безповоротно зітруть їх із лица землі. Синагога, наприклад, ота дивна істота, що цвіте на попелі власного осквернення, не протримається довго, і вже нині нагадує швидше якісь старі руїни, ніж спогади про минуле, яке дехто із живих все ще може згадати. Вздовж дороги також можна побачити назви польських крамниць, що проступають із-під облущених фасадів будинків. Окрім цього навряд чи можна віднайти зв'язок між кількома нагадуваннями про забуті громади та закликами до збереження пам'яті, що містяться на монументах, зведених у Стрию після 1945 р.

Ці заклики-спонуки у всіх на очах. Донедавна найвизначнішим з них був радянський пам'ятник, один із великої кількості подібних монументів, що стоять по всій радянській Росії та її післявоєнних східно-європейських землях. Кладаючись із величезного радянського воїна, що тримає на руках дитинча, і ще більшої кам'яної колони з переліком усіх важливих битв Великої вітчизняної війни – як називали цю війну в Радянському Союзі, і як все ще часто називають її в Росії та Україні сьогодні – монумент домінує на центральній площі містечка. Реакція населення на нього в пострадянську еру незалежності України є амбівалентною. Попри масивність його не демонтували, і навіть влітку 2004 р., через більш як десятиліття після здобуття незалежності, пам'ятник було прикрашено вінками зі свіжих квітів, напевне, на вшанування пам'яті про місцевих жителів, що полягли у війні в лавах Червоної армії.

Правдою є те, що українська історіографія все ще конструює Велику вітчизняну війну як основоположний елемент національної ідентичності і переважна більшість українців сприймає Другу світову війну як національне мучеництво. Більше того, фактично існує зв'язок між радянським проектом зі створення пам'яті війни, у якій немає місця унікальній долі євреїв, та новим українським націоналістичним

проектом зі стирання Голокосту з пам'яті про минуле разом із одночасним прославленням національних мучеників, котрі, з-поміж багатьох інших «великих досягнень», також брали участь у геноциді єврейського народу. Те, що радянська влада використовувала місцеві націоналістичні настрої для впровадження комуністичного ідеологічного проекту, у той час як місцеві націоналісти тепер представляють більшовизм як свого лютого історичного ворога, навіть якщо і сприймають війну як величний момент національного утвердження, слугує прикладом складності та неоднозначності української політики щодо історичної пам'яті. Проте, неоднозначності майже немає стосовно одного питання: нагальної потреби реконструкції історичної пам'яті, позбавленої життя, долі та геноциду євреїв⁶⁶.

Старіша будівля, яка має значення більш наближене до сучасності, – свіжопофарбований Національний український дім, у якому також базується відділення спілки «Просвіта», заснованої у Львові 1868 р. із метою поширення культури та освіти серед українського населення⁶⁷. Ця красива споруда, у стінах якої віддано служать справі творення та консолідації українського націоналізму, нині має нову пам'ятну дошку, встановлену після завершення комуністичної доби, що називає час спорудження будинку та вшановує видатних українських національних діячів, які виступали тут. Серед них Іван Франко та митрополит Андрей Шептицький, а також ті, хто більше пов'язаний зі збройною боротьбою,

⁶⁶ Не всі погоджуються з існуванням меморіалів радянського часу. У день мого відвідання Стрия згаданий пам'ятник було сплюндровано антиросійськими чи антирадянським графіті. До питання боротьби за історичну пам'ять в посткомуністичній Україні та розбіжності у її реконструкції у Східній Галичині, Західній Волині та менш націоналістично налаштованих регіонах центральної, південної та східної України див.: *Jilge. Politics*. Див.: також Weiner Amir. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. – Princeton: Princeton University Press, 2002. – P. 191–235; *Snyder Timothy. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999* – New Haven: Yale University Press, 2003/ – P. 202–214; Serhyi Yekelchuk *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. – Buffalo, N.Y.: University of Toronto Press, 2004/ – P. 88–128.

⁶⁷ Більш детально про це див.: Magosci. *History of Ukraine*. – P. 442–443.

як-от Симон Петлюра та Степан Бандера⁶⁸. Той факт, що бандерівські загони вірні ОУН(б) та Українській повстанській армії (УПА) були активно задіяні у вбивствах євреїв і поляків Галичини (та Волині), звісно ж, ніде не згадується⁶⁹. А скульптуру Бандери, який народився у сусідньому селі Старий Угринів, встановлено перед стрийською гімназією, де він навчався у 1920-х рр.⁷⁰

Але однозначну рішучу «відповідь» меморіалу радянських часів та всім іншим можливим спогадам про жертви та муки було дано лиш зовсім недавно. У липні 2005 р. новий «Меморіальний комплекс борцям за волю України» відкрито в Стрию на подвір'ї колишньої в'язниці НКВС⁷¹.

⁶⁸ Про питання еволюції українського націоналізму під владою Німеччини див.: *Grelka Frank*. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/1942. – Wiesbaden:Harrassowitz Verlag, 2005.

⁶⁹ ОУН розпалася навесні 1941 р. на дві конкуруючі частини: ОУН(м) під проводом Андрія Мельника та радикальнйшу ОУН(б), яку очолив Степан Бандера. 30 червня 1941 р., одразу після вторгнення німців у Радянський Союз, Ярослав Стецько, член ОУН(б), проголосив незалежність української держави у Львові. Німці без вагань арештували Бандеру та Стецька і тримали їх у в'язницях та концентраційних таборах до вересня 1944 р. Тож Бандера не мав прямого впливу на події в Україні впродовж зазначеного періоду; проте він був прикладом для наслідування для своїх послідовників. Позиція Стецька щодо питання винищення євреїв уже була нами розкрита раніше. Українські антирадянські та антинацистські партизанські загони було перейменовано на УПА у березні 1942 р., а наступного року ОУН(м) та ОУН(б) сформували власні загони УПА. У листопаді 1943 р. сили УПА перейшли під командування ОУН(б). Діючи спочатку на Волині, влітку 1944 р. УПА зосередило діяльність на Галичині і боролось як проти німців, так і проти радянських сил, маючи у своєму складі близько 100 тис. воїнів. УПА набирали бійців з-поміж українських поліцаїв та колишніх есесівців, котрі брали участь у геноциді євреїв та виконували масові операції з етнічної чистки поляків, вбивши від 40 до 60 тис. їх на Волині 1943 р., а також близько 25 тис. у Галичині 1944 р. Magosci, *History of Ukraine*. – P. 621, 626, 634–635; Snyder, *Reconstruction of Nations...* – P. 162, 170, 176.

⁷⁰ Сайт «Стрий» // http://stryi.com.ua/index.php?set_albumName=post&id=Pam_Bandera&option (сторінку використано 3 грудня 2006 р.) містить змінювану галерею світлин міста Стрий, у яку було включено фото цього монумента. Фотографію видалено із галереї – тимчасово або назавжди.

⁷¹ Коментар, що його вміщено в попередній примітці, стосується також і цього меморіалу.

Це – грандіозний і глибоко релігійний ансамбль монументів із потужним змістом, створений для вшанування пам'яті жертв радянського комунізму із українського націоналістичного табору, хоча він включає і символи мученицької смерті, які часто асоціюються із жертвами Голокосту, а, отже, із місцевими євреями – жертвами українських поплічників та націоналістів. Тим самим ці символи вплітаються в християнську історію національного воскресіння⁷². Наприклад, в одній частині меморіалу залізний вінок, що поєднує ідею колючого дроту та тернового вінця Христа; в другій – так, аби не залишити поза увагою чогось важливого, – велика фігура Марії, що тримає виснаженого Христа. Подвійний хрест вбудовано також у мур подвір'я, інший – піднято над кам'яним узвишшям. Не дивно, що відкриття монументу відбулося за участі греко-католицького священнослужителя та інших представників духовенства, в оточенні державних синьо-жовних прапорів та жінок у національному українському одязі. Отже, місто встановило зв'язок із мученицьким і героїчним минулим, хоч і звільнило себе в процесі релігійного обряду як від комуністичної спадщини, так і від масових вбивств єврейського населення.

Звісно ж, я не хочу сказати, що українцям немає за ким плакати; радше, волю відзначити, що вони відчувають за обов'язок виключити долю євреїв (та поляків) зі свого оплакування. Запевняю вас, українці постраждали в Другій світовій війні та від її наслідків більше від інших націй. Близько 4,1 млн. мирних українців (з яких 1,9 млн. були євреями) та 1,4 млн. військових загинули у війні проти Німеччини; близько 3,9 млн. було евакуйовано на схід радянською владою у 1941–1942 рр.; ще 2,2 млн. депортовано окупантами на примусові роботи до Німеччини. Внаслідок громадянської війни між поляками та українцями (де в боях загинуло близько 20 тис. українців) та внаслідок радянської «політики щодо населення», впроваджуваної на цих землях після повернення Червоної армії з 1944 по 1946 рр., майже півмільйона українців було

⁷² Щодо питання про використання іконічного образу в'язня за колючим дротом у повоєнних німецьких зображеннях військовополонених, яких утримували радянські війська, у ролі певної “відповіді” на більш звичну асоціацію цього образу із єврейськими та комуністичними жертвами нацистських концентраційних таборів, див.: Moeller Robert G. War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany. – (Berkeley: University of California Press, 2001.

«репатрійовано» з Польщі до Радянської України, а 140 660 тис. – депортовано в межах Польщі 1947 р. І, нарешті, найразючішим фактом, що співвідноситься із галицькою культурою оплакування, є депортація майже півмільйона західних українців до Сибіру та Центральної Азії між 1946 та 1949 рр. як членів сімей учасників УПА або їхніх прихильників; тисячі бійців УПА було вбито, страчено або відправлено до ГУЛАГу; все це зроблено у відповідь на боротьбу націоналістів проти радянської влади, що тривала аж до 1950-х рр. Ця найсвіжіша та глибоко особиста пам'ять про страждання мусила залишатися притумленою аж до падіння комунізму; нині їй відводиться значне місце у практиці вшанування історичної пам'яті в регіоні⁷³.

Пам'ять вже добре забутих колишніх євреїв-жителів Стрия нарешті вшановано. Але скромний меморіальний камінь, встановлений на їхню честь, розташований приблизно за шість миль від самого міста, було зведено лише завдяки зусиллям тепер вже іноземця. Облаштований у сусідньому Голобуті, де було вбито багатьох євреїв зі Стрия, цей пам'ятник постав лише завдяки ініціативі професора Адама Зелінські, що народився у Дрогобичі, виріс у Стрию і втратив свого батька, – доктора права Карла Розенберга, під час масової страти «інтелектуалів» у Голобуті 1941 р. (його матір згодом також було вбито). У справі встановлення цього меморіального каменя у червні 2001 р., через шістьдесят років після зазначеної різанини, пану Зелінські, який переїхав до Польщі після війни, і нині є відомими письменником, що проживає у Відні,

⁷³ Magosci, *History of Ukraine*. P. 638, 651; Snyder, *Reconstruction of nations*. P. 194, 204–205; Orest Subtelny. *Ukraine: A History*, 3-те вид. – Toronto: University of Toronto Press, 2000. – P. 483, 489–490. Щодо питання спроб українців побудувати національну історію страждання у трагедії Голодомору 1932–1933, штучно створеного радянською владою, а також для співставлення Голодомору із нацистським Голокостом як символом абсолютного зла див.: *Dietsch Johan. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. – Lund, Sweden: Lund University, 2006. Правдивим є і той факт, що історія кожного із народів – українців, поляків, євреїв – робить акцент на своїй власній жертвній ролі і часто ігнорує або чорнить дві інші групи. Але навряд чи можна перебільшити той факт, що, у той час як українці та поляки вбивали євреїв, євреї не відплачували двом першим подібними діями зі зрозумілих причин. Таким чином, про однаково спотворені версії історичних подій говорити не доводиться.

допоміг Марк Малдіс із Польського телебачення⁷⁴. Ця єдина вказівка на долю єврейської общини міста Стрий, розміщена далеко у відкритому полі. Вона привертає увагу до пам'яті про життя та смерть євреїв, до місця, що знаходиться за периметром сучасного Стрия. Очевидно, що пам'ятник призначений не для нинішніх жителів, а для євреїв, котрі вижили, і для членів родин жертв. Навряд чи більшість людей у місті навіть знає про існування цього меморіалу.

Проте населення Голобуту про цей меморіал знає. Як пише Марк Малдіс у польському журналі «Trybuna», коли у цьому краї йде дощ, вода змиває із мілких могил ґрунт, оголюючи черепи та кістки. Населення ж Стрия віднайшло рештки жертв НКВС у колишній в'язниці лише на початку 1990-х рр. Жителі побачили черепи, в які було вигнано цвяхи. Це засвідчувало дикунську жорстокість радянської влади. Кошти на будівництво пам'ятника на честь цих жертв збирали п'ятнадцять років. Напевно, нестача коштів також змусила відмовитися від планів перетворення Великої синагоги Стрия на громадський басейн⁷⁵. Тож лишки минулого чи завжди були вони у полі зору суспільства, а чи вийшли на поверхню після десятиліть забуття, трактуються та використовуються по-різному: деякі слугують підтвердженням мучеництва та ствердженням ідентичності; інші – знову спішно прикриваються; а ще інші – чекають черги, коли їм нададуть прийнятнішої форми, або коли вони підуть в остаточне забуття під впливом часу та ерозії.

⁷⁴ Для отримання доступу до детальнішої інформації, фото та статей, що стосуються пана Зелінські, історії Стрия, та зведення цього меморіалу див.: «Struy (Stryj), Ukraine» // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/stryu/option> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.) та «Memorial to Martyrs of Holobotow» // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/stryu/holobotow/zielinski-intro.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: *Zielinski Adam*. Werkausgabe in zehn Bandern. – Klagenfurt: Wieser, 2004; а також *Zielinski Adam*. Holobotow: Dwa opowidania – Holobotow: Zwei Erzählungen. – Krakow: Wydawn. Edukacyjne, 1998.

⁷⁵ Див.: *Mark Maldis Reveals Secrets of the Criminal Genocide in Holobot* // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/stryu/holobotow/Trybuna.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.), а також бесіда із Софією Грачовою 30 січня 2006 р.

Фото 19. Велика синагога в Болахові, 2004 р., в радянські часи клуб шкіряників.

Болехів/Болехув/Болехов/Боліхов

За кілька кілометрів на південь від Стрия, біля підніжжя Карпатських гір, розташоване містечко Болехів. Заснований на початку XVII ст., 1890 р., Болехів мав 4237 жителів, три чверті якого були євреями. Як і багато інших містечок у цьому регіоні, Болехів почав занепадати у роки перед Першою світовою війною та у міжвоєнний період. 1931 р. тут нараховувалося близько 3 тис. євреїв, хоч це число, здається, зросло після нападу Німеччини на Польщу 1939 р. Після відступу радянської влади із міста у липні 1941 р. пройшло кілька погромів, вчинених українцями. Німці отримали безпосередній контроль над Болеховом у серпні, а до осені 1941 р. акції зі вбивства євреїв були вже у розпалі, спершу масові розстріли у лісі неподалік, а потім, вже в серпні 1942 р., – депортації до табору смерті Белжець. Українські озброєні загони та мобілізовані радянські військовополонені, згідно з рапортами про події, брали активну участь у цих вбивствах. Після звільнення міста від фашистських окупантів у серпні 1944 р. радянська влада перетворила Велику синагогу на склад і повністю занедбала єврейське кладовище, на якому знаходилася братська могила⁷⁶. Нині у Болехові,

⁷⁶ Pinkas Hakehillot. – P. 72–79. Одним із найвизначніших синів міста був Дов-Бер Боліхвер, ої володів польською, німецькою, угорською, італійською, французькою та латиною і був відомий як поінформований про все єврейське, так і державною роботою. Дов-Бер виступив офіційним перекладачем представника євреїв у публічних дебатах між франкістами (послідовниками сабатіанця Якова Франка [1726–1791], котрий проголосив себе єврейським месією) та євреями Львова 1759 р. Він також дав відому відповідь антиєврейському маніфесту, опублікованому одним священиком у Любліні 1753 . – Ibid. – P. 73; Wikipedia S.V. «Jacob Frank» // http://en.wikipedia.org/wiki/Jacob_Frank (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: Esel Yonah and Mosheh-Hanina, ed., Memorial Book for the Martyrs of Bolikhov. – Haifa: Association of Former Bolikhov Residents in Israel, 1957 (на івриті та їдиш) // <http://yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); переклад частин праці англійською мовою доступний на сайті <http://www.jewishgen.org/yizkor/bolekhov/bolekhov.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Фото цвинтаря у його теперішньому стані розміщено у розділі «The Cemetery» // <http://bolechow.ajmendelsohn.com/html/cemetery.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

населення якого становить понад 10 тис. жителів, немає жодних оприлюднених фактів про це минуле⁷⁷. У червні 2004 р., під час відвідання міста, єдиним свідченням про єврейську цивілізацію була тут Велика синагога, чий плачевний стан вказував на те, що існувати їй залишилося не довго⁷⁸. Красива споруда називається «Клубом шкіряників», що є дещо іронічним натяком на домінування євреїв у цьому ремеслі у передвоєнний період. Зазираючи у замкнену будівлю, можна побачити кілька відріжених заплямованих скляних вікон. Бірюзова фарба стін та стовпів, можливо, датується більш пізнім використанням цієї будівлі. Але, схоже на те, що нині навіть місцеві шкіряники покинули її. Можна лиш припустити, що рано чи пізно колишню синагогу знесуть, або ж вона розсиплеться сама. Розташованій неподалік від недавно пофарбованої рожево-червоної муніципальної споруди із елегантною годинниковою вежею та поблизу греко-католицької церкви із сьйним срібним куполом, цій старій рані разом із неприємними спогадами, які вона все ще може викликати, однозначно судилося зникнути⁷⁹.

⁷⁷ Encyclopedia of Ukraine, S.V. «Bolekhiv» // <http://www.encyclopaediaofukraine.com/pages/B/O/Bolekhiv.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁷⁸ Деякі світлини синагоги та міста можна побачити на сторінці «Bolechow» // <http://bolechow.ajmendelsohn.com/html/bolechow.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.) та «Bolekhov; Ukraine» // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/bolekhov/index.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також дивіться дискусію з приводу статті Данієля Мендельсона «What Happened to Uncle Shmiel?» в «New York Times» // <http://www.nytimes.com/> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.) про його візит до Болехова. Про роздратування та розчарування сучасних українців див.: Prejudice against Ukrainians in NY Times // http://zustrich.quebe-ukraine.com/news02_shmul.htm (сторінку використано 17 серпня 2006 р.). Також див.: Mendelson. The Lost: A Search for Six of Six Million. – New York: HarperCollins, 2006.

⁷⁹ Також див.: *Regnier Anatol.* “Damals in Bolechow: Eine judische Odyssee. – München: Goldmann, 1997.

*Івано-Франківськ/Івано-Франковск/Станіславів/
Станіславув/Станіслав/Станіслау*

Фото 20. Велика синагога в Івано-Франківську, 2004 р.

Рухаючись на південний схід від Болехова, прибуваємо до Станіславова, перейменованого на Івано-Франківськ 1962 р. на честь поета Івана Франка. Будучи адміністративним центром Івано-Франківської області, місто має 204 тис. жителів, завдяки чому воно є третім найбільшим містом в регіоні після Львова та Тернополя. Засноване у середині XVII ст., наприкінці XIX ст. воно мало 30 тис. жителів, половину із яких становили євреї. У наступні кількадесят років це співвідношення змінилося, відтак станом на 1931 р. євреї було трохи більше третини населення, яке на той час нараховувало 72 тис. осіб⁸⁰.

⁸⁰ Наведені тут факти в основному базуються на: Pinkas Nakehillot. – P. 359–376, переклад англійською на сайті http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00359.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

ЧАСТИНА II

За радянської окупації місто стало свідком призначення у ранній період кількох місцевих євреїв-комуністів на ключові адміністративні посади. Проте, після формального приєднання регіону до УРСР, більшість високих постів було зайнято офіційними особами, що походили із внутрішніх регіонів СРСР. На всіх територіях, взятих під контроль радянською владою, єврейські спільноти та існуючі в них громадські інститути було зруйновано, багатьох політичних діячів і підприємців засуджено та депортовано, а більшість підприємств – націоналізовано. 1940 р. значну кількість єврейських біженців із окупованої німцями Польщі депортовано до Сибіру, Казахстану, та інших віддалених територій Радянського Союзу.

Німці захопили місто в кінці липня 1941 р., цьому передувала угорська окупація. На той момент єврейське населення, включаючи втікачів із Польщі, Карпат та навколишніх сіл, яких тероризували місцеві українці нараховувало близько 40 тис. Після першої страти кількох сотень членів єврейської «інтелігенції» відбулося масове вбивство приблизно 10 тис. євреїв впродовж одного жовтневого на території «нового

Також див.: Wikipedia S.V. «Ivano-Frankivsk» // <http://en.wikipedia.org/wiki/Ivano-Frankivsk> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Ця веб-сторінка надає інші цифри польського перепису 1931 р.: поляки – 120 214 (60,6%), українці – 49 032 (24,7%), євреї – 26 996 (13,6%); загальна кількість жителів – 196 242. Оскільки польський уряд мав на меті підкреслити успіх своєї політики колонізації в регіоні, можливо у цьому переписі мали місце фальшування через зарахування до польського населення навколишніх сіл та вилучення певної кількості українців і євреїв із результатів перепису. Повний запис щодо перепису див.: 1913 Polish Statistics by language // <http://www.halgal.com/1931popbylang.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.), де чітко зазначається, що у кількості населення усіх міст враховується і число жителів навколишніх населених пунктів, а не лише міське населення. У польському адміністративному районі Станіславів (за винятком міського населення) напередодні Другої світової війни нараховувалося 600 тис. жителів, з яких 70% були українцями, 20 – євреями, а решту становили менші етнічні спільноти (гуралі, гуцули, лемки тощо), котрі розмовляли на діалектах, споріднених із польською та українською мовами. І навіпаки, серед міського населення українці були меншістю. Див.: *Freundlich Elizabeth. Die Ermordung einer der Stadt namens Stanislaw: NS-Vernichtungspolitik in Polen, 1930–1945.* – Wien: Oesterreichischer Bundesverlag, 1986. – P. 21.

кладовища»⁸¹. Масові вбивства відновилися у березні 1942 р. і тривали доти, поки наприкінці лютого 1943 р. місто не було проголошене *Judenrein* («вільним від євреїв»). Кілька трудових таборів проіснували ще декілька місяців. Місто визволила Червона армія у липні 1944р., але на той час живими залишилося близько 100 євреїв; ще 1500 вижило переважно на території Радянського Союзу.

Гостям Івано-Франківська важко повірити в те, що місто було свідком такої різанини. Тут чудово збереглися вірменські, православні, греко-католицькі та римо-католицькі церкви, елегантний пам'ятник Міцкевичу (його центральну частину відреставровано з неабияким смаком), тут все ще є будинки габсбурзького періоду (але поза межами центру багато вулиць і досі знаходяться у незадовільному стані). Єдиною будівлею, що збереглася від великої та процвітаючої єврейської громади, є Велика синагога, яка втратила свої чотири вежі із куполами у формі цибулі, але попри це залишається вражаючою будівлею. Її було повернуто єврейській громаді після падіння комуністичного режиму 1991 р. Хоча, як зазначається, кількість прихожан синагоги дорівнює 300, лише декілька з них активно залучені у її житті.⁸²

Нині синагога ділить своє приміщення із магазином із недоречною назвою «Універсал», тому до неї можна потрапити тільки через задній двір, з якого, піднявшись догори темними сходами до бокового входу, можна опинитись у все ще вражаючій, але майже порожній головній залі синагоги. У час мого відвідання міста у березні 2003 р., молилися лише чотири чоловіки середнього та старшого віку, тобто, набагато менше, ніж мін'яян, який дозволяє проводити спільну молитву.

Нещодавно перед синагогою встановили меморіальну статую. У червні 2004 р. цю квазі-абстрактна бронзова фігура чоловіка зі зв'язаними за спиною руками було прикрашено свіжими вінками в національних синьо-жовтих кольорах, а також кольорах УПА –

⁸¹ Pohl, *Judenverfolgung*. – P. 144–147; Sandkühler, *Endlösung*. – P. 150–152; Freundlich, *Stanislawo*. – P. 154–164; *Liebesman Avraham*. With the Jews of Stanislawow in the Holocaust, transl. Yoseph Cohen. – Tel-Aviv: Getto Fighter's House, 1980 (на івриті). – P. 22–31.

⁸² Фото та інформація доступні на сторінці в Інтернеті // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Stanislawow/syn.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 21. Пам'ятник членам ОУН, страченим у листопаді 1943 р.,
Івано-Франківськ, 2006 р. (фото Софії Грачової).

чорному і червоному. На меморіалі немає надписів, але очевидним є те, що споруджено на вшанування пам'яті жертв українського націоналістичного табору, і саме так він сприймається місцевими жителями та органами влади. З часом, монумент оздобили хрестом, українським тризубом та додали до нього текст, який підтверджував, що меморіал дійсно споруджено на честь двадцяти семи членів ОУН, яких німці стратили на тому місці у листопаді 1943 р.⁸³ Те, що німці

⁸³ На фотографії цієї страти на задньому плані чітко видно стіну синагоги. Фото також подане в праці Subtelny «Ukraine», у розділі фотографій між сторінками 572 та 573, а також в роботі *Boshyk. Ukraine During World War II*, у розділі фотографій між сторінками 108 та 109. На туристичному веб-сайті «Discover Ukraine» можна прочитати про старту та вбивство «мирних громадян» без зазначення їхньої національної чи конфесійної приналежності: «У часи Другої світової війни місто перебувало під окупацією фашистських військ впродовж

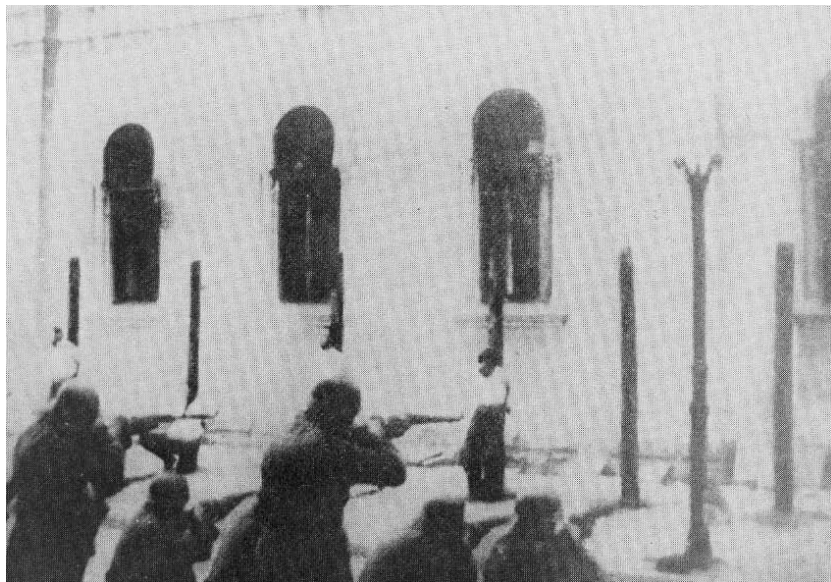

Фото 22. Страта членів УПА, листопад 1943 року, Івано-Франківськ (з книги Юрія Бошика, Україна під час Другої світової війни)

вирішили розстріляти українських патріотів під стіною синагоги, може вказувати на їх, німців, збоченство, але ті, хто нещодавно звів цей монумент, пам'ятаючи про «своїх», забули нагадати факти масового вбивства єврейського населення Івано-Франківська і не зазначили цього так само тут або у центрі міста. Справді, замість того, аби слугувати спробі поєднати спогади про жертви обох спільнот, монумент цей, ймовірно, сприймається як ще одне утвердження домінування української пам'яті та заперечення чітко ідентифікованої ролі

трьох років (1941–1944). Підпільні представники ОУН, УПА очолювали боротьбу проти окупантів. Серця людей все ще стискаються від болю, коли вони згадують про страту 27 патріотів у центрі міста 17 листопада 1943 р. У Станіславові та його околицях фашисти вбили загалом понад 100 тис. мирних жителів // <http://tourism.pcukraine.org/info.php?site=Ivano-Frankivsk&oblast=Ivano-Frankivska&PHPSESSID=838b2e94154ded958a77c2a936586a94> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

євреїв як жертв, тобто, фактично повне відкидання цієї історичної реальності або значущості таких жертв⁸⁴.

Цвинтар, на якому відбулася сумнозвісна різанина «кривавої неділі» у жовтні 1941 р., знайти нелегко; на місцевій карті цей об'єкт позначено хрестом, що може збити з пантелику. У місті немає жодних вказівок руху до нього чи таких, які б повідомляли про те, що сталося на тому місці. Кладовище поросло травою і недоглянуте, багато надгробків демонтовано. Табличка при вході лише на івриті та англійською повідомляє, що «кладовище було реставроване за сприяння пана Емануїла Шефера (Emanuel Schaefer) з Ізраїлю» на пам'ять про його батьків та трьох сестер, життя яких забрав Голокост. На об'єкті знаходиться лише одна офіційна меморіальна плита, яка однозначно датується радянським періодом і містить напис лише українською мовою: «На цьому місці у 1941–1944 рр. німецько-фашистські загарбники розстріляли понад сто тисяч радянських громадян та полонених інших країн». Відповідно до загальноприйнятої в усіх країнах комуністичного табору практики, належність переважної більшості закатованих до єврейської нації не зазначається. Окрім кількох інших менших пам'ятних знаків, споруджених сім'ями тих, кого було вбито, а також каменів на могилах тих, хто помер після війни і заповів бути похованим поряд із дорогими серцю людьми, є лише один пострадянський пам'ятник єврейській общині. Цей скромний камінь рожевого кольору, на якому немає жодних ознак участі офіційних органів у його встановленні, і який, напевно, був споруджений з ініціативи приватних осіб, оздоблений Зіркою Давида та містить написи на івриті, англійською та українською. Але якщо тек-

⁸⁴ Неопублікований щоденник Віктора Петрикевича, який жив в Івано-Франківську та Бучачі у період німецької окупації, містить такий запис: «18 листопада 1943 р.: Жахливі вісті приходять до нас. В Станиславівові нім. поліція оточила театр, зробила ревізію між учнями і громадянами, що були в театрі, знайшли у 38 (нрзб.) револьвери. Їх таки перед театром розстріляли на очах знайомих і товаришів. Говорять, що поляки підкинули їм зброю і повідомили Gestapo. Інші говорять, що учні – бандерівці». Оскільки театр знаходився навпроти синагоги, тут, певно, йдеться про вже зазначену автором страту, хоч кількість осіб, зазначена у щоденнику, інша, і на фото видно, що кількох людей було розстріляно просто під зовнішньою стіною синагоги. Дякую Софії Грачовій за надану мені останню інформацію про цей меморіал та за фото, а також за те, що вона знайшла та переклала фрагменти цього непересічного документа.

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

сти на івриті та англійською мовою проголошують: «На пам'ять про 120 тис. євреїв, жертв Голокосту 1941–1944 рр.», то український текст просто оминає будь-яку вказівку на євреїв і зазначає: «В пам'ять про 120 тис. жертв Голокосту, 1941–1944». Ніде не сказано про те, що саме сталося на цьому місці, не наведено жодних інших деталей про винищення євреїв міста, не кажучи вже про інформацію щодо участі місцевих колаборантів у цій різанині.

Коломия/Коломия/Коломей/Коломеа

Фото 23. Відкритий ринок у Коломиї на місці Великої синагоги, 2004 р.

Їдучи на південний схід від Івано-Франківська у напрямку до річки Прут та старого кордону із сусідньою Буковиною, яка свого часу належала Румунії, а нині входить до складу України як її крайній південно-західний регіон, прибуваємо до міста Коломия, що розташувалося біля підніжжя Карпатського хребта. Це місто, що нині має близько 62 тис. жителів⁸⁵, засноване наприкінці XIV ст. і до кінця XIX ст. було квітучою столицею провінції. Попри значні збитки та демографічні втрати, яких місто зазнало у Першій світовій війні, у 1930-х рр. його населення зросло до більш як 41 тис. жителів, включаючи поляків, українців, гуцу-

⁸⁵ Див.: All-Ukrainian Population Census 2001 // <http://ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/city> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

лів, німців, вірменів, угорців, валахів та ін.⁸⁶ Євреї жили в Коломиї від XVI ст.; напередодні Другої світової війни їхня кількість сягнула 15 тис.

Коломия потрапила під прямий контроль Німеччини у серпні 1941 р., а масові вбивства розпочалися тієї ж осені. У лісі неподалік міста жовтні було розстріляно близько 3000 євреїв і ще кількасот у листопаді. Взимку масові акції з винищення забрали життя приблизно 2000 людей. У березні 1942 р. 18 тис. євреїв було зігнано у гето (очевидним є те, що ця кількість враховує і євреїв із навколишніх населених пунктів); і з квітня розпочалися рейди, під час яких тисячі людей забірали до Белжеця, а сотні розстрілювали прямо на вулицях. У листопаді німецькі та українські загони увірвалися в гето і знищили на місці, за деякими оцінками, 5000 чоловік, а ще 1000 стратили у лісі. У грудні Коломию проголосили «вільною від євреїв». Потому німці та представники місцевого населення схопили ще 1500 євреїв у місті та в лісах і вбили їх у лютому 1943 р. Місто було звільнене у березні 1944 р., але згодом знову захоплене німцями; остаточно Червона армія взяла його під свій контроль лиш у серпні того ж року. Дуже мало жителів-євреїв залишилися живими, і навіть після відходу німців з цього району євреїв все ще вбивали місцеві українські націоналістичні банди⁸⁷.

Про всі ці події немає жодних письмових свідчень у сучасній Коломиї. На місці, де стояла Велика синагога (Hoyke Shul), що проіснувала до Другої світової війни, знаходиться сучасний будинок та відкритий ринок. Там ніде немає вказівок на те, що сталося з єврейською спільнотою міста.

⁸⁶ Wikipedia S.V. «Kolomea» // <http://en.wikipedia.org/wiki/Kolomea> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Інформація даного розділу в основному базується на: Pinkas Hakehillot. – P. 463–476, зокрема р. 472–476.

⁸⁷ Також див.: *Noi Dov, Schutzman Mordekhai (Mark)*, ред. Memorial Book to the Kolomyia Community and Its Region/. – Tel-Aviv: Association of Former Residents of Kolomyia and Its Region and the Diaspora, 1972 (на івриті) // <http://yizkor.nysl.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); переклад англійською на <http://www.jewishgen.org/yizkor/kolomyia/kolomyia.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); а також *Bickel Shlomo*, ред. Pinkas Kolomey: Geshikhte, Zikhroynes, Geshtalten, Khurben. – Нью-Йорк: Kolomeyer Memorial Book / Aaron Hissler, 1957 (на їдиш), <http://yizkor.nysl.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Інформацію про мемуари вміщено у розділі «Додаткова література з теми».

Як і в Івано-Франківську, тут зведено неєврейський меморіал біля місця, де колись стояла синагога. Це також квазі-реалістичний монумент з білого каменя, що зображує двох жінок, одягнених у традиційні українські строї, які тримають дитинча. Немає дошки, яка б повідомляла, на честь чого чи кого збудовано меморіал, але поза сумнівом він представляє жертви українського народу, і, певно, місцеві жителі саме так його і сприймають. У Коломиї все ще існує одна функціонуюча синагога, невеличка будівля на одній із бокових вуличок, але якою мірою вона використовується сказати важко. Коли я був у місті у червні 2004 р., двері синагоги були замкненими.

Восени 1880 р. кайзер Франц Йозеф відвідав Коломию (що була відомою під німецькомовною назвою «Коломеа») у рамках масштабного туру по Східній Галичині. Його гречно прийняли різні етнічні спільноти, які склали населення міста та навколишніх територій. Карпатські гуцули пройшлися маршем у своїх традиційних строях. Євреї, які становили більш як половину всього населення у 23 тис. осіб, вийшли всі разом, щоб привітати габсбурзького правителя⁸⁸. Наприкінці Другої світової війни переважна більшість їхніх нащадків – тих, які не емігрували в період між війнами, – спочивали в братських могилах по навколишніх лісах чи були перетворені на попіл таборач смерті.

Місто не пам'ятає їх; їх начисто стерто з місцевої пам'яті і живуть вони лиш у спогадах тих, хто пережив трагедію, та їхніх нащадків, для яких Коломия – місто, розташоване в чужій країні. А Коломия тим часом, як мені відомо, стає місцем розвитку гірськолижної туристичної індустрії, яка набирає обертів у Карпатських горах після десятиліть нехтування з боку радянської влади. Молоді підприємливі українці освоюють схили з надією забезпечити собі прибуток, а модні молоді туристи спускаються горами цього незайманого і дешевого куточка Європи. Мало хто з них знатиме, що топчеться по могилах тисяч людей. Здається, що навіть репортер «New York Times» не мав підозри про таке минуле, написавши статтю про новий та перспективний розвиток туризму у віддалених куточках Східної Європи⁸⁹.

⁸⁸ Про візит Кайзера до Коломиї див.: *Dabrowski Patrice M.* “Discovering” the Galician Borderlands: The Case of the Eastern Carpathians // *Slavic Review*. – 2005. –N. 64, №2. – P. 380–402. Див.: також Frank. *Oil Empire*/ – P. 24–25.

⁸⁹ *Pohl Otto.* Ukraine Sees Bright Future in Ski Slope // *New York Times*/ –2006/ – March 6.

Фото 24. Статуя на місці Великої синагоги, Коломия, 2004 р.

Такий незвичайній історичній амнезії немає простого пояснення. Частково, як вже було сказано раніше, вона пов'язана з тим фактом, що більшість населення міст, таких, як Коломия, не має ані особистих спогадів, ані спогадів, переданих у родині, про масові вбивства, що відбувалися в їхньому місті, та про їхню колишню ідентифікацію як штетлів⁹⁰. Багато хто з жителів цих міст або їхні предки, приїхали сюди з інших територій: вони переселилися в центр міста (у покинуті єврейські будинки зокрема) із навколишніх сіл; їх переселили сюди із віддалених територій; або ж, зрештою, вони приїхали із внутрішніх регіонів СРСР. Це полегшило процес навмисного стирання пам'яті: підручники з історії, туристичні путівники та статті журналістів про ці регіони могли подавати спотворену історію не ризикуючи наражатися на будь-які заперечення. Людей, історію яких стирали, вже більше не було, щоб протестувати проти цього; ті ж, хто зайняв їхнє місце, нічого не знали про те минуле і не мали особливого бажання дізнатися, власниками чиїх будинків вони стали.

Звісно, були й ті, хто брав участь у знищенні єврейських громад чи був свідком такого знищення. У часи радянського панування такі люди навряд чи багато розповідали про співпрацю із нацистами або пасивну співучасть у діях останніх. Кілька тих, хто давав євреям притулок, також навряд чи розповідали б про свої вчинки. Колишні злочинці могли очікувати покарання від влади, не стільки за знищення євреїв, скільки за співпрацю з «фашистами» та зраду «радянської влади». Колишні рятівники могли очікувати ворожого ставлення до себе з боку більшості, яка переважно підтримувала «виселення» євреїв зі свого середовища, і згодом вважала, що ті, хто намагався врятувати жертв, слугували чинником, який

⁹⁰ *Bauer Yehuda. Buczac and Krzemieniec: The Story of Two Towns during the Holocaust // Yad Vashem Studies. – 2005/ – vol. 33. – P. 245* визначає такий штетл чи «єврейське селище» на колишній прикордонній землі в складі Польщі, або ж *kresy*, як «селище міського типу із населенням від 1000 до 15 000 євреїв, які складали щонайменше 35% від усіх жителів», а також, як таке, що має «організоване громадське життя відповідно до визначеного єврейським календарем порядку та згідно з тривалою єврейською традицією в рамках колективної організації общини», включаючи «функціонування різноманітних сфер, як-от добробут, охорона здоров'я, освіта, релігійна діяльність та діяльність по взаємній допомозі».

підкреслював її власну злу природу. Така схильність до відштовхування «добряків» саме через те, що їх дії були прямим осудом тих, хто добра не робив, а допомагав у злих справах чи шукав вигоди у злочинах, є досить поширеною⁹¹. Тож упродовж кількох десятиліть можливості говорити про єврейське минуле таких міст чи про те, в який спосіб вбивали євреїв, майже не було.

Після краху комуністичної системи та здобуття Україною незалежності, нарешті з'явилася можливість говорити про тих, кого в СРСР розглядали як колаборантів та зрадників «радянського народу», як про національних героїв та важливу ланку в ланцюгу боротьби українців за національне визволення. Асоціювати такі постаті з геноцидом було майже непристойно. Більше того, сама концепція незалежної України не залишає багато місця для пам'яті про регіони, у яких переважаючим міським населенням і ключовим чинником культурного й економічного впливу були поляки та євреї. Відтак у той час, як один аспект минулого постав із попелу радянського забуття, інший – залишається забутим. Ще гіршим є те, що ті, кого радянська влада називала злочинцями, постали як герої та мученики, а ті, кого віднесено до «невинних радянських громадян» змушені залишатись ще ретельніше захованими у новому націоналістичному дискурсі, саме через те, що колишні злочинці, а теперішні мученики, так часто були їхніми катами. І, нарешті, із крахом комунізму старий, поширений та традиційний антисемітизм також міг відродитися, поєднавши радянські антисемітські постулати із місцевими та релігійними упередженнями, які визначали колишніх єврейських жителів цих міст як чужорідний, неприємний, експлуататорський, невірний, дивний та загрозовий елемент, навіть якщо інколи й екзотичний та назагал вражаючий. Інакше кажучи, євреїв почали сприймати не як постійно присутній аспект життя Галичини, не як давню та невід'ємну її частину її населення, а як тимчасове явище, яке з'явилося і зникло, мало чим пов'язане із «суттю» існування русинів/українців на їхніх споконвічних землях.

Очевидним є те, що багато місцевих жителів не в змозі чітко сформулювати власну позицію щодо євреїв або досить конкретно розповісти

⁹¹ Приклад цього в м. Бучач описаний в: Bartov. *Les relations interethniques a Buczacz*. – P. 47–67, зокрема p. 59–60; інший приклад із міста Єдвабне описано: Gross. *Neighbors*. – S. 129–130.

про єврейські громади, які свого часу жили в їхніх містах; але, я б сказав, що будь-яка розмова, поверхова чи конкретніша, із простими людьми чи із більш освіченими особами, частіше матиме хоча б деякі з елементів, які я описав вище⁹².

⁹² Український історик Ярослав Грицак нещодавно описав, як його батько в юнацькому віці став співучасником у вбивстві єврея біля Стрия у 1942 чи 1943 р. Батько розповів про цей випадок лише в середині 1990-х рр. Для Грицака це «звичне явище в історичній пам'яті українців Галичини, у якій Голокост применшується, а то й взагалі відсутній». Родина Грицака також не говорила про родичів, які брали участь у діяльності місцевих націоналістів. «Цілі пласти пам'яті було поховано в мовчанні з причин безпеки... [та] кар'єри... Все ж, – підкреслює він, – Голокост був і великою мірою ще досі залишається одним із найбільш пригнічених розділів історичної пам'яті українців». Він пояснює це як результат «затінення Голокосту спогадами про радянські переслідування та труднощі... виживання при нацистському режимі», обґрунтовує це «існуванням теорії того, що євреї хоча б частково несли відповідальність за це страждання» та «поширеною думкою про те, що євреї перебільшують відповідальність українців у справі про знищення євреїв». Такі погляди, стверджує Грицак, є характерними для українських іммігрантів в Північній Америці, старших поколінь на Західній Україні та «значної частини україномовних інтелектуалів», іншими словами, для «національно свідомих українців». Більше того, частково й через те, що радянський режим уникав конкретики щодо євреїв у Голокості. Із розмов із місцевими жителями Західної України пан Грицак почерпнув і той факт, що «навіть у родинних оповідях Голокост був темою маргінальною». Це ще було пов'язано й з тим, що «коли люди... згадували... деталі масових вбивств... місць страти, тих, хто брав участь у винищенні євреїв або... тих хто рятував євреїв... безпосередніх свідків чи учасників цих подій серед живих уже не було». Тож «і офіційні ідеологічні кліше, і родинні спогади виключали будь-який свідомий зв'язок із проблемою Голокосту». У пострадянській Україні, відповідно до позиції Грицака, українська «національна ідентичність дуже вразлива», а, отже, «кожна спроба критичної переоцінки історичного минулого [України] розглядається як напад на цю ідентичність». Грицак виправдано наполягає на тому, що збереження, а не придушення, пам'яті про Голокост «може допомогти [українцям] у створенні критичної точки зору на власну історію» // Hrytsak Yaroslav. The Holocaust in Historical Memory of Ukrainians, (працю представлено на Конференції, присвяченій темі «Війна та Голокост у колективній пам'яті євреїв, німців, поляків, українців і литовців», Університет Бен-Гуріона, 17–25 травня 1998 р.).

Косів/Косув/Косов/Косов

Фото 25. Сотня «Льви» готова до дії, 1944 р.
(світлина з косівського музею, 2004 р.).

Їдемо на південь від Коломиї, майже до буковинського кордону, і прибуваємо до містечка із назвою Косів. Оточене пагорбами, це красиве містечко з однієї вулицею дихає чистим повітрям Карпатських гір; час від часу прохолодний вітер гуляє у пишній зелені навіть цього теплого червневого дня у році 2004-му. Пройшовши головною вулицею, ми опиняємося біля елегантного збудованого в ХІХ ст. двоповерхового будинку, що розташований навпроти головної площі міста. Дошки з написами по обидва боки головного входу свідчать про те, що це Національний музей народного мистецтва і побуту Гуцульщини та Музей історії визвольної боротьби на Гуцульщині. Саме остання частина експозиції музею привертає нашу увагу, а також й увагу невеличкої групки місцевих туристів.

Дана частина експозиції має дуже мало спільного із етнічною групою гуцулів, котрі населяють цю частину Карпат. Радше, підлітків та молоді пари, деякі із дітьми та немовлятами, до цього тісного кутка приваблює не етнографічна, а націоналістична виставка. Гід – жилавий, міцний на вигляд

чоловік старшого віку – тримається попереду. Експозицію кімнати присвячено борцям за свободу краю, загонам УПА. Стіни вкрито світлинами цих молодих, красивих борців, сповнених рішучості продовжувати безнадійну боротьбу проти повторної радянської окупації їхньої землі 1944 р., в якій загинула велика їх кількість. Не можна не захоплюватися героїзмом цих мужів і не оплакувати їхню трагічну долю, навіть якщо десь і закрадається думка про безнадійність примхи відлякати армію, яка щойно завдала поразки німецькому Вермахту. Молодші споглядачі, схоже, натхненні, а старий чоловік, очевидно, ветеран-боєць УПА, розповідає їм про жертву, яку принесли ці мученики.

Проте, чоловіки на фото одягнені переважно в уніформу німецької армії, і тримають в руках німецьку зброю, а перед собою на ланцюгах – злих німецьких собак. Можливо вони розуміють, що наближається неминуча трагедія, але поки що вони, здаються досить щасливими при виконанні своїх обов'язків, до яких належало, як нам відомо, «полонання на євреїв» та допомога німцям у здійсненні масових вбивств місцевого єврейського населення. Одна із фотокарток потрапила, як кажуть, в десятку: на ній члени загону «Леви» позують на березі річки Стрипа, яка огинає місто Бучач. Дата фото – липень 1944 р., і чоловіки зі своєю німецькою вівчаркою, в пілотках, із ручними гранатами та кулеметами, схоже, готові діяти. Це відбувається лиш шістдесятма роками раніше мого візиту.

Будучи євреєм – а мамина сім'я виїхала з Бучача 1935 р. – я б не довго протримався в руках загону «Леви» або загону «Бурлаки» (на фото, зробленому навесні 1946 р., вже екіпіровані набором із радянських і німецьких уніформ і зброї впереміш), чи іншим підрозділам УПА. Невеличка косівська експозиція не проливає світла на будь-що із темніших сторін боротьби УПА за незалежність – звільнення з-під польського ярма, німецької окупації, радянського утиску, і, як вони вважали, визиску та співпраці євреїв із ворогами та гнобителями України. Не дуже схоже і на те, щоб молоді відвідувачі, які зібрались у кімнаті, мали хоч якусь уяву про злочини, вчинені цією організацією, або про переважаючу присутність євреїв у цьому ж таки містечку, де, згідно із записами, євреї становили половину населення – 2400 осіб 1931 р. Дійсно, вшановуючи український націоналізм і незалежність з одного боку, з іншого, містечко не має жодної вказівки, яка б нагадувала сучасним жителям про його минуле. Гід музею однозначно знав, чим він та його побратими займалися під час війни. Про це ж знала і

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

літня жінка, котра продавала вхідні квитки. Коли ми виходили, вона, певно, зрозуміла, що один із нас був іноземцем. Нас запитали: чи знали ми кому колись належав цей будинок? Ми відповіли дещо спантеличено, що не знали. Це був будинок рабина, жінка сказала, і здавалось, ніби вона відчула полегшення, що нарешті змогла відкрити цю інформацію. Судячи з її вигляду, жінка могла бути дівчинкою під час війни.

Я їй не зовсім повірив. Облаштувати місце виставки для вбивць євреїв у домі їх, євреїв, духовного проводиря – це здалося мені аж надто цинічним. Потім я перевіряв меморіальну книгу Косова і там знайшов намальовану від руки мапу, на якій було вказане точне розташування будинку рабина – саме там, де нині знаходиться цей музей⁹³. Навпроти будинку рабина, на головному майдані міста стоїть нова триповерхова міська адміністрація, яскраво-червоний колір черепиці даху та рожевий фасад якої дуже різьнуть око на насиченому зеленому фоні крутого пагорба позаду. Перед будівлею стоїть біла скульптура, яка зображує Діву Марію з маленьким Ісусом на руках.

Велика синагога, яка в минулому була відома завдяки своїй красі, стояла ліворуч від будівлі міського управління, але зараз там немає жодного її сліду. Праворуч – ще один крутий порослий пагорб. Коли на нього подивитися уважніше, то можна розгледіти, що він всипаний сотнями надгробків, більшість із яких вкриті зеленню або втоплені до половини у багатому ґрунті. Це єдиний доказ єврейського минулого цього містечка, що дійшов до наших днів, і якого поступово поглинає земля; нині ж він став родючим пасовиськом для місцевих кіз.

Кози були основним торговим товаром у Косові у XIX ст., адже тут був розвинений шкіряний промисел разом із видобуванням солі із навколишніх джерел. Відомо, що євреї жили тут вже на початку XVIII ст.⁹⁴

⁹³ *Kresel G, Olitski L.*, ed. *Yizkor Book of Kehilat Kosow (Kosow Huculki)*. – Tel-Aviv: Hamenora, 1964 (на івриті та їдиш). Складену мапу розміщено після титульної сторінки // <http://yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁹⁴ Ця інформація базується на: Pinkas Hakehillot. P. 481–486. Також див.: Gertner Yehoshua, Gerther Danek. *The House is No Longer There: The Destruction of the Jews of Kosow and Zabie*, transl. Rinat Kahanov. – Jerusalem: Yad Vashem, 2000 (на івриті).

Фото 26. Будинок рабина та музей в Косові, 2004 р.

Місто пережило незначну індустріалізацію наприкінці XIX ст. із відкриттям фабрики з виробництва килимів і ковдр. Єврейська спільнота перебувала тут винятково під релігійною владою до кінця 1930-х рр. На перших міських виборах 1928 р. три основні етнічні групи домовилися, що представники євреїв становитимуть половину міської ради. Ближче до кінця міжвоєнного періоду сіоністи стали найпотужнішою політичною силою в містечку. Світська освіта, особливо для дівчат, стала дедалі популярнішою, а культурно-масова діяльність, спортивні спілки, молодіжні групи та політичні організації були ознакою швидких трансформацій раніше суто релігійної общини, з якої вийшли кілька відомих представників хасидизму.

Восени 1939 р. Косів заповнили євреї-біженці з окупованої Німеччиною Польщі. Після відступу радянської влади 1941 р. лише кільком молодим євреям вдалося втекти з Косова. Місто потрапило під румунську окупацію, і нова влада вдалася до ряду антиєврейських

Фото 27. Єврейський цвинтар у Косові, 2004 р.

заходів. У вересні Косів перейшов у розпорядження німців, що знаменувалося насиллям з боку окупантів, значним ростом українського населення. У середині жовтня 1941 р. приблизно 2200 євреїв – більш як половину громади – було вбито за активної участі української поліції та місцевих українців. Цих євреїв розстріляли на пагорбі по той бік річки, а їхні тіла падали у два великі попередньо викопані рови. Синагогу було підпалено. Навесні 1942 р. близько 700 євреїв перевели до коломийського гето, а євреїв, залишених у Косові, також заточили в гето. У вересні близько 150 євреїв було розстріляно в місті, ще 600 транспортовано до табору Белжець. Останніх із тих, хто вижив, відправили до Коломиї і в листопаді 1942 р. Косів було оголошено «вільним від євреїв». У той час, як деяким євреям дали прихисток їхні сусіди-неєвреї, багатьох інших, навпаки, ловили в лісах і вбивали місцеві жителі. Про ці події у Косові немає жодного запису, і місцева влада не надає жодної інформації з цього приводу.

Куту/Kitov/Kimes/Kimmie

Фото 28. Єврейське кладовище в Кутах, 2004 р.

Кози – постійні гості на зарослому травною єврейському кладовищі в Кутах; вони відпочивають тут під надвечірнім сонцем поміж виточених могильних плит⁹⁵. Розташоване за тридцять миль на південь від

⁹⁵ Дана оповідь базується в основному на: Pinkas Hakehillot. – P. 460–463, переклад англійською мовою // http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00460.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: Chaim Zins, ed., Kitov, My Hometown: Survivors of Kutu Tell the Story of Their Town. – Tel-Aviv: Ya'ir, 1993 // <http://yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); переклад частин англійською мовою на сайті <http://www.spectelresearch.com/Pschattner/Kutu.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Husen Eisig*. Kitever Yizkor Book: a Memorial. – New York: Kitever Sick and Benevolent Society, 1958 (на їдиш // <http://yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Rudner Matin,

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Коломиї та на відстані короткої поїздки від Косова, це миле невеличке містечко розкинулося вздовж берегів ріки Черемош, яка розділяє Галичину та Буковину і по якій у міжвоєнний період проходив кордон між Польщею та Румунією. На протилежному боці річки, з'єднаному містком із Кутами, знаходиться містечко Вижниця, яке колись було великим центром хасидизму, і вражаючу синагогу якого було перетворено на клуб і театр без жодної вказівки на її минуле.

1931 р. у Кутах нараховувалося 2900 євреїв, що становило значно більше половини усього населення. Після нападу німецьких загарбників на Радянський Союз, Куті спершу потрапили під контроль угорських і румунських військ, а у вересні 1941 р. перейшли під владу німців. Взимку 1941–42 рр. велика частина євреїв містечка загинула через епідемію та нестачу харчів. Тих, хто спробував втекти до Румунії або намагався добувати їжу в лісах, вбивали місцеві жителі. У квітні 1942 р. німецькі загони СС та гестапо у супроводі українських поліцаїв пройшлися рейдом по містечку і вбили близько тисячі людей. Ще 500 вислали до Коломиї, але багатьох із них вбито по дорозі до міста. У вересні 1942 р. ще 800 осіб перевели до Коломиї, а звідти більшість із них – до Белжеця; групу молодих чоловіків відправили до янівського концентраційного табору. Останніх 18 ремісників, що залишилися в Кутах, застрелили два місяці по тому, і містечко було проголошене «вільним від євреїв». Радянські сили повернулися до Кутів у квітні 1944 р., але дуже мало євреїв, з числа тих, що проживали в містечку, дожили до того моменту.

---

ed., *Kuty: Echoes of a Vanished Heritage*, 1993 // <http://www.ibiblio.org/yiddish/Places/Kuty/> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Польську точку зору подано: *Stanislawskie II Rzeczpospolita Pokuele: Kuty* // <http://rzecz-pospolita.com/kuty0.php3> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Про злочинців у цьому районі чит., окрім Pohl. *Judenverfolgung ta Sandkühler. Endlosung*, також *Browning Christopher R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion and the Final Solution in Poland.* – New York: HarperCollins, 1993. P.30–37. Про надгробки див.: *Nosonovsky Michael. Hebrew Epitaphs and Inscriptions from Ukraine and Former Soviet Union.* – Washington, D.C.: Michael Nosonovsky, 2006.

Городенка/Городенка

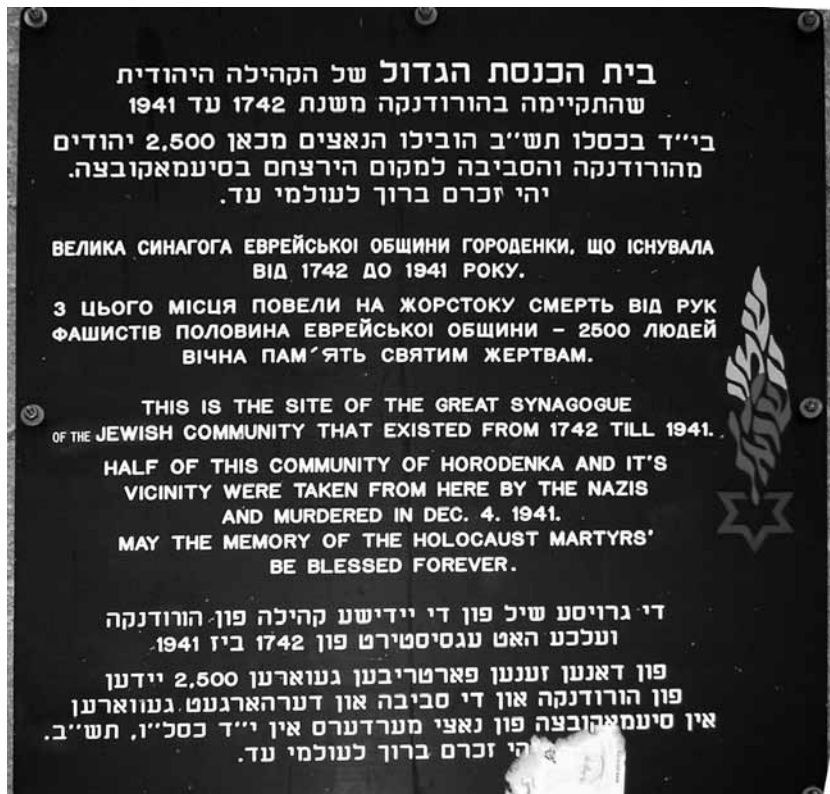

Фото 29. Дошка на Великій синагозі Городенки, 2005 р.
(фото Артема Свиридова).

Проїхавши далі на північний захід вздовж колишнього кордону з Буковиною, прибуваємо до Городенки, розташованої за тридцять миль на північний захід від Чернівців⁹⁶. Заснована як місто у XVII ст., Городенка складалася із типової для регіону суміші українського, польського та єврейського населення. Перед Першою світовою війною частка євреїв була значною – понад 11 тис. жителів⁹⁷. Війна завдала місту великих руйнацій, багато жителів покинули його. Але вважається, що 1939 р у Городенці було приблизно 4 тис. євреїв, згодом до них приєдналися багато втікачів із окупованої Німеччиною Польщі. У липні 1941-го у місто ввійшли угорські військові загони. Наступного місяця близько 2500 євреїв було зібрано у Великій синагозі, звідки їх перевозили за десять миль до лісу між селами Семаківці та Михальче і там страчували. Після цієї різанини було розпочато згромадження євреїв сусідніх сіл в Городенці. Станом на квітень 1942 р., решту

⁹⁶ Подальша інформація базується на: Pinkas Hakehillot. – P. 175–181; Meltzer Shimon, ed. The Book of Horodenka. – Tel-Aviv: Association of Former Residents of Horodenka and Its Region, 1963 (на івриті та їдиш). Доступна на <http://yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); переклад англійською // <http://www.jewishgen.org/yizkor/gorodenka/gorodenka.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: *Schneider Tosia. Visiting Horodenka, Fifty-Three Years Later* // <http://www.geocities.com/mrheckman/gorodenka/tschneider.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Szechter Schneider Tosia. A Horodenka Holocaust Memoir* // <http://www.geocities.com/mrheckman/gorodenka/bio1a.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Фотографії колишньої синагоги можна побачити у «Photos from Horedenka, 1992» // <http://www.geocities.com/mrheckman/gorodenka/pic-solomowitz.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); розповідь Yad Vashem на івриті на http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201145/pdf (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: прекрасний опис Томаша Медзінські (Tomasz Miedzinski), з яким провела інтерв'ю Анка Групінська (Anka Grupinska) у грудні 2003 р. та січні-лютому 2004 р. // <http://www.centropa.org/archive.asp?mode=bio&DB=HIST&fn=Tomasz&In=Miedzinski&country=Poland> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

⁹⁷ Населення Городенки 2001 р. налічувало 9794 особи. Див.: Encyclopedia of Ukraine, S.V. «Horodenka» // <http://encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkPath=pages\H\O\Horodenka.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 року), де також доступними є деякі світлини, але не сказано й слова про колишнє єврейське населення міста.

єврейського населення було або розстріляно на єврейському кладовищі, або транспортовано до табору смерті Белжець. Гето в Городенці ліквідували 1942 р.; тих, хто ще був у змозі працювати, направили до янівського концентраційного табору, а решту – до Белжецьа. Молоді євреї, котрі повтікали до лісів, стали об'єктом полювання українських бандерівців; але кажуть, що вони співпрацювали із польськими загонами самозахисту, які і самі потерпали від атак українських націоналістів. Кілька євреїв вижило в трудових таборах, і їх звільнила Червона армія у березні 1944 р., та навіть ще й тоді декого із них було вбито під час повітряного нальоту німців.

Найбільш чіткою рисою міста Городенка, що нагадує про його минуле, є вражаюча римо-католицька Церква Успіння (1763), збудована львівським архітектором Бернардом Меретином та оздоблена австрольвівським майстром Яном Єжи (Йоханном Георгом) Пінзелем, які разом також збудували та прикрасили відому будівлю міського управління Бучача (про це читайте далі). Церкву було дуже пошкоджено у Другій світовій війні, а значну частину її внутрішнього оздоблення знищено. Але вона і нині являє собою величну споруду, розташовану в центрі міста. А от щодо слідів історії єврейського населення міста, то тут їх дуже мало. У Великій синагозі працює школа. Табличка на її стіні містить наступний текст на івриті, українською, англійською, та на їдиш: «Велика синагога єврейської общини Городенки, що існувала від 1742 до 1941 р. З цього місця повели на жорстоку смерть від рук фашистів половину єврейської общини – 2500 людей. Вічна пам'ять святим жертвам». Цікаво, але той факт, що масове вбивство відбулося у селі Семаківці, зазначено лише у текстах на івриті та їдиш.

На єврейському кладовищі кілька років тому місцевим євреєм за сприяння тих, хто вижив і нині живе в Ізраїлі, але без жодної допомоги з боку влади міста було встановлено меморіал. Його написи на івриті та українською мовою значно відрізняються. Ось текст на івриті: «На пам'ять про всіх мучеників Городенки та навколишніх місць – жертв Голокосту, замордованих нацистами та їхніми колаборантами під час акцій-облав, у трудових таборах, таборах смерті та вбитих іншим чином під час Другої світової війни 1941–1945 рр.» Україномовний текст, у свою чергу, посилається лише на один конкретний випадок, що мав місце на кладовищі, і не згадує про колаборантів. В ньому читаємо:

Фото 30. Велика синагога Городенки, 2005 р.
(фото Артема Свиридова)

«Пам'яті городенківських євреїв, що загинули в другій акції 12.04.1942. Вічна пам'ять святим невинним жертвам нацизму»⁹⁸.

Іншу меморіальну плиту встановлено у радянський період на місці масового вбивства у Семаківцях, у місці, яке дуже нелегко відшукати. На меморіалі викарбувано прості слова, присвячені, як то велося за доби комунізму, «жертвам фашизму». Після краху комуністичного режиму до пам'ятника додали меморіальний знак із текстом на івриті, українською, англійською та на їдиш: «Братська могила 2500 євреїв – дорослих та

⁹⁸ На меморіалі зазначений термін «євреї», а не «жиди», що свідчить про те, що євреї, які вижили, надають перевагу цьому терміну попри те, що у місцевому розумінні саме «жиди» є нейтральним позначенням юдейського народу; але це також може бути пов'язане із радянським впливом. Також дивіться примітку 46 у цьому ж розділі.

ЧАСТИНА II

дітей – із Городенки та околиць, вбитих тут нацистами 4 грудня 1941 р. Вічна пам'ять жертвам Голокосту». Проте закрадаються сумніви з приводу того, чи відвідують теперішні жителі Городенки цей меморіал і чи пов'язують жертв, ним згаданих, із євреями, які свого часу жили у їхньому місті, а тим паче, чи згадують те, що вбивства відбувалися за відсутної підтримки місцевого населення⁹⁹.

⁹⁹ Про німецький документ, датований 14 вересня 1942 р., який описує «переселення» євреїв цього регіону див.: Judenumsiedlung im ostgalizien // <http://www.ns-archiv.de/verfolgung/polen/ostgalizien/umsiedlung.php> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Наприклад: «8 та 9 вересня 1942 р. облави [Aktionen] пройшли у Кутах, Косові, Городенці, Запталові та Снятині. Близько 1500 євреїв пішки гнали до Коломиї – 31 милью з Кутів або 21 милью з Косова, де вони залишилися на ніч на подвір'ї в'язниці Сіпо (служба безпеки) разом з іншими євреями, яких привели з навколишніх територій. Окрім євреїв, схоплених у Городенці та Снятині, яких Сіпо уже завантажила тут у десять залізничних вагонів, ще тридцять вагонів було заповнено в Коломиї. Загальна кількість євреїв, відправлених потягом на переселення до Белжеця 10 вересня 1942 р. сягнула 8205».

Гусятин/Гусятін/Гуссятін/Гусятан

Фото 31. Фортечна синагога в Гусятині, 2004 р.

Продовжуємо нашу подорож із Городенки на північний схід до Гусятини, що стоїть на берегах річки Збруч, по якій у міжвоєнний період проходив кордон між Польщею та Радянським Союзом. В Гусятині є декілька архітектурних пам'яток, в тому числі церква, датована XVI ст., гарний, але недоглянутий бернардинський монастир та церква початку XVII ст., руїни замку, а також будівля ратуші, датовані XVII ст. У місті також є вишукана синагога кінця XVII ст., символ золотого віку тамтешньої єврейської общини¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Ці дані базуються здебільшого на інформації: Pinkas Hakehillot. – P. 181–185. Також див.: *Backer Abraham*. Two Communities (Husiatyn and Koryuczynce. – Tel-Aviv: Association of Former Residents of Galician Husiatyn in Israel, 1977 (на івриті та їдиш); *Diamond Benjamin*, ed. Husiatyn: Podolia (Ukraine):

Статус міста Гусятину надано 1559 р., але у наступні десятиліття його атакували козаки й турки. Стрімкий розвиток міста розпочався у XVIII ст. Після поділу Польщі 1772 р. Гусятин було розділено на дві частини, оскільки ріка Збруч стала кордоном між російським Поділлям та австрійською Галичиною. Євреї жили у місті з перших днів його існування, а напередодні Першої світової війни 3288 євреїв становили більш як половину населення, а решта жителів була більш-менш навіплі представлена польською та українською етнічними групами. Після завоювання Гусятину російською армією 1914 р. значна частина міста була зруйнована, і більшість його жителів втекла, або була депортована. Гусятин так ніколи і не одужав після цієї війни; особливо тяжкий удар впав на тамтешніх євреїв. На початку 1930-х рр. із близько 2000 жителів містечка 400 були євреями. Окупанти увійшли в місто напочатку липня 1941 р., і у перший місяць окупанти та їхні українські колаборанти забрали життя десь 200 євреїв. У березні 1942 р. Тих, хто залишився, депортували до інших населених пунктів регіону, де вони й загинули.

Розкішна стара Фортечна синагога (Festungs-Schul) все ще стоїть на одній із окраїн Гусятину. За післявоєнної радянської влади ця синагога була похапцем відремонтована і обернена на музей; на ній все ще залишається добре помітний напис, який ідентифікує цю будівлю як музей. І все ж, хоч ніде не можна знайти жодної інформації про історію споруди, а Зірку Давида, яку можна бачити на старих фотографіях, над головними воротами, витерто, ця будівля однозначно і безпомилково виглядає як синагога галицького краю¹⁰¹. Дослідження Комісії США

Jewish Settlement Founded in 16th Century, Annihilated in 1942. – New York: Group of Husiatyn Landsleit in America, 1968 (на їдиш та англійською). Щодо мемуарів, див.: «Додаткова література з теми». Також див.: Husiatyn // http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Suchostaw/sl_husiatyn.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Wikipedia S.V. «Husiatyn» // <http://en.wikipedia.org/wiki/Husiatyn> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

¹⁰¹ Baker. Two Communities... – Р. 16 містить фотографію Старої синагоги, зроблену єврейським поетом, драматургом, журналістом, редактором і фотографом Альтером Кацизне (Alter Kasuzne) (1885–1941), забитим до смерті українцем 7 липня 1941 р. на єврейському кладовищі в Тернополі. Свідком його загибелі став інший єврейський поет Нахман Бліц (Nakhman Blitz), який пережив той погром. Бліц опублікував свідчення про його смерть у статті «Der Kreys-veg

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

з питань збереження американської спадщини закордоном, проведене у 1990-х рр., встановило, що ця будівля у відносно задовільному стані¹⁰². Але на момент мого відвідання синагоги у червні 2004 р. її стан був плачевним: музей закрито, а експозиція, на яку можна було поглянути хіба що через розбиті шиби, здавалася дуже занедбаною, хоч і була перероблена, певно, з тим, щоб відповідати новосформованій в незалежній Україні версії історії. Я не побачив жодних вказівок на те, що ця експозиція якось відтворювала первинне призначення будівлі, в якій її розміщено.

На пагорбі навпроти синагоги розташувався радянський пам'ятник на честь шістдесятої річниці Жовтневої революції 1917 р. Із нерівним цементним покриттям, пофарбованим у яскраві кольори, монумент зображає великі примітивні постаті у героїчних позах, створюючи дивний, але не типовий сплав комунізму й українського націоналізму (постаті одягнені у щось, що віддалено нагадує національний український одяг).

І тут немає ніяких повідомлень про долю євреїв, які жили у довоєнному Гусятині. Порівнюючи елегантну будівлю синагоги із гниючим всередині пропагандистським мотлохом, не кажучи вже про бездарний революційний монумент, котрий дивиться на неї із лісистого пагорба, можна дійти висновку, що, незважаючи на всі гучні заяви, цивілізація, схоже, недалеко пройшла у своєму розвитку впродовж цих трьох століть із моменту спорудження синагоги.

---

fun Alter Kacyzne» [The Martyrdom of Alter Kacyzne] у щоденній єврейській газеті «Dos noye lebn» [«Нове життя»], 1945, № 10 (див.: *Кацизне Альтер*. Ройлн: Jewish Life in the Old Country, ed. Marek Web. – New York: Metropolitan Books, 1999. – P. XXI–XXII.

¹⁰² Див.: United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad: Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Grave Sites in Ukraine (2005) / – P. 41 // http://www.heritageabroad.gov/reports/doc/survey_ukraine_2005.pdf (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: Замки та храми України // <http://www.mycastles.com.ua/index.php?id=gus> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 32. Радянський монумент на честь Жовтневої революції,
Гусятин, 2004 р.

Чортків/Чорткув/Чортков/Шорткев

Фото 33. Ворота зруйнованого єврейського цвинтаря часів Першої світової війни у Чорткові, 2004 р.

Із Гусятина вирушаємо до міста Чортків, що розташувалося неподалік на південному заході. Засноване як приватне місто у середині XIV ст., упродовж наступного сторіччя воно, як і багато його сусідів, чимало вистраждало через війни та чужоземні окупації. Місто, що перебувало під владою імперії Габсбургів з 1772 р. (але перейшовши під владу Росії з 1809 по 1815 рр.), було окуповано російською армією впродовж тривалого періоду Першої світової війни, і, після короткого приходу до влади українців, увійшло до складу міжвоєнної Польщі. Відомо, що євреї оселились у містечку ще XVII ст. На початку XX ст. 3000 євреїв, які жили в ньому, становили понад 60% від загальної кількості жителів. Це співвідношення поступово зменшувалося впродовж наступних десятиліть через еміграцію у зв'язку із економічними труднощами

та війною. 1935 р. у Чорткові нараховувалося близько 6 тис. євреїв, але ця цифра дорівнювала лише 30% населення, серед якого поляки мали чисельнішу перевагу над українцями¹⁰³.

У 1939–1941 рр. радянська влада принесла із собою гноблення та насильство. До постійної експропріації майна, змін у навчальній програмі школи, наступу на релігію, арештів і депортацій у Чорткові також додалося повстання польських студентів у січні 1940 р., яке радянська влада жорстко придушила. З 600 повстанців декого розстріляли, інших спершу судили, а потім стратили або кинули до в'язниць¹⁰⁴. Німецька окупація міста почалася у перших числах липня року 1941-го. Викриття убивства політичних в'язнів, яких стратило НКВС у міській в'язниці до відступу радянської влади, призвело до масового погрому та вбивства сотень євреїв. Згодом улітку та восени відбувалися організовані страти євреїв німцями у сусідньому Чорному лісі, а також примусовий набір на роботи у таборах смерті регіону. У квітні 1942 р. було створене

¹⁰³ Ці дані базуються на: Pinkas Hakehillot. – P. 443–450. Також див.: *Austri-Dunn Yeshayahu*, ed. Memorial Book of Chortkow. – Haifa: Association of Former Residents of Czortkow in Israel, 1967 (на івриті та їдиш із синопсисом англійською мовою), англomовний переклад на сайті <http://www.jewishgen.org/Yizkor/chortkov/Chortkov.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Gelb Sidney C.* Chortkov Remembered: The Annihilation of a Jewish Community (Ukraine). – Dumont, N.J.: Self-published, 1990 // <http://www.jewishgen.org/yizkor/Chortkova/Chortkov.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Mayer Lieblich Florence.* Someone is Watching Over Me: A Memoir // <http://www.remember.org/florence/print.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: «Czortkow» // <http://www.kresy.co.uk/czortkow.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.), де подано такі цифри щодо населення відповідно до перепису від 1 січня 1939 р.: поляки – 10 504; євреї – 4 860; русини (українці) – 3 631; німці, росіяни, вірмени та ін. – 220; разом 19 215.

¹⁰⁴ Gross, *Revolution from Abroad*. – P. 139–140, 172. Про виявлення тіл вбитих політичних в'язнів після відходу радянських сил чит. на с. 179, 181. Також див.: *Tucholski Jędrzej.* Powstanie w Chorkowie – wersja NKVD, karta № 31 (2000). – P. 92–110. Про винищення в'язнів радянською владою та подальший погром під проводом німців, також дивіться свідчення українця, котрий міг бути свідком або учасником цих подій: Базалінський Андрій. За мурами чортківської тюрми // Вільне життя. – 2007. – 21 січ. – С. 3–4. Дякую Марку Цариннику за те, що звернув мою увагу на цю статтю.

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

гето, перша ж велика облава (*Aktion*) відбулась у серпні. Усе єврейське населення було сконцентроване на базарній площі; близько 600 людей знищено на місці, 2000 інших переправили потягом до табору смерті Белжець. У ході другої облави у жовтні ще 500 осіб втратили життя. Гето потому було реорганізоване в трудовий табір і ліквідоване у червні 1943 р. У вересні окупанти проголосили місто «вільним від євреїв». На момент звільнення міста Червоною армією влітку 1944 р., у Чорткові та навколишніх територіях живими залишилися тільки близько 100 євреїв.

Чортків розташований понад річкою Серет, притокою Дністра. Неподалік від міста є романтичні руїни замку, датованого початком XVII ст., біля якого стоїть греко-католицька церква. Перед церквою нещодавно встановили великий металевий хрест, прикрашений українським національним стягом. Біля основи хреста тріумфальна табличка славить безмірну Божу милість і впевнено проголошує: «Дні темряви минули навіки. Хай живе Україна та її вільний народ!» По дорозі до центру Чорткова ми підходимо до римо-католицької церкви XVIII ст., що підноситься над центральним майданом. У коридорі, який веде у церкву, виставлені обрамлені статті та памфлети на честь зачислення Папою Іваном Павлом II до лику блаженних 108 польських мучеників, вбитих нацистами, багатьох із яких було знищено за спробу порятунку євреїв¹⁰⁵. Таке рідкісне вшанування пам'яті польських жертв на західноукраїнських землях не стосується численних жертв єврейської общини Чорткова. Ми також дізналися, що за часів комунізму цю вражаючу споруду було перетворено на склад. Але на відміну від юдейських будівель тут чи будь-де, цю церкву відреставровано, і тепер вона є найвищим об'єктом навколишнього ландшафту. Також у Чорткові є дві ретельно збережені дерев'яні церкви, збудовані в подільській традиції в XVII і XVIII ст.

Чому ставлення до релігійних символів двох общин, члени яких у краї майже не присутні, є таким різним? З одного боку, немає сумнівів

¹⁰⁵ Див.: Zenit. 1999. – 18 черв. // <http://www.zenit.org/english/archive/9906/ZE990618.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Beatifications set for Pope's Polish Trip // Catholic World News. – 1999. – May 31 // <http://www.cwnews.com/news/ciewstory.cfm?recnum=10402> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 34. Чортківська римо-католицька церква, 2004 р.

з приводу того, що місцеве українське населення, греко-католицьке чи православне (українське чи російське), має повагу до римо-католицьких святинь; але щодо євреїв у населення існують підозри чи певна ворожість. Окрім того, Польща не лише географічно близька, одразу по той бік кордону; після заходу комуністичної епохи у неї зріс інтерес до земель, які впродовж століть перебували під її владою. Тож ми бачимо групи волонтерів, котрі приїждять у вільний час і відновлюють церкви; також має місце певна фінансова підтримка цих починань з боку польської церкви та Ватикану.

І навпаки, як кажуть інколи українці, «євреї не хочуть платити» за відновлення залишків єврейської цивілізації в Галичині. Окрім встановлення кількох огорож навколо цвинтарів чи зведення «меморіальних шатрів» тими чи іншими хасидськими групами на честь свого рабина, справа збереження того, що вціліло, не видається пріоритетною для будь-якої єврейської організації.

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Фото 35. Чортківський ринок із довоєнними назвами крамниць, 2004 р.

Це може вказувати на факт відсутності общин, для яких таке відновлення було б доцільним. Але це також може вказувати і на певне відчуття в євреїв того, що, на відміну від католицьких церков, синагоги сприйматимуться як щось чуже на фоні того, що нині є суто українським ландшафтом, і, можливо, ставатимуть об'єктом антисемітських нападів, чи, принаймні, невдоволених розмов про «повернення євреїв». І якщо західним українцям, зокрема, все ще притаманні антиєврейські упередження, то багато євреїв, незалежно від того, чи належать вони до громади тих, хто вижив, чисельність якої скорочується, а чи взагалі ніколи не були в Україні, також схильні асоціювати українців із погромами та різаниною. І їдуть вони сюди для того, аби побачити те, що залишилося, а не для того, щоб допомогти справі збереження цих залишків.

Неподалік від католицької церкви знаходиться міська ринкова площа, яка існує з XIX ст. Під час мого візиту до Чорткова у червні

ЧАСТИНА II

2004 р. ринок там ремонтували, але довоєнні назви крамниць все ще було видно на стінах. Те, що я приїхав сюди саме того дня було неабиякою вдачею.

Світило сонце, у повітрі відчувався святковий настрій, і можна було бачити вицвілі польські та єврейські назви, написані на стінах. Ще кілька днів, і слова ці охайно зафарбують й одразу забудуть. Але того дня давно покійний пан Таубер та Ляйб Вассерман все ще рекламували свої крамниці з продажу фарби та металевих виробів по сусідству із «Католицьким м'ясником».

На розі будівлі ринку висить меморіальна дошка на честь борця-націоналіста. Прикрашена свіжими квітами, дошка проголошує: «На цій площі 2 лютого 1945 р. страчений через повішення органами НКВС герой УПА Ільків Григорій “Пугач”, уродженець с. Боришківці Борщівського району. Вічна слава герою, котрий дав життя вільній Україні». Суворе молоде обличчя «Пугача», одягненого у традиційну українську сорочку, дивиться на нас із меморіальної дошки. Пам'ять його нарешті вшановано у часи тріумфу справи, за яку він боровся. Ані «Пугач», ані численні покупці, що заповнюють пасаж, здається, не знають про те, що на цьому самісінькому місці євреїв-жителів Чорткова було зібрано у першій на них облаві, у ході якої їхнє життя було брутально забрано німецькими окупантами та їхніми українськими поплічниками. На площі не встановлено навіть найскромнішої меморіальної таблички на пам'ять про це масове вбивство, можливо, не тільки з причини нехтування чи відсутності зацікавлення, але також у зв'язку із тим, що пам'ять про долю євреїв могла б кинути тінь на славу героїв УПА, котрі часто брали участь у вбивствах євреїв. Таке вшанування пам'яті також може бути і неприємним нагадуванням того, що свого часу більшість жителів Чорткова знали місто за польською чи єврейською його назвою, і що в ньому були великі та процвітаючі громади євреїв і поляків, які жили пліч-о-пліч зі своїми сусідами-українцями.

У місті є кілька інших нових пам'ятників, встановлених здебільшого після розпаду Радянського Союзу. Одна споруда із українського граніту прославляє місцевого героя УПА Петра Хамчука, вбитого 1948 р. у 29-річному віці. Золотаві літери таблички зазначають, що «Петро Бистрий» (очевидно, його псевдо) був нагороджений Залізним Хрестом, що також вказує на те, що, мабуть, його у період його короткої військової кар'єри цінував

і німецький Вермахт. Поряд із імпозантною будівлею відділу міліції, де у часи нацистської окупації розміщувався штаб аванпосту Зіпо (або поліція безпеки СС та СД), який організував вбивство 60 тис. євреїв у чортківському районі – нині стоїть антирадянський меморіал¹⁰⁶. Цей прикрашений живими квітами похмурий монумент у формі хреста також присвячений «закатованим у чортківській в'язниці в липні 1941 р.»» Тож він не лише оплакує долі та вшановує пам'ять націоналістів-мучеників; він явно стирає пам'ять про жертв Голокосту. У будинку, де раніше був відділок міліції, нині діє Чортківський інститут бізнесу, але задня частина будівлі все ще використовується як в'язниця. Тут встановлено ще один меморіальний знак, згідно з яким «у казематі цієї тюрми від рук більшовицьких катів 1941 р. загинуло понад 800 українських патріотів». Знову ж таки, про долю багатьох тисяч єврейських жертв ні слова, ні натяку.

Із усіх місць, де можна було спорудити монумент комуністичної доби, обрали християнське кладовище. Проголошуючи, що «ніщо не забуте», цей доволі еkleктичний пам'ятник зображає схиленого радянського солдата з непокритою головою і каскою в руці, який, схоже, роздумує над жертвами війни. Біля його ніг – радянська зірка і цифри по обидва боки – 1941 та 1945, роки Великої вітчизняної війни, які зручно стирають пам'ять про період радянської окупації 1939–1941 рр. в альянсі з нацистською Німеччиною. Сюди також покладено свіжі квіти. Але далі, біля однієї і тієї ж чорної цегляної стіни, що є частиною першого меморіалу, було зведено новий пострадянський хрест на пам'ять про жертв Голодомору 1932–1933 рр., спричиненого, як знає кожен український школяр, Кремлем. І так, ніби з метою створення ще одного аспекту в цьому палкому «змаганні жертв», недалеко від нього знаходиться домініканська меморіальна крипта із написами польською мовою на пам'ять про «отців та братів, вбитих 02 липня 1941 р.», з яких четверо віком від 31 до 84 було «вбито у монастирі», а четверо інших віком від 31 до 46 «вбито на березі річки Серет». Незрозуміло, чи були ці чоловіки жертвами НКВС перед відходом радянської влади, чи українських націоналістів, які протестували при вступі німецьких військ, чи полягли від рук німців. Але поза сумнівом, цей меморіал з'явився після краху комуністичного режиму. Він також підкреслює, що пам'ять ще однієї

¹⁰⁶ Bartov. Guilt and Accountability in the Postwar Courtroom.

групи жертв, яка допоки є найчисельнішою, не вшановується в місті, яке, якщо не брати до уваги саме цю групу жертв, виділяється своєю шанобою що до пам'яті про минулу жорстокість, мучеництво та героїзм.

Адже через це саме християнське кладовище можна ввійти на єврейське кладовище Чорткова. Ми йдемо через поросле травою поле, на якому вітер гойдає дикі квіти, минаємо старі та свіжі хрести й могили, і ледве помічаємо цементні ворота, наполовину заховані в кущах, із напіввідкритою хвірткою, написом на івриті «кладовище» та єврейськими датами, аналогом яких є роки 1914–1925. Це все, що залишилось від єврейського цвинтаря, збудованого для поховання тисяч жертв епідемії, яка лютувала в цьому краї впродовж Першої світової війни і забрала життя жителів міста та біженців, вигнаних із сусідніх сіл у ході бойових дій. Це також місце масових страт людей нацистами і, згідно з деякими фотографіями та документами, місце братніх могил; після німецької окупації вціліло кілька рядів могильних плит.

Але ці ворота нікуди не ведуть, бо із іншого боку – непроходимі кущі, через які проглядаються рештки кількох розтрощених або збитих надгробків. Цвинтар зник; його поглинула буйна рослинність, його покинули власники, встановлені якими надгробки стали здобиччю злодіїв і вандалів. «Новий» єврейський цвинтар знаходиться за Чортковом, на пагорбі, що височіє над містом, поміж красивих спадистих полів, біля берегів Серету. Він також зарослий і занедбаний, але тут значна кількість надгробних каменів, деякі з котрих стоять ще із XIX ст., а інші, все ще неушкоджені, – становлено після Другої світової війни – очевидно, членами родин, які більше не проживали в містечку, але бажали бути похованими біля своїх рідних. На цьому віддаленому місці, до якого можна потрапити, лиш перейшовши поле та добре знаючи місцевість, немає ніякого пам'ятного знаку¹⁰⁷

¹⁰⁷ Фактично, у Чорткові було три єврейських кладовища. Стародавній цвинтар датовано початком XVII ст., але його було майже повністю зруйновано нацистами, а надгробки використали для бруківки на подвір'ї міської в'язниці та міських тротуарів. Див.: Austir-Dunn, Memorial Book of Czortkov. – P. 160–165, та *Kohen Tzvi*. Cemeteries in Chortkov, transl. Sara Mages // <http://jewishgen.org/Yizkor/chortkov/cho156.html#Page160> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Додатково див.: RIS- Regional Information Service of Ukraine, June 22, 2005 // <http://www.risu.org.ua/eng/news/article;5804> (сторінку вико-

Фото 36. Хасидська синагога в Чорткові, 2004 р.

Дві величні синагоги все ще залишаються в Чорткові, хоч принаймні одна із них, схоже, приречена на зруйнування. Відома хасидська синагога «Rabbi's Kloiz», збудована в період з кінця XIX до початку XX ст., нині руйнується. Хоча сама споруда все ще в доброму стані, ззовні злущується фарба і навіть обсыпається штукатурка. Інтер'єр будівлі змінено і нині її призначення – спортивний центр для молоді; частину площі зайнято сільськогосподарською технікою. Ніщо не вказує на первинне призначення цієї еkleктичної споруди. Натомість

ристано 3 грудня 2006 року), згідно з яким чортківська міська лікарня перекопала старе єврейське кладовище, розташоване безпосередньо поруч із неї, для того, щоб використовувати його як сад, попри те, що воно знаходиться в державному реєстрі об'єктів історичної спадщини. Це кладовище оточене парканом і не має жодних воріт, а кілька його надгробків, що вціліли, були знову встановлені єврейською общиною 1990 р. Нині цвинтар знаходиться у державній власності, його територія зменшилась, оскільки значну її частину передано у розпорядження лікарні.

ЧАСТИНА II

на табличці, що висить на стіні біля головного входу написано першу строфу та приспів національного гімну України:

Ще не вмерла України ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля!
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду!¹⁰⁸

Велика синагога, збудована 1771 р., – пуста; вікна закладено цеглою, територію обгороджено парканом. Ще кілька років тому до синагоги вільний доступ мали всі бажаючі. Але у червні 2004 р. біля неї розпочалося будівництво і до синагоги можна було наблизитись, тільки перестрибнувши через паркан або через фундамент будівлі, яку зводили на вулиці Гоголя позаду синагоги. Коли будівництво завершиться, до цієї свого часу красивої будівлі не буде доступу. Можна лиш припустити, що з часом синагогу знесуть.

¹⁰⁸ Остаточну версію гімну було затверджено лише 2003 р. після довгих дебатів. Текст базується на словах патріотичного вірша, написаного 1862 р. Павлом Чубинським. В оригіналі вірша читаємо «Ще не вмерла Україна», але це видавалося аж занадто песимістичним. Про згадану дискусію та зміни, внесені в текст вірша, читайте у статті «Official National Ukrainian Anthem Finally Decided in 2003» // <http://pages.prodigy.net/l.hodges/anthem.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Перший рядок оригінального вірша було запозичено із національного гімну Польщі, «Dabrowski's Mazurka», також відомого під назвою «Jeszcze Polska nie zginela» («Ще не вмерла Польща») за першим рядком слів, написаних 1797 р. Йозефом Вибицьким, одним з організаторів польської армії генерала Яна Генрика Домбровського в Італії. Ця стрічка має на увазі поділи Польщі, в результаті яких вона перестала існувати як незалежна держава станом на 1795 р. Польща затвердила цю пісню як свій національний гімн 1927 р. Див.: Poland: «Mazurek Dabrowskiego» (Dabrowski's Mazurka) // <http://david.national-anthems.net/pl.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); National Anthems of Poland // http://usc.edu/dept/polish_music/pererto/dabrowski.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Гімн Польщі мав вплив також і на національний гімн Ізраїлю, «Ha-Tikvah».

Фото 37. Велика синагога в Чорткові, 2004 р.

Але зовсім недавно було встановлено новий меморіал вбитим євреям Чорткова. Інформацію про нього відшукати нелегко, а місцеві чи національні державні органи, здається, не мали жодного стосунку до його зведення. У липні 2005 р. інтернет-журнал «Human Rights in Ukraine» опублікував доповідь Олександра Степаненка, який повідомив, що двадцятого числа того ж місяця у Чорному лісі було встановлено меморіальний знак біля місця, де розстріляно та поховано в братніх могилах тисячі євреїв. Зазначається, що на церемонії відкриття були присутні гості з Ізраїлю, Польщі, Франції та Сполучених Штатів – очевидно, родичі жертв. Степаненко зазначає, що по регіону розкидано багато таких братських могил із тисячами жертв. Він також нагадує своїм читачам, що євреї складали від третини до половини міського населення Галичини та Західного Поділля впродовж чотирьох попередніх століть. Згадавши імена деяких великих рабинів Чорткова, таких як Давид-Моше Фрідман, і таких відомих письменників, як Еміль Француз із Чорткова та Шмуель

Йозеф Агнон із Бучача, автор запитує: «Хто ж винен у тих багатотисячних втратах? Фашизм? Національна та ідеологічна зашореність? Прихід «ери натовпу»? Ось його висновок: «вчорашнє знищення знаходить своє продовження у сьогоднішньому забутті». І це правда. Але в одному Степаненко все-таки є співучасником цього замовчування, хоч його голос лунає, і лунає ще сильніше саме тому, що це голос єдиної, хоч досить непомітної, згадки про цей меморіал та його контекст. Автор нехтує нагадуванням своїм читачам, як би мало їх не було, про те, що земляки українці, а чимало з читачів, швидше за все, є їхніми нащадками, брали участь у масових вбивствах своїх сусідів-євреїв¹⁰⁹.

¹⁰⁹ *Степаненко Олександр*. Знову же – Про право не бути забутими // Права людини. – 2005. – №17 (5 лип.) // <http://www.khpg.org/index.php?id=1120579442&w=%F1%F2%E5%EF%E0%ED%E5%ED%EA%EE> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Дякую пані Софії Грачовій, котра звернула мою увагу на цей матеріал. Також необхідно зазначити, що кілька громадян Чорткова мужньо допомагали своїм сусідам-євреям і, таким чином, рятували їхнє життя. Фріду Гіцлер та іншу молоду єврейську жінку врятувала пані Угринська, полячка; Шушану Кармі, її дворічну дочку та брата сховала українка Анна Аксенчук; Давида Шевичера, його дружину, їхню дочку, його батька і шістьох інших євреїв сховала польська пара – Віктор Котович з дружиною – останні навіть поїхали до Львова і привезли до сховку дочок іншого єврея. Але такі випадки траплялися рідко. Гіцлер пише, що «якби сусіди пані Угринської дізналися, що вона нас переховує, вони б повідомили про це владу. Багато таких, як вони, полювали на євреїв та вбивали їх власними руками. У час, коли неєврейські жителі майже щодня грабували та вбивали євреїв, ця чудова жінка давала євреям прилистоку». Кармі пише про «цікаву» сторону її власної ситуації у домі пані Аксенчук, оскільки син цієї жінки був другим за посадою начальником в українській поліції. Він навідувався до матері щотижня, не знаючи нічого про євреїв, яких вона переховувала у своїй коморі. Жінка була впевнена, що її син ніколи б не ризикував своїм життям або статусом у департаменті поліції через кількох євреїв». Щодо Котовича, чий батько був кучером, і який сам працював носієм, то він подає той факт, що в Галичині поляки були більш схильні допомагати євреям, ніж українці – адже і вони перетворилися на меншину, над якою нависла загроза – і що робочий клас був частіше більш альтруїстичним, ніж націоналістично налаштована інтелігенція. Дивіться «Lights out of Darknessing» // <http://www.jewishgen.org/Yizkor/chortkov/cho347.htm#Page347> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Інформацію про праці Карла Еміля Францо́за (Karl Emil Franzos) (1848–1904), який дав Чорткову літературне ім'я Барнов (Barnow) у своїх творах, вміщено у розділі «Додаткова література з теми».

Золотий Потік/Поток Злоти/ Золотой Поток/Потек Золті

Фото 38. Єврейське кладовище в Золотому Потоці, 2004 р.

Прямуючи на південний захід від Чорткова, прибуваємо до Золотого Поток, який розкинувся десь за тринадцять миль на південний захід від Бучача і за 46 миль на південний захід від Тернополя¹¹⁰. 1570 р. його проголошено приватним містом у власності знатної сім'ї Потоцьких, а на початку XVII ст. містечко було укріплене, і в ньому збудували домініканський монастир. Нам відомо про існування єврейської общини в Золотому Потоці вже у році 1635-му. На початку XX ст. у містечку налічувалося близько тисячі євреїв, що становило

¹¹⁰ Інформація про містечко в основному базується на праці Pinkas Hakehillot. –Р. 415–416. Також див.: Potok Zloty // http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Suchostaw/sl_potokzloty.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Stanislav Jankowsky , Potok Zloty: Jaki w pamieci pozostal. – Opole: Wabienice, 1996.

Фото 39. Ганок та сходи, що були побудовані із єврейських могильних каменів, Золотий потік, 2004

приблизно третину від усього його населення. У Першій світовій війні містечко було дуже зруйноване і станом на початок 1920-х рр. кількість його жителів ледве сягала 3 тис., з яких 895 були євреями. Під час німецької окупації регіону у Другій світовій війні Золотим Потоком керували українські поліцаї, які грабували євреїв та чинили утиски щодо цієї етнічної групи. У вересні-жовтні 1942 р. євреїв депортовано до Бучача, де вони загинули разом зі значною кількістю населення того міста (дивіться наступний розділ).

У червні 2004 р. єврейське кладовище Золотого Потоку слугувало, як і багато десятиліть до того, пасовиськом для кіз. Деякі із його незвичайних надгробків, вік яких становив кілька сторіч, прикрашені складним різьбленням, все ще стояли. Інші були згромаджені до купи і приготовлено до транспортування невідомо куди. Невідомою була і їхня подальша доля. Але було неважко визначити, як такі могильні камені використовувалися в минулому. Сходи до єдиної жилої частини колись

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

величного палацу Потоцьких підтримувались єврейськими надгробками, так само як сходи та поруччя, що вели до елегантної в минулому довоєнної вілли, яка нині у набагато занедбанішому стані використовується як «Дільниця ветеринарної медицини». У ліску біля клініки криво лежав надгробок, який, можливо, випав із воза при перевезенні з кладовища і був полишений на тому місці назавжди. На ньому викарбувано слова: «Знатна діва, панночка Леа, Ізраїлева дочка, нехай її душа зіллється з потоком життя».

Оскільки моя мама народилася в Золотому Потоці 1924 р., я запитав у однієї старої жінки, чи не пам'ятала вона родину Сцімерів. Вона усміхнулася, показавши свій єдиний золотий зуб, і жваво закивала. Але більше їй не було чого додати, і очевидно, що вона просто хотіла зробити іноземному гостеві приємно. Все ж, при відвіданні панського маєтку біля романтичних руїн згаданого палацу, я спробував уявити, як би все виглядало вісімдесят років тому. Мій прадід по материній лінії працював управителем у палаці Потоцьких у Золотому Потоці, і мені було відомо лиш те, що саме на тому подвір'ї моя мама провела перший рік свого життя, перед тим як родина переїхала до Бучача 1925 р. Я не вірю в привидів чи дива, але якби не зрушення, що сталися в оті проміжні десятиліття, я б також називав цей клаптик землі своєю домівкою.

Бучач/Бучач/Бушаи/Бішуш

Фото 40. Велика Синагога та Бейт-Хамідраш, Бучач, 1922 р.
(фото Бег Хатефутсот, фотоархів, Тель-Авів).

Ми їдемо по долині ріки Стрипа звивистою ґрунтовою дорогою. Мій асистент каже, що це, напевно, та ж дорога, якою мій прадід їздив возом до Бучача продавати-купувати товари. За вікном тихий, мирний день. Лиш звук коліс автомобіля, які котяться по гравію, порушує навколишню тишу. Стрипа поволі тече до Дністра, так, як текла всі ці десятиліття тому¹¹¹.

¹¹¹ Зараз я пишу історію Бучача. Список джерел надто великий, щоб вміститись у примітку. Щодо праць з цього питання, дивіться Omer Bartov *Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Microhistory of Mass Murder // Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, ed. Robert Gellately, Ben Kiernan. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 75–96; Bartov, *Les Relations interethniques a Buczacz*. Додатково див.: Pinkas Hakehillot. –

Бучач був заснований у XIV ст., єврейське населення у ньому було присутнє вже принаймні з 1500 р. Місто зазнало тяжких втрат у козацьких і турецьких війнах XVII ст., але опісля поступово відновилося. Воно було відоме завдяки своїй дуже великій синагозі (1728 р.) і будинку міського управління (1751 р.), а також завдяки церквам, Василянському монастирю, руїнам фортеці доби Ренесансу, а також завдяки визначному розташуванню: примостилося на пагорбах, що височіють над звивистою річкою Стрипа. Напередодні Першої світової війни у місті проживало 14 тис. осіб, більш як половина з яких належала до євреїв, інші були поляками або українцями. У ході воєнних дій значно більше половини будинків Бучача було зруйновано або серйозно пошкоджено, а кількість жителів скоротилася вдвічі. Але у міжвоєнний період Бучач поступово оговтався. За деякими оцінками, перед початком Другої світової війни єврейська община міста налічувала близько 10 тис. осіб.

Німці окупували Бучач в перші дні липня місяця року 1941-го; кількома тижнями пізніше окупанти вбили кілька сотень «інтелектуалів» на сусідній горі Федір. Перша масована облава пройшла у жовтні 1942 р. Приблизно 1600 євреїв перевезли до Белжеця, ще 200 розстріляно німцями й українськими колаборантами на місці. У листопаді ще 2500 людей відправлено до Белжеця, а десь 250-х осіб злочинці вислідили та вбили за сприяння місцевих. Наприкінці 1942 р. створено гето, в якому сконцентрували євреїв із навколишніх сіл і містечок.

P. 83–89; *Kohen Yisrael*, ed. *The Book of Buczacz*. – Tel-Aviv: Am Oved, 1956 (на івриті) // <http://yizkor.nypil.org/index.php?id=1854> (сторінку використано 03 грудня 2006 року), переклад англійською, <http://www.jewishgen.org/Yizkor/buchach/buchach.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Додаткова інформація та джерела матеріалів на «Dotokzloty» // http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Suchostaw/sl_buczacz.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Інформацію про мемуари з Бучача та сусідніх Подгайців та Глуста, а також літературні оповіді, вміщено в розділі «Додаткова література з теми». Щодо біографій найвідоміших синів міста, див.: *Laor Den*. S.Y. Agnon: *A Biography*. – Tel-Aviv: Schocken, 1998 (на івриті); *Pick Hella*. Simon Wissenthal: *A Life in Search of Justice*. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1996; *Kassow Samuel*. *A Stone Under History's Wheel: The Story of Emanuel Ringelblum and the Oneg Shabes Archive* // <http://yiddishbookcenter.org/pdf/pt/43/PT43ringelblum.pdf> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

У лютому 1942 р. приблизно 2000 євреїв було розстріляно та поховано у спільних могилах на горі Федір. Винищення тривало впродовж весни, позбавивши життя 3000 людей. У червні 1943 р. рештки громади розстріляли на єврейському кладовищі разом із тими, хто працював у трудовому таборі в місті.

Незвичайним є те, що після звільнення міста у березні 1944 р. десь 800 євреїв вийшли зі схованок, що свідчить про те, що, попри співпрацю місцевих неєвреїв, багато з них також і допомагали євреям. Проте, німці пішли у контрнаступ і скоро знову захопили місто, вбивши більшість із тих, хто пережив першу окупацію. Тоді, коли Червона армія нарешті витіснила німців остаточно у липні, лиш 100 євреїв залишилися живими в цій окрузі. В останні місяці війни польське населення усього регіону також підпало під масову кампанію етнічної чистки, внаслідок якої польське життя та культура були викоренені з Галичини, так, як винищені були євреї.

Сучасний Бучач, подібно до всіх інших міст Західної України, майже повністю гомогенний в етнічному плані. Його пам'ять про минуле проходить паралельно до його етнічної та релігійної ідентичності. Хоча кілька людей все ще пам'ятають події війни і деяких конкретних жертв, колективної пам'яті як про присутність, так і про знищення неукраїнців немає. Все ж, як і в Чорткові, польське минуле, принаймні, його християнська віра, перебуває в більшій пошані: римо-католицьку церкву було красиво відреставровано, і її священик, отець Людвік, який народився у Бучачі 1917 р. і втік з нього 1939 р., живе тут з часу повернення в рідне місто 1995 р. А от про багате на події єврейське минуле міста інформації відвідувачам не відшукати. Великої синагоги, яка була зафіксована на німецькому фото, зробленому з повітря у квітні 1944 р., нині немає. Ніде в місті не вказано, де свого часу стояла ця споруда, хоча її місцезнаходження можна визначити на основі старих фотографій. Тепер на цьому місті відкритий ринок.

Довгий час було важко з'ясувати, що сталося із потужною Великою синагогою, яка мала товсті стіни. Але у березні 2006 р. місцева жителька Ореста Синенька, родина якої переїхала до міста 1945 р., а батько працював бригадиром будівельної бригади до 1950 р., засвідчила, що цілий квартал будинків було сильно зруйновано – очевидно, в останньому бої за місто наприкінці весни та влітку 1944 р. – і робітники мали

Фото 41. Єврейський цвинтар в Бучачі, 2003

вирішувати, які будинки підлягали відновленню, а які слід розібрати. «Синагогу реставрувати не було сенсу, – сказала вона, – то ж її і розтрощили. Синагоги вже не було 1950 р.»¹¹²

Навчальний корпус (Бейт-Хамідраш), що прилягав до будівлі синагоги, стояв близько біля центру міста до 2001 р. Того року його знесли для будівництва торговельного центру, незважаючи на протести деяких туристів з Ізраїлю, які були в місті на той той момент і сфотографували бульдозер, який руйнував споруду. На єврейському кладовищі на горі Башти, над містом (гора Федір знаходиться навпроти), все ще можна побачити кілька надгробків, включаючи той, що стоїть на могилі батька Агнона – Шолома Мордехая Чачкеса. Ці могильні камені нещодавно розчистив та сфотографував професор Масачучетського технологічного

¹¹² Розмову з Орестією Синенюкою та її чоловіком Іваном Синеньким мали Софія Грачова та Андрій Павляшук 2 березня 2006 р. у Бучачі.

інституту Томас Вайс зі своїми синами, частина родини якого походить безпосередньо із Бучача. На іншій, значно зарослій, частині цього цвинтаря, розташованій на схилі, що спускається до міста, є надгробки, датовані ще 1587 р.¹¹³

Для того, щоб знайти це кладовище, слід мати певні знання міста або скористатися допомогою місцевого гіда, адже ніде немає жодних вказівних знаків на допомогу гостям, які їдуть на місце, де було розстріляно тисячі євреїв. Зусиллями кількох осіб, які вижили, одразу після війни там було встановлено меморіал, але він зник невідомо куди багато років тому. Пусте поле біля цвинтаря, яке євреї називали «Chazerplatz», оскільки воно було відкритим ринком, де торгували свинями, німці використовували для збору євреїв, після якого їх або вели на страту на сусіднє кладовище, або на залізничну станцію і відправляли до Белжеця. Однак жодного знака, який би містив про це інформацію, тут немає.

Аналогічно, красива гімназія, збудована за часів імперії Габсбургів наприкінці XIX ст., не має пам'ятної дошки про її польських та єврейських студентів, багатьох із яких депортувала радянська влада чи знищили німецькі фашисти й українські колаборанти і націоналісти. І навпаки, меморіальний знак, розміщений всередині гімназії, присвячено українським студентам, арештованим там радянською владою¹¹⁴. Як свідчить інша меморіальна дошка біля входу до гімназії, її названо на честь Володимира Гнатюка, важливої постаті у процесі відродження української культури, який народився в Бучачі 1871 р. і тісно співпрацював з Іваном Франком. Гнатюк пізніше став генеральним секретарем Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, був активним членом «Просвіти»¹¹⁵. А от про те, що віднедавна покійний

¹¹³ Nosenovsky, Hebrew Epitaphs and Inscriptions. – P. 25. Великий обсяг інформації можна запозичити на сайті «Buczacz» // http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Suchostaw/sl_buczacz.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

¹¹⁴ Цю інформацію надано Петром Пасічником (народився 1923 р.), з яким розмовляли Софія Грачова та Андрій Павляшук 3 березня 2006 р. у Бучачі. Я не зміг зайти до гімназії, щоб перевірити цю інформацію.

¹¹⁵ Див.: «Volodymyr Hnatiuk», Lviv Best Portal // <http://www.lvivbest.com/Sections+index-req-viewarticle-artid-140-page-1.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Симон Візенталь (Simon Wiesenthal), який згодом став відомим у світі як «мисливець на нацистів», народився в Бучачі і навчався у цій гімназії у 1920-х рр., немає жодної згадки¹¹⁶.

Лісисто гора Федір стала місцем братських могил, в яких поховано тисячі євреїв – колишніх жителів Бучача. Тут також, навіть якщо б ви знали про ці події, було б неможливо без допомоги місцевого проводиря знайти місця масових поховань, не кажучи вже про меморіал, який там знаходиться. Меморіал являє собою просту надгробну плиту, яка вшановує пам'ять жертв «реєстраційної облави», першої масової страти єврейської «інтелігенції». Напис, лише українською, складається з простих слів: «Тут спочивають 450 людей, убитих німецькими катами дня 27/VIII 1941 р.»¹¹⁷ Хоч на камені вирізано Зірку Давида, слова меморіалу у жоден спосіб не ідентифікують жертв. За повідомленням у червні 2004 р. Романа Антошкова, колишнього працівника міськкадміністрації, впродовж більшої частини епохи комунізму пам'ятний камінь лежав розколотий на дві частини на землі в лісі. Його знову поставили у 1990-х з ініціативи самого Антошкова та єврея-директора сільськогосподарського училища на горі Федір, який забезпечив для цього цемент та техніку¹¹⁸.

На горі Федір є один вражаючий меморіал – великий хрест, поставлений на круглому насипі із землі, якого видно здалеку – але він присвячений борцям УПА за свободу, котрі спершу допомагали німцям вбивати євреїв, а потім боролися проти повторного приходу Червоної армії на ці землі. Біля підніжжя хреста є меморіальна табличка із римованими рядками: «Славні герої, що пали за волю/ почуйте в могилах,

¹¹⁶ Pick, Simon Wisenthal. – P. 42–43.

¹¹⁷ За оцінками, у цьому першому масовому розстрілі кількість жертв становила від 350 до 700.

¹¹⁸ Я мав бесіду із Романом Антошковым в Бучачі 21 червня 2004 р.. Антошків народився та виховувався в 1930-х рр. у сусідньому селі. Він зазначив, що його мати працювала на євреїв, і, як він висловився, дякуючи цьому досвіду, могла розрізняти хороших і поганих євреїв. Він згадав той день, коли німці зібрали євреїв до купи і повели геть, певно, до Бучача. Антошків згадувався у місцевій пресі десь у часи нашої розмови як один із громадян, котрі пожертвували кошти на спорудження монументу Бандері (про це читайте далі).

Фото 42. Музей УПА в Бучачі, 2006 р. (фото Софії Грачової).

лицарі святі/ клянемося тут, на вашій могилі, України волю зберегти». Цей пострадянський меморіал конкурує із більш давнім монументом, зведеним за радянського режиму і розташованим в іншому місці на тому ж пагорбі. Зображуючи величезного червоноармійця, монумент проголошує: «Вічна пам'ять полеглим героям». Викарбувані дати – 1941–1945 рр. – чітко вказують, що пам'ятник цей стосується Великої вітчизняної війни Радянського Союзу проти нацистської Німеччини, і не має жодного зв'язку із боротьбою України проти Радянського Союзу, ба навіть відкидає її легітимність. Хрест, доданий збоку пам'ятника, очевидно, з'явився тут тільки після 1991 р.

У Бучачі зараз також є музей УПА, розташований у колишньому штабі НКВС, який зібрала на початку 1990-х рр. вже згадана Ореста Синенька, і яка там працює на добровільних засадах у рамках взятого

на себе завдання зберегти пам'яті місцевих борців за свободу України та жертв НКВС, серед яких був і її чоловік, Іван Синенький¹¹⁹.

Зрештою, ще один пам'ятник було встановлено на подвір'ї греко-католицької церкви Св. Миколи, розташованій на пагорбі поблизу центру міста. Це простий дерев'яний хрест з нагоди шістдесятої річниці Голодомору 193 р. Під час мого відвідання цього місця у березні 2003 р., біля підніжжя хреста лежав букет свіжих квітів.

Єдиним місцем у Бучачі, у якому публічно визнано колишню присутність євреїв, є скромний музей на головній площі. Тут виставлено кілька скляних ящиків із книгами Агнона, переважно подарованими туристами з Ізраїлю 2001 р.; експозиція ця дещо примарна на вигляд, адже жодним чином не пояснено, в якому контексті єврейський автор в ярмулці присутній серед цього майже суто українського міста. Тим не менше, запізніле відкриття слави цього колишнього жителя міста стало поштовхом до перейменування вулиці, на якій він жив на початку ХХ ст. Красиву меморіальну дошку, відкрито на будинку № 5 по вулиці Агнона 2003 р. на пам'ять про проживання в ньому цього автора (будівля нині доволі занедбана), було незабаром вкрадено. На її місці згодом розмістили простішу табличку у дерев'яній рамці, яка сповіщає: «У цьому будинку проживав у 1888–1907 рр. письменник, лауреат Нобелівської

¹¹⁹ Дивіться примітку 112 у цьому розділі. Дякую Софії Грачовій за фотографії зазначених меморіалів і музеїв, переклад цитованих слів і проведення бесід. Навряд чи ті, кого вона опитувала, поводили б себе так само, якби при розмовах був присутній я; вони б, певно, відмовилися від інтерв'ю взагалі. Ореста Синенька у своєму інтерв'ю зазначила, що «кілька поляків повернулись до Бучача». Вона також сказала про 89-річного римо-католицького священника отця Людвіка: «У них старий священник. Але ми їх тримаємо на своєму місці». Пані Ореста також додала, що на горі Федір можна побачити кістки вбитих євреїв, певно через те, що їх поховано у мілких могилах. Вона відзначила: «Я просила і мера, і директора училища [напевне, сільськогосподарського] багато разів: візьміть кілька хлопців із училища і хай вони трішки землі на ті могили порозкидають. Там же люди поховані, ким би вони не були». Іван Синенький народився в Бучачі 1925 р. і співпрацював з УПА, можливо 1944 р., фотографуючи радянських агентів, які потім доставлялися до загонів УПА в лісі. Його було арештовано 14 травня 1946 р., і він провів десять років у радянських таборях. Також див.: The testimony of Ivan Iosypovych Synen'kyi, записане для «Poshuk Arhiv», 29 жовтня 2004 р.

премії (1966) Шмуель Йосеф Агнон (Чачкес), 17.07.1888 – 17.02.1970.» Текст таблички подано лише українською, не згадано також про єврейську ідентичність автора чи мову, якою він писав. Ця скромна пам'ятка також не допомогла запобігти зруйнуванню лабораторії, яка згадувалася на численних сторінках творів Агнона про рідне місто¹²⁰.

Усіма іншими нагодами вшанувати пам'ять про життя та смерть єврейського населення в Бучачі не скористалися. Жодного меморіального знака не встановлено при місцевому відділі міліції та в'язниці, хоча частини будівлі було відреставровано, на знак того, що за її стінами тримали багатьох із тих, кого потім було відведено по стежині на гору Федір на розстріл або перевезено у більшу в'язницю гестапо у Чорткові. Немає пам'ятної дошки на християнському кладовищі на згадку про героїзм розпорядника цвинтаря Манка Швіржака, який майже два роки переховував чотирьох євреїв у крипті, а потім під власним будинком¹²¹. На залізничній станції, з якої близько 5000 євреїв було відправлено до Белжеця, немає жодного знаку, що повідомляв би про цю подію. Залізничний тунель, підірваний радянськими військами при відступі 1941 р., відновлений силами євреїв за нацистської окупації, не має жодної таблички, яка б містила інформацію про цих робітників, більшість із яких, зрештою, загинула. Колишня єврейська лікарня, найсучасніша в регіоні станом на початок Другої світової війни, зараз пустує без жодної інформації про її колишню славу або той брутальний спосіб, у який німці вбивали її пацієнтів-євреїв.

Проте, останнім часом Бучач також переживає відродження пам'яті. Нині у місті створюють пам'ятник Степану Бандері на пагорбі над Бучачем на протилежному боці Стрипи. Гроші на цей об'єкт було зібра-

¹²⁰ Твір Агнона «A Guest for the Night» містить ретроспективні трагічні частини, у яких автор, що відвідав Бучач 1930 р., дивиться із вікна лабораторії на гору Федір, де через кілька років вбили всю общину, згадує сімейні пікніки та побачення закоханих перед Першою світовою війною. Книга Агнона, що вийшла посмертно, «The Whole City», – це велике зібрання оповідей, легенд, та історичних свідчень про єврейське життя в Бучачі, велика частина якого була зосереджена навколо багатьох синагог міста. Дивіться розділ «Додаткова література з теми».

¹²¹ *Paldiel Mordecai. The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews during the Holocaust.* – Hoboken, N. J.: Ktav, 1992. – P. 191–193.

но зусиллями громади серед жителів міста, незважаючи на те, що місто переживає скрутні часи. Ця робота у Бучачі є частиною більшого націоналістичного поривання, яке охопило й інші міста та містечка краю, де вже встановлено націоналістичні монументи та відкриті націоналістичні музеї. У січні 2006 р. місто святкувало 97 річницю з дня народження Бандери урочистими патріотичними промовами та виступом жіночого хору¹²². Подія відбувалась у будівлі, яку попередньо використовувала організація «Сокіл», польська спортивно-культурна асоціація, але перед війною вона стала відкритою також для єврейської та української спільнот. Пам'ятний знак на цій споруді, зведеної 1905 р., а також міське Інтернет-оголошення про цю подію, розмито описують її як «Районний будинок культури», не посилаючись на роль у єднанні різних груп, що свого часу населяли місто.

А от у травні 2005 р. на єврейському кладовищі було споруджено цементну основу для пам'ятника. Здається, що будь-яка подібна спроба вшанування пам'яті євреїв Бучача викликає переляк. Один із місцевих жителів скаржився, що іноземні євреї, які попросили мера Оверка збудувати цей фундамент, так і не заплатили йому. Вони також запропонували заплатити за встановлення паркану навколо масових захоронень на горі Федір, але цей інформант стверджував, що тих грошей було недостатньо, і що в будь-якому разі люди б покрали паркан на метал¹²³. Поки що майбутнє цього пам'ятника, який передбачався як заміна післявоєнного об'єкта, що зник невдовзі після того, як його звели, залишається

¹²² Див.: «Бучач: Новини міста» // <http://www.buchachnews.iafp.org.ua/foto/displayimage.php?album=2&pos=46> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); «Горячие новости» // http://buchach.com.ua/?mhnews_id=206&mhnews_newsId=7310&hnews_page=1 (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Одним із промовців на святкуванні була директор Спілки бандерівського меморіалу Ореста Синенька, згадана у цій главі. Кажуть, що промови учасників були «красивими та відвертими... переповненими щирими почуттів, роздумів про постать Степана Бандери в історії нашої Батьківщини та регіону та його величезної ролі у формуванні української самосвідомості, національного духа та прагнення до волі й свободи». Ця інформація була доступною на сторінці в Інтернеті «Бучач» за адресою <http://www.buchach.info>, але вже більше не розміщена за вказаною адресою.

123 Бесіду з Миколою Козаком вела Софія Грачова 2 березня 2006 р.

Фото 43. Основа монумента на єврейському цвинтарі, Бучач, 2006 р.
(фото Софії Грачової).

туманним. А тим часом надгробки вивозять для інших, нагальніших, потреб, а навколо бродять кури, порпаючись у смітті, яке люди кидають на необгородженій території кладовища¹²⁴.

У Бучачі нині триває інша робота, більше орієнтована на майбутнє. До недавнього часу в місті не було готелю, за винятком мотелю для далекобійників, який навряд чи можна було рекомендувати іноземцям. Тепер готель, що одного разу перед війною належав єврейській родині Андерманів, перебуває на реставрації; нещодавно відкрито ще один готель. Вперше за майже 70 років Бучач буде в змозі прийняти туристів,

¹²⁴ Фото надгробків, зроблені Томом Вайсом та його синами, дивіться в «Index of Gravestones in Jewish Cemetery in Buchach» // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Suchostaw/Buchach/MuchCemIndex.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

хоч, можливо, і все ще вагатиметься, чи ділитися з ними секретами про своє минуле.

Мій прадід по материній лінії отримав імміграційний сертифікат на виїзд до Палестини в березні 1935 р. Моя мама, двоє її братів та їхні батьки прибули в порт Хайфа у грудні того ж року. Зі зручного життя буржуа їм довелося перелаштуватися на чорноробів. Моя бабуся, яка отримала освіту в празькій гімназії, коли її сім'я втекла від росіян у часи Першої світової війни, і вільно розмовляла німецькою, а також на їдиш, івриті, польською та українською мовами, роками працювала на пункті фасування апельсинів і прибирала будинки заможніших сусідів в Шабат. Дідусь увесь час працював на тяжких роботах, доки його не підкосив серцевий приступ.

Мама була першою в родині, хто отримав вищу освіту. Але усі інші члени родини (за винятком дядька, який виїхав до Південної Америки 1935 р.) зникли без жодного сліду. Нікому не відомо, як їх було вбито чи де поховані їхні тіла. Я єдиний із родини, хто повертався до Бучача. На той момент моя мама вже була покійною. Я радий, що наш план поїхати туди разом не здійснився. У неї були добрі спогади про дитячі роки у тих краях, які вона забрала із собою в могилу, так і не довідавшись про безжальне забуття післявоєнних років.

Коли я покидав Бучач у червні 2004-го, прояснилось небо і сонце осяяло м'яким післяобіднім світлом головний майдан і все ще красиву, хоч і занедбану, міську адміністрацію. Масивна кам'яна фігура народного поета Тараса Шевченка дивилася в сторону моста, перекинутого через Стрипу, на Василіанський монастир, на гору Федір вдалині. Цим маршрутом євреї міста йшли на страту на очах у всіх інших городян. Я стояв більш-менш приблизно там, де колись була синагога, і в той час шляхом від монастиря до ринку рухалася похоронна процесія. На кузові вантажівки везли труну. Попереду процесії йшло два чоловіки із прапорами: синьо-жовтим національним прапором України та червоно-чорним стягом УПА. Український Бучач показав усього себе.

Фото 44. Міська адміністрація та пам'ятник Тарасові Шевченку,
Бучач, 2004 р.

Монастирська/Монастержиска/ Монастріц/Монастирице

Фото 45. Галерея героїв України, Монастирська, 2004 р.

Проїхавши якихось десять миль на північний захід від Бучача, ми прибуваємо до Монастирськи¹²⁵. Засноване як приватне місто у XVI ст., воно, як відомо дослідникам, мало єврейських жителів, починаючи з

¹²⁵ Подана тут інформація в основному базується на: Pinkas Hakehillot. – P. 309–313. Також див.: Regal Meir, ed. Monasterzyska: A Memorial Book. – Tel-Aviv: Monasterzyska Association in Israel, 1974; «Monasterzyska» // http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Suchostaw/sl_monasterzyska.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Zyromski Zbigniew*. Miasto Kresowe: Monasterzyska wcoraj i dzis. – Wrocław: Towarzystwo Milosnikow Lwowa i Kresow Poludniowo-Wschodnich Oddzial Buczacz, 2003; оповідь-плач про польську Монастирську, у якому згадується життя і смерть єврейського населення, але подано лише одну з усіх 204 світлину синагоги міста. – , що описують польське та католицьке минуле міста. – Ibid. – P 106, foto 158.

1625 р. Перед початком Першої світової війни 2000 євреїв, що проживали в містечку, становили половину його населення. У Монастириську була велика тютюнова фабрика, на якій працювали сотні робітників, а також іграшкова фабрика та деякі інші підприємства. Будучи двічі завойованим російською армією у Першій світовій війні та зазнавши значних руйнувань у ході воєнних дій, місто також пережило часи жорстокості та грабунків у часи ефемерної української республіки та в період російсько-польської війни, у якій ватаги націоналістичного лідера Симона Петлюри грабували, вбивали та гвалтували членів єврейської общини. На початку 1920-х рр. кількість населення міста скоротилась удвічі, і навіть на початку 1930-х рр. у Монастириську було менш як 1500 євреїв. Після початку Другої світової війни місто прийняло велику кількість біженців із окупованої Німеччиною Польщі, багато з яких працювали на тютюновій фабриці впродовж двох років радянської влади.

Німці окупували місто на початку липня 1941 р., і разом із українцями-поліціями почали грабувати, принижувати і вбивати євреїв міста та втікачів із навколишніх сіл, які прибули до Монастириськи. У жовтні 1942 р. німці провели першу масову облаву, у ході якої близько 800 осіб було відправлено до Белжеця, деяких розстріляно на місці, а групу молодих здорових чоловіків відправили до Янівського концентраційного табору у Львові. Незабаром місто проголосили «вільним від євреїв», а всіх ще живих євреїв перевели до Бучача. Нове єврейське кладовище стало місцем масового винищення євреїв, яких знаходили у схованках або в рядках партизанів у лісах. Лиш двадцять євреїв пережили війну, десять з яких втекли до Радянського Союзу. Відомо, що один місцевий житель сховав у себе сім'ю із чотирьох євреїв, які пережили Голокост. Після повернення радянської влади до Монастириськи обидва єврейські кладовища перетворено на громадські садки, а із синагоги зробили зерновий склад.

Дощового дня у червні 2004 р. Монастириська виглядало так, наче воно було все ще у процесі одужання після десятиліть радянського запусіння та місцевої амнезії. Більш красиві будинки містечка були у занедбаному стані. Деякі із ошатних у минулому будинків повільно реставрувалися. Стара тютюнова фабрика не демонструвала жодних ознак модернізації. Але навпроти неї було зведено символи українського націоналізму. Бронзова статуя Тараса Шевченка нині стоїть поруч із

Фото 46. Синагога в Монастириську, 2004 р.

рядом бюстів визначних осіб в українській національній історії: князь Володимир Великий, який охрестив Київську Русь у X ст.; князь Ярослав Мудрий, котрий жив в XI ст.; князь Дмитро Вишневецький, козацький гетьман XVI ст.; козацький гетьман XVII ст. Петро Сагайдачний; Богдан Хмельницький, який об'єднав Україну у XVII ст., а ще був корою євреїв; Іван Мазепа, останній правитель української держави кінця XVII – початку XVIII ст.; історик національного масштабу Михайло Грушевський, діяльність якого припала на початок минулого століття; і, нарешті, лідер націоналістів Симон Петлюра, якого також пам'ятають і за погроми, які влаштували його люди в багатьох єврейських общинах на початку Першої світової війни¹²⁶.

¹²⁶ Зважену оцінку ролі Симона Петлюри в погромах див.: *Ambramson Henry. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999. – P. 109–140/

ЧАСТИНА II

Портретна галерея слави українських національних героїв обернена тильною стороною до того, що залишилося від синагоги Монастириськи.

Збудована на початку сторіччя, ця будівля нині використовується як магазин меблів. У той час, як інтер'єр синагоги повністю зруйновано руками євреїв за наказом німецьких злочинців у роки окупації, сама будівля міцна, хоч і дуже занедбана. Навколо неї, як зазвичай, лежать купи сміття. У момент мого відвідання того місця, перед будівлею горіло багаття, яке розпалив власник, щоб самому погрітися, або щоб позбутися сміття. Навколо ходили курчата. Коли дощ став сильнішим, ми увійшли всередину споруди, де побачили лиш виставлені дешеві та непримітні меблі радянської доби, які, здається ніхто не поспішав купувати. Настав час забиратися із цього містечка.

Більш звинувачувальна точка міститься в:*Friedman Saul S. Pogromchik: The Assassination of Simon Petlura. – N.J.: Hart Publishing Company, 1976.*

Тернопіль/Тарнополь/Тернополь

Фото 47. Алегорія незалежності України, музей в Тернополі, 2004 р.

Направляємось на північний схід до Тернополя, який стоїть на річці Серет і є адміністративним центром Тернопільської області; місто розташоване приблизно за вісімдесят миль від Львова. Маючи населення 221 300 осіб, станом на 2004 р., Тернопіль є одним із трьох основних міст східногалицького регіону¹²⁷. Я проводив дослідження у державному архіві Тернополя у березні 2003 р., а потім знову відвідав місто у червні 2004 р. Це – красиве місто, яке пишається деякими пам'ятками своєї колишньої слави, здебільшого відновленими після завершення доби комунізму. Але інші нагадування про минуле зникли, не залишивши й сліду.

¹²⁷ *Wikipedia*, S.V. «Ternopil» //, <http://en.wikipedia.org/wiki/Ternopil> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

ЧАСТИНА II

Тернопіль, здається, ставиться особливо тривожно до питання відкриття деяких аспектів своєї історії. Виявилося, що директор архіву, пан Богдан Васильович Хаварівський, дещо схвилювано сприйняв факт моєї роботи в архіві, і особисто перевіряв та скріплював печаткою і власним підписом кожен документ, який мені було дозволено копіювати. Опці його хвилювання, здається, було зосереджено навколо двох проблем. По-перше, я міг шукати інформацію про вкрадену власність євреїв, що могло привести до вимог компенсації (стурбованість з приводу того ж самого питання виказували й жителі, які, напевне, не мали ніякого стосунку до нього, як, наприклад, водій таксі, котрий запитав, що треба іноземцю в тих архівах). І друге: я міг знайти документи про співпрацю українців із нацистським режимом. Фактично, я таки знайшов каталогове посилання на досьє, складене бучацькими післявоєнними радянськими органами (органами міста, яке я ретельно досліджую), яке б могло надати корисну інформацію про вбивства євреїв. Але впродовж кількох років доступ до цього досьє, яке визначали як конфіденційне або таке, що може бути шкідливим для репутації України, був неможливий. Лиш зовсім недавно мені вдалося отримати копію цього важливого досьє, що містить документи про винищення нацистами євреїв, депортацію польських жителів і ліквідацію членів УПА радянською владою¹²⁸.

Звісно ж навряд чи це минуле таке недосяжне. Але доки його відкидатимуть чи ховатимуть у замкнених шухлядах, воно кидатиме тінь на сьогоднішнє. Саме з огляду на це хвилювання про виявлення таємниць минулого, у березні 2003 р. одна з головних газет міста, права газета «Не здамось!» опублікувала на першій сторінці статтю свого головного редактора Ярослава Демидаса під назвою «Жидівський погром»¹²⁹. Стверджуючи, що довга історія гноблення та вбивства українців євре-

¹²⁸ Хочу подякувати за це своєму науковому асистенту, доктору Френку Грелка (Frank Grelka). Див.: Державний архів Тернопільської області, ф. R-279, оп. 1, спр. 1; ф. R-274, оп. 1спр. 123; ф. P-1, оп. 1, спр. 608; ф. P-69, оп. 1, спр. 1–2, 8, 17, 19, 31, 35–37, 38–40, 47.

¹²⁹ *Демидась Ярослав*. Жидівський погром // Не здамось. – 2003. – №3 (березень). – С. 1, 7. Стаття вийшла під заголовком «Колонка редактора», отже, може вважатися статтею редакційною. Щодо спірного питання вживання терміну «жид» на Західній Україні див.: примітку 46 цієї частини.

ями сягнула свого апогею у корумпованій та злочинній адміністрації Леоніда Кучми, якого зневажали на Західній Україні, а багато хто вважав, що він знаходився під єврейським впливом – стаття «викривала» те, що називала прихованою правдою про минуле України¹³⁰.

Більш зрозуміло стане, якщо процитувати деякі із відверто антисемітських тверджень, проголошених у цій доступній для широкого загалу тернопільській газеті, з тим, щоб проілюструвати те, якою мірою прикриття фактів, брехня та необізнаність все ще домінують в регіоні. Тож пан Демидась відзначає, що в минулому, певно, за комуністичного режиму, «вчили нас інтернаціоналізму і шанобливому ставленні до інших народів. Правда, заохочували зневагу до власного народу. І вже, звичайно, борців за Україну іменували «бандітами». Про страждання українців – ні слова, бо найбільшими страждальцями у сфальшованій історії були євреї. Через що інші народи мали їм поклонятись, бути їх боржниками, боятись їх».

На думку автора, «тай як було не боятись, якщо кожен високий совітський начальник або сам був єврей, або мав за дружину єврейку, а в кишені кожного квартирувало вухо сталінського гестапо, в котрому аж кишіло від жидів. Тепер вже усім ясно, що ота «совдепія» була спланована і здійснена жидами-магнатами і всі ключові посади в ній обіймали жиди».

Наслідки цього захоплення влади євреями були катастрофічними. Адже скоро євреї «займали керівні пости в наркоматах, купалися в крові у «чрезвычайках», орудували сокирою, ломом, багнетом і мау-

¹³⁰ Леонід Кучма був президентом України у 1994–2005 рр. Його президентський термін закінчився Помаранчевою революцією, у результаті якої до влади прийшов Віктор Ющенко за величезної підтримки Західної України. Зараз, коли я пишу цю книгу, Віктор Янукович, лідер Партії регіонів та прем'єр-міністр України у період президентства Кучми 2002–2004 рр., з яким його тісно пов'язують і котрий програв президентську виборчу кампанію 2004 р. Віктору Ющенку, привів свою партію до перемоги на парламентських виборах у березні 2006 р., отримавши 32% голосів на відміну від блоку Ющенка «Наша Україна», партія якого набрала 14% голосів виборців, та партії Юлії Тимошенко, підтримка якої сягнула 22%. Таким чином, 3 серпня 2006 р. у президентом Ющенком Януковича було призначено на пост прем'єр-міністра України.

зером на «убойных дворах» і в «убойных камерах». Оточили Україну комісарським кордоном і розпочали бійню та грабiж. Відібрали останній краєць хліба від маленьких, останню надію від старших. Ще живих звозили до могили і живцем закопували. В ім'я «светлого будущего». Заправляли жида і в «Торгсінах», де розкошували і збагачувалися, відбираючи в українця останню сімейну реліквію за жменю крупи чи пару картоплин. Забрали в українців усе золото, збагатились на крові і смерті».

Це також була жадоба не окремих індивідів, а відображення національної суті та ідеологічного підґрунтя: «Бо це сіоністська професія: паразитувати, визискуючи і грабуючи. Звірі у людській подобі вкинули у могилу 7 мільйонів українців [натяк на Голодомор 1932–1933 рр., влаштований під керівництвом Сталіна], закопали майбутнє України. Хотіли сіоністи володіти світом і мали на меті зробити з нашої благодатної землі плацдарм для своїх завоювань...Постала пустеля на місці квітучих садків і хатинок, бур'яни сплюндрували колись родючий чорнозем. «Хлібця!» – благало дитя і падало у смерть. Так, вславились жидівські комісари виїнярковою безжальністю і жорстокістю!»

Нарешті лихі часи закінчились, і Україну було звільнено з-під більшовицько-єврейського ярма. Але, як виявилось, навіть після відходу комуністів, знайшлись євреї, які продовжили свою «брудну» справу, прикриваючись іншими гаслами. Знову вони «відібрали у нас заощадження, потоптали людські права і на нашій кривді плетуть нове ярмо». У співпраці зі своїми «кровними братами», російськими «жидами-олігархами», вони перебрали до своїх рук українські підприємства. Більш того, «жидівські гроші скупили усі телеканали і брешуть, як і в старі [радянські] часи, про вину українців перед єврейством. Нагло і підло брешуть! Роблять українців «найбільшими антисемітами» всупереч історичним фактам. Обдерли нас до нитки і будують в Україні «громадянське суспільство» – та в Ізраїлі таке собі будуйте! І хоч би хрестом ліг перед гнобителями – ні жалю, ні співчуття, ні розуміння не чекай! Висновок один: нема сили, яка б примусила жидів зняти з українців тавро «найбільших антисемітів у світі». Якби ми навіть подарували ізраїльцям Україну з усіма її багатствами – все одно залишили б нас із цим клеймом. От якби знищили останнього українця, тоді вже, напевно, не було б кого антисемітом називати!»

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Тут Демидась розгортає послідовний напад на адміністрацію Кучми та її маніпуляторів-євреїв, який, з огляду на невдачу Помаранчевої революції та призначення президентом Ющенком ставленика Кучми Януковича прем'єр-міністром у серпні 2006 р., може знову стати доречним у цих частинах держави. Все ж, найбільш разючим у цій статті є той незвичайний спосіб, у який виражається обурення, поранена гордість й перекручення образів, у який про євреїв пам'ятають, як про винищувачів українців, а українців змальовано, як невинних жертв євреїв. Те, що це не лише погляд на минуле, а, скоріше, спотворене уявлення про теперішнє – яке базується на фантастичному, по правді галюцинаторному, але інтенсивному і потужному образі історії, і яке водночас впливає на цей образ – є явною ознакою невідворотного повернення подавленого як маніакальної одержимості. Висновок автора статті протий: «Абсолютно не сумніваємось, що саме жиди-олігархи вчинили духовний і економічний погром в Україні на замовлення московських спецслужб, котрим служили і служать досьогодні... хліб з маслом їсти хочеться – це зрозуміло, але чи варто служити жидам-олігархам, що зробили з України цвинтар, чи згодиться нормальний український чоловік ходити в жидівській шлєї під окрики московських прислужників? З євреями братаймося на ґрунті братерських принципів. Основою братерства мусять бути правда і щирість».

Ця незвична тирада є особливо виразною з огляду на майже повну відсутність будь-яких визначних єврейських місць у сучасному Тернополі. Єдиною суттєвою вказівкою на значну в минулому присутність євреїв у місті є кладовище, розташоване на пагорбі над містом на протилежному березі ріки Серет¹³¹.

Обнесене парканом кладовище на вулиці Микулинецькій позначене лише знаком, на який можуть натрапити тільки ті, кому довелося побувати біля адміністративної будівлі Тернопільської обласної спілки з надання медичних послуг ветеранам, далі по неозначеній вулиці,

¹³¹ Подана тут інформація базується на моєму власному відвіданні описуваного місця у червні 2004 р., а також: Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Graves in Ukraine. – P. 24, 50, 94, 119; International Association of Jewish Genealogical Societies – Cemetery Project. United States Commission reports UA19010101 та UA19010102 // <http://www.jewishgen.org/cemetery/e-europe/ukra-t.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 48. Єврейське кладовище в Тернополі, 2004 р.

яка відходить від головної дороги в напрямку до міста. На цвинтарі є кількасот могильних плит, датованих 1903 р., близько трьох чвертей яких все ще знаходяться на своєму старому місці. Невідомо, де знаходяться надгробки, винесені із кладовища. Також виявляється, що на кладовищі немає братських могил.

Територія знаходиться у державній власності – у розпорядженні тернопільської міської адміністрації, – але паркан, що нині оберігає цвинтар, було збудовано лиш у період між 1991–1994 рр. за ініціативи українських та іноземних єврейських груп, які також піклуються про те, щоб територію час від часу, але явно не регулярно, очищали від бур'янів. Відомо, що в місті існувало старіше кладовище, датоване XVI ст., але жоден із його надгробків не зберігся до нашого часу.

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Тернопіль засновано 1540 р. як приватне місто, і впродовж наступного сторіччя воно потерпало від атак козаків, татар і турків¹³². У період між кінцем XVII ст. і 1843 р. ним володіла знатна польська родина Потоцьких. Відомо, що євреї жили у Тернополі з 1550 р., а 1880 р. вони становили половину всього населення міста, кількість якого сягала майже 26 тис. Упродовж наступних шести десятиріч єврейської общини зазнавала стагнації, тож напередодні Другої світової війни у місті було менш як 14 тис. євреїв, а загальна кількість жителів дорівнювала приблизно 36 тис.

На початку XX ст. Тернопіль вирізнявся високим рівнем толерантності польських, українських та єврейських городян. Але невдовзі після Першої світової війни, 1919 р., містом прокотився погром, влаштований українськими селянами. Економічні умови життя єврейського населення погіршились у міжвоєнний період, і далеко не в останню чергу через антисемітську політику польського уряду. Як і будь-де на територіях, захоплених радянською владою у 1939–1941 рр., комуністичне правління супроводжувалося викоріненням більшості єврейських освітніх і політичних установ, експропріацією майна та депортаціями. У той час, коли євреї-втікачі із окупованої Німеччиною Польщі прибували сюди, радянська влада переселяла «ворожих» або «непродуктивних» жителів міста у навколишні села. За деякими оцінками, перед вторгненням німецьких загарбників у місті налічувалося близько 17 тис. євреїв. Лиш кількості із них змогли втекти разом із відступаючою Червоною армією.

Через кілька днів після завоювання міста німцями, що сталося 2 липня 1941 р., у Тернополі розпочався тижневий погром, влаштований німецькими загарбниками й українськими поліцаями. Близько ста євреїв було вбито у одній із синагог, яку потім підпалили. Тіла в'язнів, вбитих співробітниками НКВС перед втечею від військ вермахту, були використані як привід для різанини євреїв, хоча серед в'язнів, страчених радянськими органами, були і євреї. В'язниця стала місцем масових тортур, приниження та кривавої різанини. За повідомленнями,

¹³² Ці дані в першу чергу базуються на: Pinkas Hakehillot. – P 234–251 (англійською мовою) // http://jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol2_00234.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: *Korngruen P.*, ред., Tarnopo – Jerusalem: Encyclopedia of Jewish Diaspora, 1955 (на івриті). Інформацію про мемуари з цієї теми див. у розділі «Додаткова література з теми».

у той час, як німці на цьому етапі розстрілювали лиш чоловіків, українські погромники вбивали і жінок з дітьми за допомогою ломів, сокир і ножів. Одночасно різанину було влаштовано і в навколишніх селах; насильство набуло таких масштабів, що з часом німецькі власті вирішили взяти його під власний контроль. Назагал впродовж першого тижня німецької окупації в Тернополі було вбито близько 5000 євреїв, здебільшого чоловіків.

Незабаром німецька влада знищила значну кількість єврейської «інтелігенції» міста і призначила єврейську раду. У вересні було створено Гето, а наприкінці 1941 р. його огородили. Люди масово помирали там через голод, холод та епідемії, живі працювали на примусових роботах у таборах, розташованих у навколишніх населених пунктах. Деяких із робітників примусили використовувати надгробки зі старого єврейського кладовища для будівництва дороги. У березні 1942 р. було влаштовано першу облаву, у якій німецькі та українські поліцаї розстріляли у сусідньому лісі 600–700 євреїв, здебільшого старших і дітей. Після значної кількості немасових страт, у серпні пройшла друга облава, наслідком якої була депортація 3–4 тис. здебільшого літніх і хворих євреїв до табору смерті Белжець. Ще 700 євреїв відправили до Белжеця у вересні. Ще дві таких облави у листопаді забрали життя 2500 євреїв.

На початку 1943 р. у Тернополі все ще жили близько 8000 євреїв, дехто з яких працював у недавно збудованому трудовому таборі у місті. Але у квітні ще 1000 євреїв вбили у масовому розстрілі; у червні було вчинено останню облаву, після якої Тернопіль проголосили «вільним від євреїв», за винятком тих євреїв, які працювали у «Юлагу» (єврейському трудовому таборі). Цей табір було ліквідовано в липні, а більшість із його 2000–2500 в'язнів вбито. Тих кількох, що зуміли втекти в ліси, часто переслідували та вбивали місцеві українські селяни, або ж передавали їх німцям. З іншого боку, відомими є кілька випадків, коли поляки й українці давали євреям прихисток. Але війну пережило лиш кількасот євреїв, здебільшого у вигнанні на території Радянського Союзу. Меморіал, встановлений з дозволу радянської влади, був зруйнований у 1950-х рр., очевидно за наказом властей, оскільки одночасно вщент було зруйновано два єврейських кладовища, а на їхньому місці збудували будинки та гаражі. На той час

у місті проживало близько 500 євреїв, здебільшого з інших місць, але тепер там майже нікого не залишилося.

Навряд чи у Тернополі можна натрапити на слід присутності євреїв у минулому або на нагадування їхнього кривавого кінця. Надзвичайна фортечна синагога, збудована в XVII ст., зникла, і міська влада не надає жодних відомостей про те, де вона розташовувалася, хоч наприкінці війни від неї все ще залишалися руїни. Місцевий історичний музей розмістив палко націоналістичну й антирадянську експозицію у березні 2003 р., але тут немає жодного спогаду про минуле єврейської общини Тернополя – як її життя, так і про смерть. За рік до того музей мав серед експонатів скляну шафку із єврейськими речами, але коли ми запитали про ці експонати, працівник музею зазначив, що це була лиш тимчасова виставка.

Чи не єдиною згадкою про знищення євреїв Тернополя є меморіальна дошка із написом на їдиш та українською, розміщена біля головного входу в будівлю медичного факультету. Посилання на «фашистів» дозволяє датувати її радянським періодом. Але якщо текст на їдиш повідомляє про «тисячі євреїв Тернополя», розстріляних там у липні 194 р., то українська версія зазначає лиш «сотні». Проте у місті чимало меморіалів, пам'ятних дошок, що свідчать про переслідування українців радянською владою та прославляють місцевих борців-націоналістів. Так, на гімназії в центрі Тернополя висить меморіальна табличка на пам'ять про одного із її студентів, майора УПА «Яходу» «Черника» (обидва імені були його псевдо), Мар'яна Лукашевича, який народився 1922 р. і навчався в цьому закладі з 1930 по 1937 рр. і був вбитий у вересні 1945 р., найімовірніше представниками радянської влади.

Як ми вже бачили в місті Монастириська, у Тернополі також є меморіальний портрет-фреска відомих українців ХХ ст. На диво, серед шістьох постатей знаходимо Агнона, зображеного в чорній ямулиці, названого єврейським письменником. Із цим скороминучим та не позбавленим двозначності кивком єврейському життю в Україні, сонце сідає за міський замок, і над нашими головами в темніючому небі кружляють сотні птахів. Ми йдемо на нічліг у просторий радянський готель, розташований недалеко від єврейського цвинтаря, і дивимось із вікон нашого номера, як останні промені сонця запалюють куполи багатьох церков, розкиданих містом по той бік річки.

Бережани/Брзежани/Брізан

Фото 49. Велика синагога в Бережанах, 2004 р.

Недалеко від Тернополя, у південно-західному напрямку, розташоване містечко Бережани. 2002 р. ізраїльський історик опублікував книгу, частково мемуарну і частково історичну, у якій описується, як він сам, будучи малим хлопцем, пережив тут період німецької окупації¹³³. Автор, Шімон Редліх, врятований українцями та поляками, висловлює подяку та захоплення на адресу своїх рятівників. Він також відзначає, що багато хто із тих, що подавали руку допомоги, робили це з корисливих причин; в інших мотиви були більш альтруїстичними. Роблячи героїчну спробу бути чесним та врівноваженим, Редліх не може на сказати про співпрацю багатьох українців у вбивстві єврейського населення його рідного містечка – із близько 10 тис. євреїв, які жили у ньому, після того, як одного дня у нього увійшли німецькі солдати, живими залишилися менше ста.¹³⁴

¹³³ *Редліх Шімон*. Together and Apart in Berezhany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945”. – Bloomington: Indiana University Press, 2002.

¹³⁴ *Ibid.* – P. 113

На відміну від суперечки в Польщі через книгу Яна Томаша Гросса «Сусіди», яка реконструює вбивство єврейського населення містечка Єдвабне на сході Польщі його ж жителями-поляками, публікація книги Редліха в Україні не спричинила багато шуму¹³⁵. Можливо, це вказує на те, що в Україні громадський дискурс ще навіть не досягнув стану визнання величезної трагедії Голокосту, не кажучи вже про відкрите обговорення української співучасті у винищенні євреїв. Радше, ці події часто спотворюють, аби досягти зовсім інших політичних та ідеологічних цілей. Цей факт гарно проілюстровано в статті, надрукованій у тернопільській газеті «Вільне життя», яка виражає історичну точку зору української націоналістичної ідеології¹³⁶.

Автор есе, Дарія Шатна, стверджує, що Редліх не послуговувався об'єктивними архівними документами у описі подій в Бережанах і, натомість, поклався на упереджені оповіді та свідчення. Результатом цього, пише авторка, стало те, що сам Редліх став виразником упереджених думок щодо українців. Її особливо турбує те, що «расистська характеристика українців» у книзі та «її гіперболічні фальсифікації стосовно “єврейського погрому в Бережанах“, [а також] дій “українських бандитів”, становлять загрозу у зв'язку із можливістю “створити універсальний негативний образ України”». Для Шатної проблема тривожніша у зв'язку з тим, що книга «вийшла у світ англійською, польською, та українською мовами» і описана на обкладинці як така, що «виходить далеко за межі місцевого контексту та регіональної історії»¹³⁷. «Відповідь цій фальсифікації», пише вона, є необхідною, оскільки такі неправдиві заяви проти українців прирікають їх на “моральну дискримінацію”, тобто пані авторка має на увазі, що українців

¹³⁵ Gross, “Neighbors”, Polonsky and Michlich “Neighbors Respond”.

¹³⁶ Шатна Дарія. В ім'я історичної справедливості будьмо об'єктивними і правдивими // Вільне життя. – 2004. – №37, 15 квітня.

¹³⁷ Книга Редліха була опублікована у польському перекладі: Razem i osobno: Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Bereżanach, 1919–1945. – Sejny: Pogranicze, 2002; в українському перекладі під назвою Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї та українці, 1919–1945 рр. – Київ: Дух і Літера, 2002; а також на івриті у видавництві Ben-Gurion University Press в м. Беєр-Шева 2005 р.

звинувачують у злочинах німців, і з цієї причини ставлення решти світу до них погане.¹³⁸

Але пані Шатна переживає не лише з приводу неправдивого образу України; вона також бажає виявити справжнє обличчя євреїв, а тому стверджує, що євреї завжди співпрацюють із будь-яким режимом чи етнічною групою, які знаходяться при владі. Таким чином, євреї також правили в НКВС, і, отже, співпрацювали із радянською владою у геноциді українського народу. З цієї причини, наврод чи євреї вправі звинувачувати українців у співпраці із нацистами в Голокості¹³⁹. Закінчуючи статтю оповіддю про злочини, вчинені більшовиками (читай євреями) проти українців, Дарія Шатна закликає у риторичній формі до другого Нюрнберзького трибуналу, цього разу за вчинений геноцид українців, у якому, як визначає автор, євреї виступатимуть у ролі підсудних¹⁴⁰.

¹³⁸ Це дещо нагадує нарікання, які звучать роками з вуст польських коментаторів, котрі стверджують, що, оскільки німці побудували табори смерті у Польщі, є тенденція звинувачувати поляків у Голокості. І все ж вибір німцями території Польщі для будівництва своїх таборів смерті був мало чим пов'язаний із самими поляками. Навпаки, абсолютно легітимні посилання на польські безвинні жертви та страждання під владою Німеччини – і в німецьких таборах – роками використовуються для затирання фактів співпраці поляків та вираження підтримки ідеї «усунення» євреїв із Польщі. Див. напр. Zimmerman Joshua D., ed., *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*. – New Brunswick, N.J. Rutgers University Press, 2003; Anthony Polonski, ed., *My Brother's Keeper? Recent Polish Debates on the Holocaust*. – London: Routledge, 1990.

¹³⁹ У промові, виголошеній 3 жовтня 2003 р., представник ХДС Німеччини Мартін Хохманн заявив, що євреї не можуть звинувачувати усіх німців в Голокості, адже і євреїв можна описати як націю злочинців, з огляду на велику їхню кількість серед більшовиків, котрі вчиняли масові вбивства подібні до тих, які вчиняли нацисти. Між аргументами Хохмана та Шатної існують помітні збіги, типові для правої та вайовничої націоналістичної апологетики. Текст цієї промови «Die Rede zum Nationalfeiertag, am 3. Oktober 2003» опубліковано на сторінці <http://www.hagalil.com/archiv/2003/11/hohmann-3.htm> (сторінку використано 17 серпня 2006 р.). Аналіз усіх нюансів причетності євреїв до комунізму та Радянського Союзу див.: *Slezkine Yuri*. *The Jewish Century*. – Princeton: Princeton University Press, 2004.

¹⁴⁰ Одним із наслідків появи цієї статті було те, що мій партнер в Бучачі, підозрюючи, що я також зневажу добре ім'я народу України, став значно менш охоче допомагати мені і прямо попросив мене на згадувати його імені у будь-яких майбутніх публікаціях. Я поважаю його прохання також і тому, що він

Таку крайню точку зору підтримують не всі, і навіть не більшість українців, зокрема якщо взяти країну в цілому, а не західні найбільш націоналістично налаштовані регіони зокрема. Окрім тих, хто взявся за переклад і друк книги Редліха, були й інші, які її схвально зустріли, саме тому, що вона слугувала доказом, на їхні думку, переважання «добрих українців», і допомогла справі поширення так званого «культу Шептицького». Насправді, беречи жодної участі в цьому культі, сам Редліх зробив значний внесок у визнання зусиль митрополита Андрея Шептицького задля справи порятунку євреїв у час «Праведника народів світу», яку проводить «Яд ва-Шем» в Єрусалимі¹⁴¹. Можливо, цей пошук

побоюється відплати з боку інших жителів містечка; все ж, мені б хотілося подякувати йому за надання великої кількості безцінних матеріалів. Окрім Редліха, також див.: Pinkas Hakehillot. – P. 107–114, де описана історія містечка Бережани та події Голокосту. Також чит.: Menachem Katz, ed., Brzezany, Narajow, and their Surroundings: A History of Destroyed Communities. – (Haifa: Association of Former Residents of Brzezany, Narajow, and their Surroundings in Israel and the United States, 1978 (на івриті ті ідиш із коротким резюме англійською мовою), частковий переклад англійською // <http://www.jewishgen.org/Yizkor/berezhany/berezhany.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.), сканована копія на <http://yizkor.nyu.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також дивіться Wikipesia S.V. «Brzezany» // <http://en.wikipedia.org/wiki/Brzezany> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Brzezany, «Polish Roots» // *Slownik Geograficzny* // <http://www.polishroots.org/slownik/brzezany.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

¹⁴¹ Митрополит Андрей Шептицький – національний лідер в Україні – спершу схвально прийняв напад Німеччини на Західну Україну, окуповану Радянським Союзом, але пізніше засудив Голокост і врятував 150 чи більше євреїв. Див.: Shimon Redlich. Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi, Ukrainians and Jews During and After the Holocaust // *Holocaust and Genocide Studies*. – 1990. – №5. – P. 39–51; Redlich. Sheptyt'skyi and Jews during World War II // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, ed. Paul Robert Magosci. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989. – P. 145–162. Про останні події на вшанування пам'яті Шептицького як героїчного «доброго українця», див.: *Melman Yosi, Carmel Asaf: The Ukrainian Schindler* // *Haaretz Magazine*. – 2005, September 9. P. 58–62, англійською // <http://www.haaretz.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=63251&contrassID=19> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). 7 листопада 200 р. Фондацією Ткума” (Дніпропетровськ), Міжнародним центром Голокосту у Львові та Американським об'єднаним єврейським розподільчим комітетом у Львові було організовано захід на

«добрих українців» є типовішою тенденцією. Більш того, кілька українських істориків віддали компетентну похвалу книзі Редліха, навіть якщо і критикують його за однобокiсть, і загалом запропонували більш рiзносторонній погляд на радянську владу та «спiвпрацю» євреiв¹⁴². Тим не менше, фактом залишається те, що, особливо у Захiдній Україні, все ще можливо сперечатися не просто про рiвностороннiсть страждань, але перекласне керiвництво, у вбивствах українцiв бiльшовицькою владою.

Хазяйновитий мер Бережан вiдреставрував центральну частину мiстечка пiсля довгих рокiв його занепаду у складi Радянського Союзу. Українську церкву Св. Трiйци було вiдновлено з неабияким смаком,

---

честь Андрея Шептицького. Див.: Metropolitan Andrei Sheptytsky International Scientific Conference: Всеукраїнський Центр досліджень Голокосту «Ткума» // http://tkuma.dp.ua/en/index/php?option=com_content&task=view&id=119Itemid=17 (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Також див.: Kanie Andrew Thomas. Andrii Sheptyts'kyi: His Brother's Keeper // Church Life. – 1998. – № 36 (August 31 – September 06). – P. 4 // http://catholicukes.org.au/tiki/tiki-download_file.php?field3 (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Himka. Ukrainian Collaboration. Брат митрополита, Климентій Шептицький, був визнаний Яд ва-Шем праведником за організацію порятунку євреїв. Див.: *Sebba Anne*. He did all that was possible-he saved 150 Jews // Times Higher Education Supplement. – 2006. – January 27 // http://www.anesebba.com/journalist/prof_redlich.htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

¹⁴² Див.:, напр., *Soviet Totalitarianism in Ukraine: History and Legacy*”, конференція, організована часописом «Критика», Київ, 2–6 вересня 2005 р.; *Портнов Андрій*. Почути іншого // Критика. №7/8 (липень-серпень). – С. 5 // http://krytyka.kiev.ua/articles/s2_7-8_2003.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Достойно оцінюючи Редліха за твердження, що «кожна національна група зосередилася на своїх стражданнях і переслідуваннях і залишилася майже глухою до страждань іншої групи», він водночас зауважує, що сам Редліх був «не завжди вільним від упереджень». Додатково про сучасну політику України щодо історії див.: Jilge, Politics..., україномовну версію якої опубл.: Критика. – 2006. – №% (103). – С. 19–22; *Портнов Андрій*. Presenting the Past: Comments on History Textbooks in Belarus, Russia, and Ukraine // *Ukraine's Re-Integration into Europe: A Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue*, ed. *Broggi Bercoff Giovanna, Lami Guilina*. – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2005. – P. 325–335; Georgiy Kasianov. The Burden of the Past: The Ukrainian-Polish Conflict of 1943–44 in Contemporary Public, Academic, and Political Debates in Ukraine and Poland // <http://www.iccr-international.org/euro/docs/paper-kasianov.pdf> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 50. Мапа міста Бережани, 2004 р.

будівлю адміністрації – перефарбовано, а площа між ними – отримала нове покриття. Холодного березневого дня по обіді 2003 р., під світлим блакитним небом, місто дихало надією й поступом. Мер також люб’язно встановив на центральному майдані карту міста, на якій чітко помічені усі важливі місця. Але на ній не було позначок, які б вказували на які-небудь місця, що несуть важливий відбиток єврейського минулого. Бережани – місто невелике, і ми гадали, що хтось нам підкаже, як дістатися синагоги, яку не було зруйновано, про що нам було відомо з книги Редліха. Більшість людей на вулиці, здавалося і гадки не мали, де вона; аж нарешті ми зустріли молодого парубка, який не лише відвів нас коротким шляхом до того, що залишилося від синагоги, а й також сказав, що знає, де раніше жив Редліх, і що він пам’ятає його візит до містечка кількома роками раніше.

Редліх подає фотографію Великої синагоги, де видно як вона виглядала 1991 р. Хоча вона була порожнім каркасом, проте все ще зберігала

основну форму та структуру, яка відповідала тій, яку зображено на довоєнних фотографіях. Через дванадцять років від цього каркасу залишилось дуже небагато. Щось на зразок двох стін все ще стояло, але здавалося що ті залишки стін от-от рухнуть. Територія була всипана сміттям. Але ж синагога розташована не в якомусь відлюдному місці за містечком, а лиш на відстані кількох хвилин пішої ходи від головної площі (встановлене німцями гето було відразу за площею). Як не іронічно, але до однієї із двох вцілілих стін прироблено стандартну меморіальну дошку, на якій зазначалось, що даний об'єкт охороняється законом як пам'ятка архітектури, і що його пошкодження карається законом. Окрім цього об'єкта у Бережанах немає інших спогадів про колишнє існування у місті євреїв, не кажучи вже про який-небудь меморіал на вшанування пам'яті про їхнє вбивство. У 1930-х рр. євреї становили приблизно третину від загальної кількості жителів міста. Сьогодні населенню, можливо, важко зрозуміти, чому така велика та вражаюча синагога свого часу стояла так близько до центру міста; але цю загадку невдовзі розгадають сили природи та людська байдужість.

У Бережанах є пам'ятник радянських часів, споруджений на краю християнського цвинтаря, а також монумент членам УПА, який розташований навпроти радянського об'єкта, звісно ж, будучи йому ідейно ворожим, з огляду на те, що впродовж більшої частин періоду його існування останні присвятили боротьбі проти перших. *Окописько*, або єврейське кладовище, на якому було вбито тисячі жителів-євреїв, не має такого меморіалу. З іншого боку, нещодавно Бережани вирішили на знак святкування 630-ї річниці із дня свого заснування звести монумент із бюстом лідера ОУН(б) Степана Бандери¹⁴³. Тож іще раз – і попри зусилля Редліха дійти примирення шляхом історії та правди – замість надати простір пам'яті та трагедії єврейської общини міста, Бережани скоро вшановуватимуть честь чоловіка, чия організація вимагала «усунення» євреїв, і вірні загопи якої допомагали досягненню цієї мети.

¹⁴³ Див.: Тернопільська газета. – 2005. – 5 лип. // <http://www.te-ga.com/index/php?history=92701> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Золочів/Злочув/Злошев

Фото 51. Дошка пам'яті українських жертв НКВС у Золочівському музеї-фортеці, 2004 р.

1999 р. громадська дискусія в Німеччині завершилася закриттям мобільної виставки, яку за попередніх чотири роки відвідали близько 800 тисяч німців та австрійців. На виставці експонувалася понад тисяча фотографій, здебільшого зроблених німецькими солдатами, які зображували звірства, вчинені вермахтом та спорідненими організаціями і союзниками проти військовополонених, партизанів та євреїв. Для багатьох німців це було шокуюче одкровення. Будьте певні, ще з 1960 рр. вчені задокументували участь звичайних військових формувань Німеччини та вищих ешелонів збройних сил у нацистській політиці геноциду. Але була велика різниця між багатотомними працями, що збирали пил десь на полицях бібліотек, та страшними фотокартками, які виставлені на громадський огляд у вашому місті¹⁴⁴.

Деякі із фотографій стосувалися звірств, вчинених у містах Східної Галичини, захоплених вермахтом у липні 1941 р., таких як Львів, Тернопіль і Золочів. Німецька дискусія не стосувалася життя й історії єврейських общин цих міст, яких мали стерти з лиця землі впродовж наступних кількох років. Як ведеться в сучасній Німеччині, це була дискусія про злочини німців, а не про жертви цих злочинів. Але восени 1999 р. стало зрозуміло, що в самому контексті цих по-звірячому вчинених злодіянь особи як злочинців, так і жертв стали менш чіткими, аніж вони проступали на цих фотографіях. Звісно ж, самі по собі світлини нічого не скажуть; щоб знати, кого на них зображено та яким був хід подій, котрі призвели до цієї єдиної миті, зафіксованої на плівці, нам необхідно відтворити контекст.

Завдяки, зокрема, польсько-німецькому науковцю Богдану Мусялу, було відкрито, що фото із кількох східногалицьких міст зображували не єврейських жертв німецької армії, СС чи гестапо, але, радше, українців-жертв НКВС, котрих вбивали перед самим відступом Червоної Армії

¹⁴⁴ Див.: Hamburg Institute for Social Research, ed., *The German Army and Genocide: Crimes Against War Prisoners, Jews, and Other Civilians, 1939–1944*. – New York: New Press, 1999; Omer Bartov. *The Wehrmacht Exhibition Controversy: The Politics of Evidence // Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, ed. Omer Bartov, Atina Grossmann, Mary Nolan. – New York: New Press, 2002. – P. 41–60; Bartov. *Germany's War and the Holocaust: Disputed Histories*. – Ithaca: Cornell University Press, 2003. – p. 1.

на початку липня 1941 р.¹⁴⁵ Чи, принаймні такою була перша заява, яка зрештою привела до закриття виставки і перевірки правомірності цих тверджень. Детальніша перевірка, яку провели наступного року, показала, що фактом є те, що фотографії охоплювали усю трагічну історію у період із кінця червня по початок липня 1941 р. У кількох випадках на фото дійсно були тіла політичних в'язнів (серед яких також були поляки та євреї), вбитих радянськими спеціальними органами й екстумованих єврейськими жителями цих міст, котрих місцеві українські націоналісти та прийшли німецькі війська звинуватили у вбивствах. Фотографії також зображали тіла євреїв, забитих на смерть, або застрелених німцями чи українськими колаборантами одразу після екстумації тих трупів як «покарання» за буцімто ними, євреями, вчинені злочини. Тож фотокартки також містили докази хвилі погромів, спровокованих місцевими націоналістами, а також так званими *Einsatzgruppen* (мобільними винищувальними групами СС та СД) у перші дні німецької окупації, котрі забрали життя тисяч євреїв, переважно чоловіків¹⁴⁶.

І саме це сталося у Золочеві, розташованому за двадцять миль на північ від Бережан¹⁴⁷. Заснований як місто 1523 р., Золочів,

¹⁴⁵ *Musial Bogdan*. “Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung ‘Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wermacht 1941 bis 1944 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 1999. – vol. 47. P. 563–591. Також див.: *Ungvary Krisztian*. Echte Bilder – problematische Aussagen. Eine quantitative und qualitative Analyse des Bildmaterials der Ausstellung “Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wermacht 1941 bis 1944”; *Schmidt-Neuhaus Dieter*. Die Tarnopol-Stellwand der Wanderausstellung “Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wermacht 1941 bis 1944”. Eine Falluntersuchung zur Verwendung von Bildquellen // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 1999. – vol. 10. – Pс. 584–595 – 569–603/

¹⁴⁶ Omer Batrov, Cornelia Brink, Gerhard Hirschfeld, Friedrich P. Kahlenberg, Manfred Messerschmidt, Reinhard Rurup, Christian Streit, Hans-Ulrich Thamer, Bericht der Kommission zur Überprüfung der Ausstellung ‘Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wermacht 1941 bis 1944’ (November 2000) // <http://www.his-online.de/download/Kommissionsbericht.pdf> (сторінку використано 03 грудня 2006 р.)

¹⁴⁷ Додатково про ці події див.: Boll Bernd. Zloczow, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past // Bartov et al. Crimes of War. – P. 61–69 // [http://www.weiterdenken.de/download/Zloczow\(ZfG\).pdf](http://www.weiterdenken.de/download/Zloczow(ZfG).pdf) (сторінку використано

як відомо, був місцем проживання євреїв із середини XVI ст., кількість яких серед жителів зростає напередодні Першої світової війни і сягнула половини всього населення міста, тогочасна кількість якого дорівнювала понад 12 тис. жителів. Із початком Другої світової війни до міста втекло багато біженців із західної Польщі, але багатьох із них було депортовано радянськими окупантами у внутрішні регіони СРСР, у той час як значну кількість молодих чоловіків було призвано до лав Червоної армії. За деякими оцінками, на початок війни у місті було 10 тис. євреїв, а також 10 тисяч поляків й українців. Німці увійшли в Золочів 1 липня 1941 р. Після того, як було знайдено масові поховання близько 600 політичних в'язнів, вбитих НКВС, СС та регулярні німецькі війська з українцями та поляками вчинили погром, який тривав три дні. Приблизна кількість вбитих євреїв у фортеці міста – де було знайдено тіла політичних в'язнів – від 1 до 4 тис.

---

3 грудня 2006 р.); Bechtel, De Jewbne a Zolotchiv; Musial, Konterrevolutionare Elemente. – P. 179–185; Karu Baruch, Boneh El., ed., The Book of the Zloczow Community. – Tel-Aviv: Association of Former Zloczow Residents, 1967 (на івриті). – P. 153–155 (Dr. Altman), pp. 184–191 (Shlomo Meir) та англomовна версія з окремою назвою в кінці видання: I.M. Lask and El. Boneh, eds., “The City of Zloczow (Zloczower Relief Verband of America, 1967), зокрема р. 20–43; Shlomo Wolkowicz, “The Mouth of Hell” (Haveford, Pa.: Infinity, 2002. – P. 20–34; Samuel Lipa Tennenbaum “Zloczow Memoir, 1939-1944: A Chronicle of Survival” (New York: Shengold Publishers, 1986). – P. 167–177; Ephraim F. Sten, “1111 Days in My Life Plus Four”, перекл. Moshe Dor (Takoma Park, Md.: Dryad Press, 2006). – P. 3–20. Важливо зауважити, що впродовж періоду дискусії навколо виставки вермахта, ніхто не дослідив свідчень очевидців цих подій у книгах пам'яті відповідних міст. Важливий виняток – праця Марка Царинника з попередньою назвою «Furious Angels: Ukrainians, Jews, and Poles in the summer of 1941». – New Haven: Yale University Press (готується до друку), а також стаття цього ж автора під назвою «Золочів мовчить» // Критика. – 2005. – vol. 10 // http://krytyka.kiev.ua/articles/s.5_10_2005.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Коротка історія міститься в Pinkas Hakehillot. – P. 217–224, переклад англійською мовою на сторінці http://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol2_00217.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). На офіційній українській сторінці міста в Інтернеті будь-які згадки про ці події відсутні: див.: «Zolochiv page» // <http://zl.lv.ukrtel.net/index.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 52. Внутрішній двір та палац Золочівської фортеці, 2004 р.

Разом із іншими жертвами актів різанини, вчинених у сусідніх населених пунктах, загальна кількість євреїв, що стали жертвами у ці перші кілька днів німецької окупації, досягла 5 тис. Масові вбивства відновилися наприкінці серпня 1942 р., коли близько 2700 євреїв було депортовано до табору смерті Белжець. Наслідком другої облави стала смерть 2500 євреїв, відправлених до Белжеця в перших числах листопада.

Гето, створене в грудні, вміщувало від 7500 до 9000 людей, включаючи багатьох привезених із сусідніх громад. Його ліквідовано у квітні 1943 р.; тоді 6 тис. осіб відвели до сусіднього села і вбили. Впродовж кількох наступних місяців більшість євреїв, яким вдалося сховатися, включаючи кілька невеличких груп опору, які намагалися знайти укриття в лісі, знайшли та вбили, Місто звільнили у липні 1944 р., але тоді вже живими залишалася лиш жменька людей із єврейської громади.

Сучасний Золочів зберіг дуже фрагментарні спогади про ці події. Відвідавши міську фортецю у березні 2003 р., я натрапив у ній на

скромну виставку, присвячену винятково знайденню та ексгумації політичних в'язнів, що загинули від рук НКВС. У той час фортеця перебувала на реставрації, але, судячи з останніх її фотографій, реставраційні роботи закінчено. Можна припустити, що рештки тисяч євреїв, яких там вбили, все ще спочивають під елегантним двором із садом і фонтаном. Щодо суворой експозиції в одній із будівель цитаделі, то попри те, що її було створено, очевидно, після краху комуністичної системи, вона все ще має помітні риси радянського стилю та пропаганди; змінилася лиш акценти. Перед відвідувачами постає кілька фото ексгумованих тіл, ретельно викладених рядами (це робили євреї, про що виставка не повідомляє), кілька фотокарток жертв і кілька списків з іменами. Найважливішим є те, що на кількох дошках містяться свідчення про події навколо відкриття цих тіл, надані через десятки років після самих подій. Про брутальний погром, який пройшов опісля, – ані слова.

Так, на одній із дошок – свідчення, датоване 1995 р.: «Коли німці увійшли в Золочів і відчинили в'язницю, там нікого в живих не позосталось. Усіх в'язнів було вбито у зв'язний спосіб. Усіх вбитих викидали з вікна у великий рів. Усіх жертв ексгумовано і викладено в ряди, щоб їхні батьки могли їх упізнати. Але жодну з них упізнати було неможливо. Мама тата по черевиках впізнала – вони зі шнурками були – і по штанях».

Текст іншого свідчення взято з мемуарів очевидця, опублікованих 1960 р., але їхнім першоджерелом була українська газета в окупованому німцями Львові, де вони були опубліковані 1941 р.: «У золочівській в'язниці знайдено 649 осіб, яких по-зв'язному закатовано до смерті. 432 людей було ексгумовано із рову за в'язницею. Їх промочили бензином та спалили, і з цієї причини лиш кілька трупів можна ідентифікувати. В іншому рові на подвір'ї тюрми було викопано 217 людей. Цих було вбито лиш кількома днями раніше, перед тим, як більшовики втекли із Золочева».

Наступні дошки описують долі інших жертв та спроби їхніх родин зберегти пам'ять про них в наступні десятиліття. Так, Олексія Яроша, жителя села Поморяни, було арештовано 24 червня 1941 р. Згідно зв свідчення від 1995 р., «живим його більше ніхто не бачив. Його дружина не змогла впізнати тіло серед інших жертв. У розпачі, вона увійшла у приміщення, де, певно, раніше перебували радянські офіцери і серед паперів, розкиданих по запиленій підлозі, знайшла документи свого

чоловіка... у яких йшлося про його арешт. Вона зберігала ці документи, як безцінний скарб, бо вони були поплямовані кров'ю Олексія. Жінка забрала їх із собою до Сибіру, де їй довелося кілька разів закопувати ці документи у землю, щоб вберегти їх».

Остання дошка подає список імен: «Сьогодні ми шукаємо імена тих, чия смерть у червні 1941 р. відкрила нам очі на цей жадливий режим... Організатори цієї виставки зробили спеціальний напис: "час та місце смерті". І для усіх них слова написів одні й ті ж: золочівська в'язниця, 1941 р.»¹⁴⁸

Це – історії болю, горя, страждань та втрати. Але, як і в багатьох місцях злісних вбивств у світі впродовж багатьох століть, поривання пам'ятати та вшанувати тісно пов'язане із потребою придушувати спогади та забувати. Ми стоїмо на землі, в якій все ще спочивають тисячі євреїв, що жили у Золочеві. Нас закликають пам'ятати. Але пам'ять мучеників, про яких нас закликано пам'ятати, не повинна бути заплямованою пам'яттю про тих, кого багато хто із засмучених членів родин цих мучеників допомагали вбивати. Фортецю перетворено на місце вшанування пам'яті, і в той же час, на чорну дірку вибіркової, безжальної амнезії. Як відкриває нам свідчення С. Альтмана, одного із не багатьох членів єврейської спільноти, який пережив цю трагедію, відкриття жертв НКВС було лиш початком усього жаху, а не його завершенням: «Натовпи озброєних сокирами, різакми, лопатами, залізними прутами, молотками та вогнепальною зброєю одночасно налетіли на всі єврейські вулиці та будинки, виволікаючи їхніх жителів на вулиці. Погром розпочався із попередньо визначених місць...але головним центром операцій була Цитадель. Орди українців та есесівців накидалися на беззахисних жертв з усім, що тільки потрапляло їм під руку... Сусіди-українці, з ким ще лиш учора вони мали дружні стосунки чи справи, нині стали невблаганними ворогами. Вони заманювали євреїв у свої доми тільки для того, щоб потім передати бідолах натовпу дикунів. Коли хвиля терору поступово вщухла, знаходили людей, втоплених у вбиральнях і каналізаційних люках, деяких без голів. Банда негідників захопила Рабина Елленберга, його прив'язали мотузкою до мотоцикла і

¹⁴⁸ Дякую Дельфіні Бехтель та Маркові Цариннику за допомогу у перекладі цих текстів, а також за цінні поради та інформацію.

ЧАСТИНА II

тягли вулицею... [допоки] поважний старий чоловік не впав від знемоги, і його тіло просто волокли, нівечачи його до невпізнання. В іншій частині містечка деяких євреїв змусили відкопати трупи українців із могили, обмити їх, винести їх із подвір'я, і скласти рядами. Багато з них, включаючи жінок та дітей, не могли витримати таких жакливих мук і втрачали свідомість від жаху та смороду. Таких безжально били і вбивали на місці. А тим часом приводили інших і наказували їм стрибати в тепер уже порожні могили, де їх розстрілювали з автоматів есесівці. Не турбуючись про те, чи були жертви живі чи мертві, їх накривали новими людьми, і цю процедуру повторювали. Крики поранених і похованих заживо здіймалися до небес, але на землі до них усім було байдуже. Того дня єврейська кров текла рікою... Багато німецьких офіцерів спостерігали за погромом із холодним цинізмом, увесь час фотографуючи все довкола. Кількома місяцями пізніше мені довелося бачити деякі із тих фотографій в ілюстрованому німецькому тижневику. На одній із них була увічнена подія у фортеці, на ній жінки ридали над купою трупів. Серед тих жінок я точно впізнав Луїзу Фрайманн, дочку Шийо та Дзюнки Китай. Під фотографією був напис: "Українки оплакують своїх чоловіків, вбитих євреями"¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Lask, Boneh. Zloczow... – Р с. 38–42. Подібні фотографії про пізнання та оплакування, підписи під якими можуть не точно описувати зображені події та їхніх учасників, можна побачити, напр.: Musial. Kontrevolutionare Elemente... – Р. 176–177; Boshyk. Ukraine during World War II, секція фото між сторінками 108 та 109.

Броди/Броде/Брод/Проде

Фото 53. Пам'ятник відомим синам Бродів біля гімназії, 2004 р.

Місто Броди, що знаходиться за якихось двадцять миль на північний схід від Золочева, розташоване дуже близько до старого російського кордону. Засноване 1584 р. як приватне місто, Броди зазнали тяжких втрат у війнах і пожежах XVII пf XVIII ст., але з часом розвинулося, перетворившись на важливий економічний центр¹⁵⁰. Євреї жили в місті

¹⁵⁰ Коротку історію євреїв міста чит.: Pinkas Hakehillot. – P. 121–134. Також див.: *Meltzer Aviv*, ed. *Eternal Light: Brody in Memoriam. A Memory Volume to Brody and Its Vicinity* – Jerusalem: Association of Former Brody Residents in Israel, 1994 (на івриті, їдиш та англійською мовою), фрагменти перекладу на <http://www.jewishgen.org/yizkor/brody/brody.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); *Gelber Nathan Michael*. *The History of the Jews of Brody, 1584–1943*. – Jerusalem: Rav Kuk Institute, 1955 (на івриті); *Хонігсман Яков*. *Евреи города Броды: 1584-1944* – Львов: Львовское общество еврейской культуры

від самого початку його існування, але їхнє число зросло після того, як місто стало місцем прибуття євреїв-втікачів під час турецьких і козацьких воєн. Вже 1799 р. кількість євреїв у місті перевищувала 14 тис., що становило 86% від усього населення. Вже будучи однією із найзаможніших і найуспішніших в економічному плані єврейських общин у регіоні перед приєднанням Галичини до імперії Габсбургів 1772 р., у перші десятиліття XIX ст. століття Броди стали відомі як «єврейський Амстердам сходу» і перетворилися на великі ворота торгівельного шляху, яким везли хутро від Сибіру до ярмарок Лейпцига. Але наприкінці століття Броди почали стрімко занепадати через те, що збудована залізна дорога до Росії пройшла через інше місто, а відтак станом на початок XX ст. стали одним із найбільш бідніших міст у північно-східній Галичині. До 1910 р. єврейське населення Бродів зменшилось і становило 12 тис. серед 18 тис. усіх жителів.

У роки Першої світової війни Броди деякий час перебували під окупацією Росії і зазнали значних збитків у ході бойових дій. Російські війська знущалися над євреями та депортували їх; згодом вони також стали об'єктом нападів під час короткого періоду існування Української республіки 1919 р., а також підпали під дію дискримінаційної політики поляків¹⁵¹. На момент встановлення польської влади 1920 р. кількість жителів міста зменшилася до 10 тис., 7 тис. із яких були євреями. У період радянської окупації 1939–1941 рр. підприємства було націоналізовано, політичні партії розпущено, а багатьох єврейських економічних і політичних лідерів депортовано в глиб СРСР.

им. Шолом-Алейхема, 2001. Розповідь про недавнє відвідання Бродів чит.: *Elbag Ruhama*. Brody between the lines // Haaretz. – 2004. – September 7 (на івриті). Додатково див.: Zacharaia Roman. Galician Jerusalem: Brody as Jewish Intellectual and Cultural Hub of Eastern Galicia // http://www.personal.ceu.hu/sudents/97/Roman_Zakharii/brody.doc html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); «Brody» // <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Brody/Brody.htm> (сторінку використано 03 грудня 2006 року); «Brody, Ukraine: Maps» // <http://www.lisashea.com/genealogy/eva/maps.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

¹⁵¹ An-sky, Enemy. – P. 66–71; Oleksandr Viktor Prusin. Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920. – Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2005. – P. 55–62, 105. Також див.: розділ «Додаткова література з теми».

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

Німці розпочали окупацію Бродів на початку липня 1941 р. Через кілька тижнів після цього 250 представників єврейської інтелігенції було арештовано, їх катували і розстріляли біля похоронних ровів на єврейському кладовищі. Взимку 1941 р. німці часто здійснювали рейди частиною міста із найбільшою концентрацією євреїв і близько 1500 людей взяли на примусові роботи в навколишніх таборах, де більшість із них і загинули. Умови в місті були катастрофічними; лютував голод та епідемія. Перша масова депортація відбулася в середині вересня 1942 р., під час якої 2500 людей відправили до Белжеця, а кілька сотень розстріляли на вулицях. У листопаді до Белжеця депортовано ще 2–3 тис. осіб. Будинки, залишені після жертв, заселили євреї, завезені до Бродів із сусідніх сіл та містечок. У грудні 1942 р. було створене гето, яке ліквідували у травні 1943 р. Приблизно 3,5 тис. євреїв депортували до Майданека, чи, можливо, до Собібору, кількості застрелили на місці, а гето спалили. Багатьох євреїв убили в лісі поруч із «новим» єврейським цвинтарем. Лиш близько 250 осіб із місцевих євреїв вижили, з них менш як сотня переховувались у місцевих українців і поляків, а також і в деяких німців, декотрі з яких заплатили дорогу ціну за свій альтруїзм.

Сьогодні у Бродах залишилося дуже небагато нагадувань про це минуле. За кілька кварталів від головної площі міста можна знайти порожній каркас Старої фортечної синагоги.

У середині липня 1944 р. у районі Бродів Червона Армія оточила та знищила вісім німецьких дивізій, включаючи дивізію «СС-Галичина», яка складалася із українських вояків¹⁵². Німці намагалися підірвати синагогу, але завдяки своїй міцній конструкції вона встояла. Стіни цієї імпозантної споруди, зведеної 1732 р., підтримувані із середини риштуванням, зараз вкрито графіті; навряд чи будівля стоятиме ще довгий час. Немає ніякого знака, який би містив відомості про її історію чи те, що вона символізує для міста, у якому впродовж більшої частини часу його існування більшістю жителів були євреї.

¹⁵² Subtelny, *Ukraine...* – Р. 477. Із 10 тис. чоловіків, які служили на той час у галицькій дивізії, близько 3 тис. було вбито, поранено чи взято в полон. Приблизно 5 тис. спромоглися вирватися з оточення, і близько 2 тис. уникли полону і пізніше приєдналися до УПА.

Фото 54. Стара фортечна синагога, Броди, 2004 р.

І знову ж таки, це не пов'язано із відсутністю культури пам'яті. Адже на міській площі стоять два меморіали. Один є бюстом ідеолога УПА Петра Полтави, встановленим на гранітному п'єдесталі, який був прикрашений свіжими вінками із квітів під час його візиту у червні 2004 р. Інший, суворіший, монумент у формі хреста присвячений жертвам переслідувань з боку радянського режиму і має зібрання зразків землі із численних гулагів як нагадування про замучених синів міста, похованих по далеких кутках колишнього Радянського Союзу¹⁵³.

¹⁵³ Спроби вшанування цього суперечливого минулого розпочалися одразу після закінчення доби правління комунізму в Україні. Дивіться *Теленчі О.* One Is Building, Another is Destroying // *Голос України*. – 1991. –31 трав., де повідомляється про те, що «в селі Ясенів Бродівського району було відкрито меморіал жертвам Другої світової війни, включаючи солдатів, які загинули у «Бродівському котлі». Спорудження пам'ятника відбулося з ініціативи Асоціації студентів Львова. Стела має емблему дивізії СС-Галичина».

Фото 55. Вулиця Золота, Броди, 2004 р.

Від цих пам'ятників рухаємося до вулиці, яка колись носила назву *ulica Zlota*, тобто вулиця Золота, – як вона нині названа українською

Проте у номері від 19 червня 1991 р. та ж газета повідомляє, що «Перед світанком 18 червня у селі Ясенів прогрімів потужний вибух», внаслідок якого «було підірвано нещодавно відкритий меморіал... За словами начальника Бродівського відділу МВС... меморіал було повністю зруйновано». Все ж таки, в районі Ясенева, поблизу Бродів, нині існує красивий меморіал, присвячений дивізії СС-Галичина і «3 тис. її офіцерів, військовослужбовців сержантського складу та солдатів», котрі, «після прориву через оточення біля Бродів... продовжили боротьбу проти [радянських] окупантів в [лавах] армії УПА». Див.: <http://www.mycastles.com.ua/index.php?id=halychyna> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). А тим часом президент Віктор Ющенко 2005 р. відкрив меморіал Українській галицькій армії (УГА) 1918–1919 рр. Див.: Zenon Zawada. Presidents of Ukraine and Poland Unveil Memorials at Lviv Cemetery // *Ukrainian Weekly*. – 2005. – July 3 // <http://www.ukrweekly.com/Archive/2005/270501.shtml> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

Фото 56. Гімназія Йозефа Рота у Бродях, 2004 р.

мовою – що свого часу була вишуканим бульваром, на якому проживали більш заможні купці-євреї. Єврейський письменник Шолом Алейхем був такий вражений цією вулицею з кав'ярнями та ресторанами, коли був у Бродях проїздом, на шляху до США 1905 р., що назвав місто «істинним садом Едемським». Зараз тут все ще можна розгледіти деінде елегантні ганки, але десятиліття радянської влади та теперішня убогість краю приглушили майже всі відголоски того жвавого життя, описаного подорожніми довоєнних часів, як наприклад у творі Агнона «Весільний балдахін»¹⁵⁴. Не знайти там згадок про євреїв, за винятком хіба що скромної одноповерхової синагоги, по-іншому *shtibel*, що до цього часу стоїть неподалік, без якої-небудь інформації про неї.

В кінці вулиці Золотої доходимо до привабливої будівлі Бродівської гімназії, збудованої 1881 р., і яка раніше називалася на честь габсбурзького

¹⁵⁴ Повна інформація про видання у розділі «Додаткова література з теми».

ерцгерцога Рудольфа. Тут було зроблено слабку спробу інтегрувати усі пласти історичної пам'яті, але результат не сягнув далі, ніж у випадку із Дрогобичем чи Бучачем. Австрійське літературне товариство повісило дошку біля головного входу до гімназії на честь її найвідомішого учня, письменника Йозефа Рота (1894–1939), який навчався у закладі з 1905 по 1913 р. У той час, як німецькою його просто названо письменником (*Dichter*), україномовний текст описує його як «австрійського письменника», що може здатися дещо іронічним тим, хто знає, що він народився та виховувався як єврей у Бродах і з часом був змушений втікати з нацистської Німеччини до Австрії та в Париж, де він помер у богадільні¹⁵⁵.

З протилежного боку дверей знаходимо меморіальну дошку генералу Мирону Тарнавському, який закінчив гімназію 1889 р., а 1919 р. був головнокомандувачем Української Галицької Армії; над дверима на великому плакаті намальований всюдисущий портрет Тараса Шевченка, який закликає своїх братів-українців учитися та читати. Перед гімназією нещодавно встановили новий монумент, на якому зображені постаті та написані імена відомих синів Бродів (про дочок не згадується). До когорти цих молодців віднесено художника Івана Труша (1869–1941), фольклориста Осипа Роздольського, науковця та письменника Василя Щурата (1871–1948) і письменника Степана Тудора (1892–1941), а також Рота, який стоїть у списку останнім (мабуть з огляду на рік його народження), але набагато більше відомий на міжнародному рівні, ніж інші.

¹⁵⁵ У цьому контексті див. напр.: Albert Lichtblau, ed., *Als hatten wir dazugehört: Österreichisch-jüdische Lebensgeschichten aus der Habsburgermonarchie*. – Wien: Boehlau, Leo Baeck Institute, Institute for History of Jews in Austria, 1999. У ширшому розумінні, Рот був письменником багатоетнічної Австро-Угорської імперії, а у вузькому – його можна назвати галицьким єврейським автором. Але, як і для інших єврейських письменників-космополітів того часу, наприклад, Штефана Цвайга, для нього не було місця в націоналістичній, расистській та антисемітській Австро-Німеччині, у якій він більше не міг бути австрійцем або євреєм, і, як той же Цвайг, він оплакував втрачений ним світ. Таким чином його романи «The Radetzky March» та «The Emperor's Tomb» (як і твір Цвайга «The World of Yesterday») можна розглядати як саги про розпад імперії, а «Wandering Jews» та «Job» є романами про кінець галицької єврейської цивілізації. Повна інформація про видання творів у розділі «Додаткова література з теми».

Фото 57. „Новий” єврейський цвинтар, Броди, 2004

Броди були та є центром вивчення Талмуду та хасидизму; мудреці Бродівської синагоги були відомими як «леви та тигри в Торі та побожності», а в місті деякий час проживав засновник хасидизму, Баал Шем Тов. Тут процвітала література на івриті та їдиш, тут розпочинали свою діяльність такі засновники єврейського театру, як Бродівські співаки. Не дивно, чому місто також було відоме як «австрійський Єрусалим». Серед дослідників літератури на івриті, одним із визначних синів Бродів був літературний критик та дослідник Дов Садан (Dov Sadan) (1902–1989), який багато написав про Броди у своїх мемуарах¹⁵⁶.

З-поміж інших оповідей, в одній Садан описує не дуже вірогідну історію про старе єврейське кладовище, яке, певно, зруйнував єврей, котрий сподівався переконати громаду повернутись із діаспори на ізра-

¹⁵⁶ Sadan Dov. From the Regions of Childhood. – Tel-Aviv: Davar, 1938 (на івриті).

ПОДОРОЖІ ПОГРАНИЧЧЯМ

ільську землю. Нині на місці того кладовища знаходиться футбольне поле, яке розташоване позаду гімназії. За іронією, ще одним, і останім, залишком існування євреїв у Бродях сьогодні є «нове кладовище», розташоване неподалік за містом, і яке являє собою широке поле із приблизно 5000 великих надгробків, деякі понад два метри заввишки, і багато з яких мають цікаві написи та складні декорації, датованих періодом між 1838 та 1938 рр. Це місце, розташоване між лісом та пагорбом, з якого можна побачити будівлю Великої синагоги, нині руйнується під впливом приблизно 2 тис. дерев і кущів, котрі ростуть між могильними плитами. Нещодавно, дякуючи ініціативі єврейських общин України та американських організацій, кладовище обнесли парканом; надгробки було сфотографовано для того, щоб зафіксувати написи на них, і розпочато певну роботу з очищення території¹⁵⁷. На краю цього поля, на невеликому валі перед кладовищем, зведено простий монумент, обернений передом до цвинтаря, а задньою частиною – до лісу, в якому було вбито багато євреїв. Ми піднімаємося кількома цементними сходами, що ведуть до цього меморіального знаку, схожого на могильну плиту, із написом на івриті, українською та англійською. Слова тексту вказують на те, що їх викарбували після падіння комуністичного режиму. Тонка різниця між трьома версіями вказує на наявність розходжень у різних спогадах про цю подію. Так, текст англійською подає стандартне твердження на вшанування пам'яті: «На пам'ять про святих мучеників-євреїв, безжально вбитих нацистськими вбивцями». Текст українською мовою, у свою чергу, робить спробу включити євреїв-жертв в українську пам'ять про жертви, із якої євреїв було значною мірою витіснено, хоча у цій таки пам'яті і придушено факт співучасті українців у вбивствах євреїв: «На пам'ять про закатованих [замучених] односельян-євреїв, жорстоко знищених нацистськими вбивцями». А текст на івриті сповнений гіркоти, позбавлений прощення, і спирається на традиційну формулу вшанування пам'яті жертв

¹⁵⁷ International Notes // Jewish Heritage Report. – 1997. – №1, <http://www.isjm.org/jhr/no1/int'l.htm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Brody Jewish Cemetery Restoration, Ukraine // U.S. Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad, <http://www.heritageabroad.gov/projects/ukraine3.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

ЧАСТИНА II

переслідувань: «Це місце є братньою могилою мучеників, яких було вбито за те, що святили вони ім'я Боже, нацистами, імена яких нехай будуть стерті. Нехай Бог віддасть плату за їхню кров». Корзинку із сухими квітами, поставлену перед меморіалом, перекинув вітер, який тепер шелестить серед бур'янів, що стоять на рівні із надгробками. На хвильку здається, ніби усе оце широке поле із темними важкими каменями та зеленими і жовтими бур'янами хитається туди-сюди на вітрові, наче побожні євреї під час молитви. Аж раптом все знову завмирає.

Жовква/Жолкєв/Жолкво

Фото 58. Велика синагога, Жовква, 2003 р.

Ми наближаємося до завершення нашої подорожі, прямуючи прямо на захід до міста Жовква, яке знаходиться за двадцять миль на північ від Львова¹⁵⁸. Збудоване як приватне фортечне містечко наприкін-

¹⁵⁸ Для додаткової інформації див.: Pinkas Nakehillot. – Р. 206–213. Також див.: Natahn Michael Gelberg and J. Ben-Shem. The Book of Zolkiew. – Jerusalem: Diaspora Encyclopedia, 1969 (на івриті), сканована копія на <http://yizakor.pupl.org/index.php?id=2312> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Сторінка міста Жовква в Інтернеті та додаткова інформація: «Zhovkva» // http://www.geocities.com/zhovka/zhovkva_e.html (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); The History of Zhovkva Town // http://www.geocities.com/zhovkva/history_e.html (сторінку використано 03 грудня 2006 року); Zhovkva Synagogue // <http://www.babylon.com/definition/Zhovkva%20Synagogue/All> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.

ці XVI ст., воно розділило долю багатьох інших подібних міст, розташованих у землі на кордоні, що потерпали від воєн XVII ст., нападів татар, козаків, турків, шведів і росіян. До цього дня у Жовкві зберігся вражаючий замок, датований часом заснування самого міста, римо-католицька церква ренесансного стилю початку XVII ст., домініканський монастир, зведений в середині XVII ст. (церква при якому нині є греко-католицькою), Василіанська церква та монастир, датовані XVIII ст., і велична синагога, будівництво якої завершилось 1692 р. Збудована у пізньоренесансному та барочному стилі, вона вважалася однією із найкрасивіших в Європі завдяки як своєму унікальному зовнішньому вигляду, так і розкішному внутрішньому оздобленню.

Дошка на синагозі подає основну інформацію про її історію, що саме по собі неє характерним, а також те, що будівлю підірвали німці під час окупації міста, внаслідок чого її інтер'єр було зруйновано. Проте, згідно з іншими версіями історії, синагогу було підпалено місцевим населенням під час погрому. На меморіальній дошці також вказано, що в середині 1950-х рр. було проведено часткову реставрація даху та фасаду синагоги, але водночас будівля була визнана непридатною для експлуатації. Нічого не згадується ані про общину, котрій свого часу належала ця споруда, ані про долю цієї общини. З 1950-х рр. синагога стоїть біля центру міста порожнім каркасом, що поступово руйнується, підтримувана хитким риштуванням, і в стані, що вказує на недалеку її загибель. Стан цієї будівлі суттєво відрізняється від стану інших споруд, де поклоняються Богу, включаючи римо-католицьку колегіальну церкву Св. Лаврентія, яку було красиво відреставровано після завершення доби комунізму¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Існують повідомлення про те, що синагогу буде відреставровано, а в ній створено регіональний єврейський музей, і що кошти на це було виділено Всесвітнім фондом пам'яток (World Monuments Fund), приватною організацією, що опікується збереженням історичних пам'яток, чия штаб-квартира знаходиться у Нью-Йорку, а також урядом України. Але проект, навіть якщо зараз в його рамках і виконуються роботи, перебуває на початковій стадії. Див.: Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Sites in Ukraine, United States Commission for the Preservation of America's Heritage, 2005 // http://www.heritageroad.gov/reports/doc/survey_ukraine_2005.pdf (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). – Р. 2, 21-22, 27, 62, 65–67, 76, 93, 136, 180.

Фото 59. Двір замку в Жовкві, 2003 р.

Відомо, що євреї проживали у Жовкві від самого початку її заснування. 1890 р. близько 4 тис. євреїв-жителів міста становили понад половину його населення. Після Першої світової війни розвиток міста припинився, а єврейське населення збідніло. 1931 р. у Жовкві проживало 4400 євреїв, знову ж, близько половини усього населення міста. 1939 р. місто заповнили євреї-біженці із окупованої німцями Польщі, сотні яких радянська влада депортувала далі на схід. Незабаром після того, як німці увійшли в місто 28 червня 1941 р. та після відкриття тилу в'язнів, убитих НКВС у місцевій в'язниці, єврейське населення підпало під погром, вчинений місцевими українцями та поляками. Саме в цей час, кажуть, синагогу було підпалено.

Перша депортація відбулася у березні 1942 р., коли близько 700 хворих і літніх людей відвезли до табору смерті Белжець. Упродовж літа 1942 р. багато потягів їхало від Жовкви до Белжеця із євреями, взятими з інших міст Східної Галичини. За повідомленнями, багато з тих,

кого перевозили потягами, вистрибували і намагалися втекти до лісів; але більшість із них ловили німці, українці-охоронці та місцеве населення, яке проживало вздовж залізничної колії в районі Жовкви. Друга облава накрила місто у листопаді; під час неї у дворі замку було сконцентровано 2000 євреїв, 300 із яких застрелили на місці, а інших депортували до Белжеця. У березні 194 р. близько 600 чоловіків направили до Янівського табору у Львові, після чого гето було ліквідоване, а всіх, хто спробував втекти, відловили місцеві жителі.

Більшість із тих євреїв, котрі залишилися живими, втратили у сусідньому лісі. Останній трудовий табір міста було ліквідовано у липні 1943 р., а сорок його полонених також розстріляли у тому лісі. Усіх інших євреїв, які переховувалися і яких знаходили пізніше, розстрілювали на місцевому єврейському цвинтарі. Після звільнення міста близько сімдесяти осіб вийшло зі схованок вже після того, як на них полювали до самого кінця окупації загони бандерівців, які діяли в Жовкві та її окрузі.

Одна із єврейських братських могил знаходиться на міському кладовищі в центрі міста. Могила не позначена і нічим не захищена. А от головне єврейське кладовище, яке все ще оточене довгим кам'яним муром, із воротами без замка, перетворене на відкритий ринок. Німці вивезли з нього надгробки і використали їх для будівництва доріг. Інші могильні камені було використано у спорудженні будівель та як будматеріали для відновлення муру навколо цього цвинтаря в часи німецької окупації і після неї. Кажуть, що деякі надгробки з кладовища датувалися аж 1610 р. На цвинтарі також є непозначені масові поховання. Ще одна братня могила знаходиться у лісі на схід від Жовкви, і вона ані захищена, ані офіційно позначена, хоча на тому місті добре помітні масові поховання¹⁶⁰. Того дня, коли я відвідав Жовкву, в суботу по обіді у березні 2003 р., відкритий ринок щойно закритися. Брудне поле було вкрите сміттям. Біля стіни, що оточила цю велику територію, сто-

¹⁶⁰ International Association of Jewish Genealogical Societies – Cemetery Project // <http://www.jewishgen.org/cemetery/e-europe/ukra-z.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); Jewish Cemeteries // http://www.heritageabroad.gov/reports/doc/survey_ukraine_2005.pdf (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). – Р. 41, 47, 49, 51, 112, 136, 179.

Фото 60. Єврейський цвинтар у м. Жовква у вигляді відкритого ринку, 2003 р.

яла невелика споруда – «меморіальний намет» на пам'ять про колишніх рабинів міста. Решта поля була зайнята наполовину закопаними в землю автомобільними шинами, які відмічали дорогу для транспорту, та кількома великими ангарами.

І все ж таки пам'ять про євреїв переслідує Жовкву, і, будучи пов'язаною із пролиттям крові та стражданнями, вона впливає на поверхню саме у такий спотворений спосіб, який, певно, вказує на те, що придушені спогади не хочуть зникати, а невікуплена вина не бажає канути в небуття. Звісно ж, місто Жовква не хворіє на абсолютну амнезію. Адже у центрі міста встановлено меморіал, котрий служить нагадуванням для жителів про один епізод з минулого.

Пам'ятник має такий напис: «У 1939–1941 рр. у замку Жовкви розміщувався районний відділ НКВС – головного злочинця режиму сталінських репресій в краї. Воно депортувало сотні українських і польських родин та ув'язнило сотні жителів Жовкви, звинувачуючи

їх у невірності радянській владі. 23–28 червня 1941 р., перед тим, як німецькі війська захопили Жовкву, у стінах фортеці відбулися трагічні події. Садисти НКВС катували та страчували в'язнів без суду та слідства... Гниючі в камерах та кількох прихованих ровах на території замку понівечені тіла невинних жертв, які загинули 29 червня 1941 р., було поховано зі скорботою».

Цей плач через гірку долю християнського населення Жовкви – однозначно, спадщина та символ звільнення з-під ярма комунізму – не містить спогаду ані про євреїв, ані про співучасть неєврейського населення у їхніх масових вбивствах. Але саме через це пригноблення минулого, що все ще дивиться людям у вічі, недавнє відкриття нового масового поховання у місті сприйняли не як можливість стати віч-на-віч із відкинутою історією, а як поштовх до нової хвилі упередження та відречення.

Як зазначив Роман Воронович на сторінках видання «Ukrainian Weekly» від 29 вересня 2002 р., десь трьома місяцями раніше монахи Василянського монастиря у Жовкві відкопали рештки 228 тіл під час перебудування підвалу їхньої будівлі. Як виявилось, лише у одинадцятьох жертв були кульові поранення черепа, а ще шістьох, здається, вдарили гострими предметами по голові. Не менш як вісімдесят сім тіл належали дітям, двоє із яких були ненародженими. Львівська філія «Меморіалу», котра опублікувала новину про відкриття і брала участь у розслідуванні цієї справи, швидко дійшла висновку, що це були жертви різанини, влаштованої радянською владою. За твердженням пана Гриніва, президента зазначеної місцевої організації «Меморіалу», в минулому депутата Верховної Ради, «Це справа рук НКВС; у нас є докази беззаперечності цього факту». На підтримку своєї теорії, Гринів зазначив, що клаптики радянських газет та копійки, знайдені поряд із тілами, належать до післявоєнного періоду. Також Гринів додав, що між 1946 та 1949 рр. Василянський монастир використовувався як гарнізон НКВС, яке було наставлене в краї для розшуку українців-членів та прихильників УПА та ОУН, а також нацистських колаборантів та усіх інших так званих «буржуазних націоналістів». Тож дослідник вважає, що жертви належали до однієї і цих двох категорій людей. Або вони були українцями, котрі зазнали етнічної чистки від рук польської влади у сумнозвісній операції «Вісла» і були страчені органами НКВС через

відмову діяти у ролі їхніх шпигунів¹⁶¹, або ж це були місцеві мешканці, яких передбачалося депортувати до Сибіру, але було знайдено надто пізно, щоб включити їх до числа тих, кого перевозили, і тому їх вбили на місці з метою приховання недоліків у роботі таємної поліції.

Проте цю ретельно виплекану теорію відкинув навідріз київський журналіст Данило Кулиняк, автор відомих статей про відкриття 1990 р. місць масових вбивств, вчинених радянським режимом біля Івано-Франківська. На його думку, тіла, знайдені у Жовкві, мали усі ознаки того, що це вбивство було вчинене есесівцями. Як він зазначає, «Чому ж тіла без одягу, і чому не знайдено жодного золотого зуба?» Також на тілах не було волосся, на місці злочину не знайдено застібок, прикрас чи гудзиків. Зазначаючи те, що вже відомо широкому загалу на Заході, Кулиняк прокоментував, що німці забирали у своїх жертв усе, що могли, у той час, як радянські вбивці були схильні ховати тіла у тому, у чому вони були, і навіть золоті зуби крали рідко. Він також наголошує, що радянські злочинці зазвичай не вбивали жінок та дітей, і однозначно не в таких великих масштабах. Звичайною практикою було забирати дітей із родин, яких вважали загрозою радянській країні, і відправляти їх у спеціальні школи.

Таким чином, пан Кулиняк дійшов висновку, що ці залишки належать євреям Жовкви. Він припустив, що цих євреїв могли вбити у газових камерах, а потім поховати у підвалі монастиря. Згідно з іншою і вірогіднішою версією, запропонованою цим дослідником, після окупа-

¹⁶¹ Операція «Вісла» була частиною значно масштабнішої акції етнічних чисток та переміщення населення після Другої світової війни. Між 1945 та 1948 рр. близько 1,3 млн. поляків переїхали добровільно або примусово із Волині та Східної Галичини до Польщі (оскільки польський кордон було зміщено на захід). І навзаєм: близько 500 тис. українців і лемків (етнічна група карпатського регіону, яку влада пов'язувала з українцями) переселили із Польщі у новоприєдані західні регіони радянської України. Тривала боротьба УПА спровокувала польський комуністичний уряд на початок операції «Вісла», у ході якої 140 тис. українців і лемків, що проживали в карпатському регіоні, було насильно депортовано до західних і північних частин Польщі (нешодавно анексованих територій переможеної Німеччини). Багато членів УПА втекли на захід або перетнули кордон для того, щоб продовжувати боротьбу на Західній Україні. Дивіться Magosci. History of Ukraine. –P. 642, 649; Snyder. Reconstruction of Nations. – P. 187–201.

ції регіону органи радянської влади зібрали рештки євреїв, знищених німцями, і поховали їх під монастирем у рамках операції з очистки. З огляду на те, що Кулиняк сам родом із Жовкви, цікавим є той факт, що він висунув гіпотезу про те, що радянська влада цілком усвідомлювала нездатність місцевого населення відрізнити вбивства, скоєні нацистами від вбивств, вчинених радянськими органами, і, отже, була схильна приховувати сліди як власних, так і німецьких злочинів. Кулиняк зазначив, що, найімовірніше, це були жертви епідемії, хоча його подальше твердження про те, що вони могли бути призначеними до депортації до Сибіру, досить штучне саме з огляду на стан тіл, що він сам зауважив. Радше, більш можливим є те, що радянські органи позбирали тіла євреїв, котрі загинули від епідемії в гето та поховали їх у монастирі, частково із зазначених вище причин, а частково як символічний акт покарання та осквернення української релігійної установи.

Жоден із цих аргументів не переконав пана Гриніва з «Меморіалу». На його думку, для того, щоб відкрити правду, слід ідентифікувати та проаналізувати усі можливі версії і лише після цього прийти до певних висновків. Як він сказав: «Ці люди не були членами підпілля; вони не борці проти радянського режиму, не члени УПА чи ОУН; вони – матері та діти. І це слугує найдієвішим доказом того, що це була війна проти мирного населення»¹⁶². Зрозумілим є те, що теорія пана Гриніва необґрунтована і суперечить усьому, що ми знаємо про методи вбивства нацистів та радянських органів, а також реалії на теренах Східної Галичини. Тоді навіщо йому наполягати на цій нерозсудливій ідеї?

¹⁶² *Woronowycz Roman. Mass Grave at Zhovkva Monastery: The Mystery Continues // Ukrainian Weekly. – 2002. – September 29 // <http://www.ukrweekly.com/Archive/2002/390204.shtml> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).* Більш рання розповідь – *Soviet-era mass grave unearthed in western Ukraine // Ukrainian Weeklyю – 2002ю – July 28 // <http://www.ukrweekly.com/Archive/2002/300201.shtml> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).* Про цю подію повідомили також в Сполучених Штатах, хоч достатньо її не було висвітлено. Див.: *Baker Peter. Soviet-Era Atrocity unearthed in Ukraine: Remains of 225 Apparently Killed by Secret Police Are Found at Monastery // Washington Post. – 2002. – July 23 , A1 // <http://www.artukraine.com/events/atrocity.htm> (сторінку використано 03 грудня 2006 року).* Також див.: *Mass Grave Found at Ukrainian Monastery // BBC News. – 2002. – July 16 // <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/2131954.stm> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).*

Частково, це очевидно пов'язано із бажанням перекласти тягар усіх злих вчинків на радянську владу, що неважко зрозуміти з огляду на півстоліття утисків, зокрема з точки зору українського націоналіста. Але тут йдеться про дещо більше, і це пов'язано не лише із ідентифікацією жертв, а й з перетворенням їх на злочинців. Будьте певні: Гринів цього прямо не зазначав. Але якщо подивитися на деякі інші випадки більш крайньої реакції на відкриття масового захоронення в Жовкві, то відкриваються болісні картини довгострокових плодів репресій. Бо ж у той час, як чимало євреїв, котрі пережили трагедію в цих краях, – а також і багато інших спостерігачів і коментаторів того часу та періоду після Голокосту – вважають, що «українці були ще гіршими за німців», лінією оборони українських націоналістів, котрі пов'язують себе із ОУН та УПА часів Другої світової війни та з їхньою антисемітською політикою, є твердження про те, що «радянська влада, на чолі якої стояли євреї, була ще гірша за німців»¹⁶³.

¹⁶³ Див.: наприклад, Israel Asper: Sixth Explanation of Israeli Barbarism // <http://www.mail-arhive.com/antinato@topica.com/msg06933.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.). Згідно з праці Редліха «Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi», хоча Шептицький спочатку схвально сприйняв прихід німців, адже вони витіснили радянську владу, згодом він зрозумів, що ці прийшли окупанти гірші за радянську владу. А тим часом у жовтні 2006 р. у статті інтернет-видання «FoRum» під назвою «NKVD Victims to be Buried in Lviv on November 7» // <http://www.en.for-ua.com/news/2006/10/25/171101.html> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.) повідомлялося, що виконавчий комітет Львівської міської ради прийняв рішення «поховати рештки жертв НКВС на Личаківському цвинтарі». Форум називає цих «близько 500 осіб» «жертвами репресій 1940-х рр.», чії «людські рештки усі були знайдені в районі Жовкви, Львівської області». У статті далі йдеться про те, що «похорон відбудеться в 76 меморіальній крипті кладовища», і що «Львівська державна обласна адміністрація планує створити алею почесних могил на Личаківському кладовищі до кінця 2006 р.», на якій мають розмістити «рештки лідерів Організації українських націоналістів – Євгена Коновальця, Степана Бандери, Андрія Мельника та інших лідерів національно-визвольної боротьби». На «громадський комітет», створений 2002 р. у Львові, покладене завдання повернути в Україну тіла Бандери, похованого в Мюнхені, та Коновальця, похованого в Роттердамі. Дякую Дельфін Бехтель за те, що звернула на це мою увагу.

III

П О В Е Р Е Н И Я

Це, зрештою, не лише історія про ексгумацію тіл; це також історія про виявлення минулого, сповненого руйнацій, метою яких було поховати сліди злочинів та ідентичність вбитих жертв разом із їхніми тілами. Але такі злочини мають тенденцію виринати на поверхню, як у прямому, так і в метафоричному сенсі цієї фрази. Вони не можуть залишитися схованими навек; і не можна стати лицем до лица з ними без готовності оглянутися на усю ненависть і жорстокість, а ще красу та творчість світу, який розтоптали потужні зовнішні сили, а сам цей світ поглинув своїх власних мешканців. Ті, хто дивиться на це минуле із широко заплющеними очима, можуть лиш продовжувати сіяти фікції, легенди, жахи та фобії, як би не прагнули вони віднайти невинну, добру, очищену суть.

Ми не можемо повернути тих, хто загинув, але можемо влаштувати їм пристойний похорон. Ми не оживимо той багатий, складний та все менш і менш відчутний багатосторонній світ, і нам ліпше і не братися за це; але ми в змозі визнати його падіння і поважати його злет, не лише так, для годиться, але саме тому, що ми не зможемо зрозуміти себе та сформувану власну надійну та впевнену сутність без визнання того, звідки ми йдемо і як ми дійшли туди, де знаходимося сьогодні. Ми щойно залишили позаду найкривавіше століття у світовій історії, і рухаємося, здається, у століття, що може стати ще кривавішим. Перед тим, як зануритись у ще один океан крові, нам слід поміркувати над причинами та наслідками минулої звірачої жорстокості і нарешті збагнути, що першоджерела колективної жорстокості однозначно лежать у пригнобленні пам'яті та невірному тлумаченні минулого.

Деякі народи дивляться на жахи минулого – як на ті, що були вчинені їхніми власними руками, так і ті, які було вчинено проти них – із більшим бажанням та успіхом, ніж інші. Існує всезагальна, може, природна, схильність розмірковувати про власні страждання із більшою емпатією, ніж про страждання інших. Робити наголос на жертвовності інших стає ще важче, якщо вона була спричинена, повністю чи навіть частково, нашими власними діями; у таких випадках чим більше наголошується на власному болі та втратах, тим меншою здається необхідність пам'ятати про тих, кому ми зробили боляче. Дійсно, має місце певна тенденція перекручувати зв'язок між тим, що зробили нам, і тим, що ми зробили іншим, таким чином, що з поля зору випадає не тільки

страждання наших жертв, але вони стають ще й відповідальними за всі наші негаразди та своє власне знищення. І, зрештою, оскільки ми говоримо тут про колективні, національні й ідеологічні тлумачення фактів і твердження, то тут також присутній часто спотворений зв'язок між славою, героїзмом і мучеництвом, з одного боку, і зрадою, віроломством і злочинністю – з іншого. У таких відносинах полярності часто виходить так, що власну національну честь можна врятувати, лише якщо заплямуєш націю, культуру чи вірування того, кому завдав шкоди. Саме цей процес лежить в основі замкненого кола визначення ворогів і жертв¹.

Німеччина, яку Альберт Ейнштейн якось назвав «країною масових вбивць», з усіх сил бореться зі спадщиною, полишеною геноцидом². Висловлювання про те, що німці післявоєнного періоду «примирилися з минулим» чи, дійсно «побороли» його, вже майже стало кліше. Якщо і була одна нація в світі, яка у зв'язку із масовою підтримкою злочинного режиму несе відповідальність за вчинені злочини в її ім'я та її членами, то це німецька нація під керівництвом Гітлера. Все ж, навіть у цьому випадку суперечки все ще не вщухли. Чи були німці «свідомими катами» Гітлера, а чи його жертвами?³ Чи вже достатньо сказала Німеччина про свої злочини і чи повинна «нарешті» звернути увагу на власні страждання?⁴ Чи справді Німеччина «поборола» минуле, чи все ще скута його ланцюгами і залишається рабом пам'яті про жорстокість, котра не дає їй дивитися в ліпше майбуття? Коли вона зможе звільнитись від Аушвіца, і хто має право її звільнити?

Жодна із цих дилем не має простого чи легкого вирішення. Але попри значне протистояння, злобу та обурення в деяких колах, вони

¹ Omer Bartov. *Mirrors of Destruction: War, Genocide, and Modern Identity*. – New York: Oxford University Press, 2000. – Chapter 3.

² З листа Максу Борну від 12 жовтня 1953 р., процитовано в: *Stern Fritz. Einstein's German World*. – Princeton: Princeton University Press, 1999. – P. 3.

³ *Goldhagen Daniel Jonah. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. – New York: Knopf, 1996.

⁴ *Sebold W.G. On the Natural History of Destruction*, перекл. Anthea Bell. – New York: Random House, 2003, зокрема есе «Air War and Literature». – P. 1–104; *Friedrich Jorg. Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg, 1940–1945*. – Berlin: Propylaen, 2002.

ПОВЕРНЕННЯ

розглядаються в Німеччині як дуже важливі проблеми, з якими потрібно мати справу щодня, і з ними таки борються щодня. Німеччина, можливо, знову готова згадати страждання німців у війні, яку вони самі розпочали, а нещодавно там завершили будівництво величезного меморіалу своїм жертвам на одній із найбільш бажаних у Європі земельних ділянок, поряд із символами та центрами німецької влади. Саме це визнання вини та відповідальності допомогло німцям прийняти і навіть втішитися тим об'єднанням нації та поверненням у центр світової політики, економічного процвітання та культурного багатства⁵.

Франція також мала труднощі із пам'яттю про війну, поразку та окупацію. Після кількох десятиліть мовчазної згоди із «міфом про Опір», сформульованим Шарлем де Голлем, французи були змушені осмислити набагато менш повчальне минуле співпраці із німецькими окупантами та поширеної урядово-адміністративної підтримки депортації євреїв країни у нацистські табори смерті. Якщо у перші повоєнні роки євреїв-жертв Франції було включено у міф про Опір, то з 1980-х рр. країна стала дедалі більше визнавати їхню унікальну долю⁶. Але, щоб взяти на себе відповідальність за злочини Віші, французькій державі знадобився час аж до приходу до влади адміністрації Жака Ширака. І змагання спогадів та жертвності між героїзмом протистояння й масовими вбивствами євреїв, а також відголоси цих двох версій викладу фактів в ідентичності сучасних французів і француженок, серед яких кілька тисяч євреїв та кілька мільйонів мусульман, все ще досить інтенсивно обговорюються громадськістю країни. І все ж таки, найбільшніші аспекти того неоднозначного минулого висвітлюються і вирішуються. Якщо у Франції і є сьогодні труднощі із розв'язанням її нагальних проблем, то це не через якусь значну невдачу спроби ретельного розгляду свого минулого.

⁵ Про культуру пам'яті Берліна чит.: *Till Karen E. The New Berlin: Memory, Politics, Place.* – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.

⁶ Найважливіший внесок у зміну історичного мислення французів щодо окупації складають такі праці: *Paxton Robert O. Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944.* – New York: Knopf, 1972; *Rousso Henry. The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944,* перекл. Arthur Goldhammer 1987. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991; *Wiewiorka Annette. Deportation et genocide: Entre la memoire el l'oubli.* – Paris: Plon, 1992; та фільм Марселя Офюльса (Marcel Ophuls) «The Sorrow and the Pity» (1969).

Більш схожою до України є ситуація в Польщі. У Франції в ранній післявоєнний період мала місце тенденція включати євреїв-жертв Голокосту у загальне поняття про «депортованих», під яким розумілися учасники Опору, а, отже, представники великої нації (*Grande Nation*). У Польщі єврейських жертв віднесено до загальної групи постраждалих, хоч євреїв все одно розглядали деякою мірою як прозвідників того ж таки страждання. У Польщі впродовж багатьох років звичним було твердження про те, що як жертвами Голокосту було 6 млн. євреїв, так 6 млн. поляків стали жертвами війни. А отже, обидва народи мали Голокост і поділяли схожу долю, хоча польська версія історії прославляла мучеництво своєї нації за активне протистояння нацистським загарбникам, у той час як євреї сприймалися як жертви пасивні. Звісно ж, із 6 млн. поляків-жертв, 3 млн. були католиками чи етнічними поляками, а три інших мільйони були єврейськими громадянами Польщі. Більш того, хоча Польща і мужньо протистояла німецькій окупації та заплатила жакливу ціну за свою боротьбу, численні польські патріоти та націоналісти зовсім не були проти «усунення» євреїв із їхньої країни, а чимало з них ще й брали участь у спробах здійснити це «усунення». Визнання співпраці або принаймні згоди зі злочинами нацистів однозначно компрометувало як польську історію про славне протистояння, так й історичне визначення Польщі як «Христа серед націй», вічного мученика.

На відміну від Західної Німеччини та Франції, Польща перебувала під владою комунізму і значна частина дискурсу про минуле визначалася сумішню ідеологічних велінь із місцевими традиціями та почуваннями. Багато поляків продовжували ототожнювати євреїв із комунізмом, а комунізм – із окупацією їхніх земель Радянським Союзом, якого ставили в один ряд із нацистською Німеччиною. Фактично, польські комуністичні режими також проводили явну антисемітську політику, що дуже суперечила повній дискредитації антисемітської риторики у поважних політичних колах Заходу. І через це примиритися з минулим було також нелегко. Потрібні були зусилля кількох сміливих місцевих науковців та інтелектуалів, а також деяких із тих, що проживав за межами країни, для того, щоб нарешті розворушити усталений консенсус та зму-

ПОВЕРНЕННЯ

сити «бідних поляків подивитися на гето»⁷. Чи не найкращим виявом того, наскільки різними можуть бути національні спогади про одну і ту ж подію, була реакція на публікацію книги Яна Гросса про вбивство євреїв у Єдвабне їхніми сусідами-поляками⁸. У Польщі книгу зустріли із подивом, оскільки загальною думкою тут було те, що німці несуть повну відповідальність за Голокост, і, отже він не має нічого спільного із поведінкою поляків. В Ізраїлі ж книгу розглядали як таку, що лише підтверджує те, у що багато хто вже давно вірив, а саме, що поляки були як задоволені вбивствами своїх єврейських співгромадян, так і часто брали участь у них.

Боротьба з минулим у Польщі ще не закінчилася. Недавні праці та заяви, здається, вказують на те, що міф про *Żydokomuna* (євреїв як комуністів) ще не перестав існувати. Деякі молодші польські вчені знову заявляють, що євреї – громадяни їхньої країни не були їй вірними у часи радянської окупації і тому мусили бути подавленими силами держави. Поворот у сторону крайніх правих ідей у польській політиці відображений також і в реконструкції минулого⁹. Але все ж таки Польща пройшла вже довгий шлях із часів погрому в Кельце та режиму Гомулки¹⁰. У багатьох польських містах і містечках залишки єврейської

⁷ Звичайно ж, тут я маю на увазі Яна Блонські, “The Poor Poles Look at the Ghetto”, надруковано у праці Полонського “My Brother’s Keeper?”, сс. 34-48. Це есе було вперше видане в журналі «Tygodnik Powszechny» 11 січня 1987 р. З цього питання також див.: Zimmerman. *Contested Memories*, а також Paulson Gunnar S. *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940–1945*. – New Haven: Yale University Press, 2002; Cooper Leo *In the Shadow of the Polish Eagle: The Poles, the Holocaust, and Beyond*. – New York: Palgrave, 2000; Lucas Richard C. *Forgotten Holocaust: the Poles under the German Occupation, 1939–1944*, 2nd ed., revised. – New York: Hippocrene Books, 1997.

⁸ Gross, *Neighbors*. . . .

⁹ Див.: Chodakiewicz, *After the Holocaust*, Wieszbicki Marek. *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim: Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach polnocno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941)*. – Warsaw: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2001).

¹⁰ Jan T. Gross. *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An essay in Historical Interpretation*. – New York: Random House, 2006); *Blatman Daniel*. – *Polish Jewry, the Six-Day War, and the Crisis of 1968 // The Six-Day War and World Jewry*, ed.

цивілізації зберігаються, навіть шануються. Для молодшого покоління поляків заявляти про свої певні єврейські корені або принаймні виявляти зацікавленість у єврейському минулому польського суспільства стало чимось модним. Коли моя давня подруга Ілона Кармел відвідала своє рідне місто Краків у 1970-х рр., вона сказала, що місто виглядало саме таким, яким вона його пам'ятала з довоєнних часів, але, здавалося, ніби всі люди послули. Нині колишній єврейський квартал Казімеж виглядає позитивно, тут можна скуштувати «єврейську» їжу у закладах, де пропонують меню на івриті (які місцеві офіціанти навіть прочитати не можуть), і купити «єврейські» цяцьки на базарі. Звісно ж у всьому цьому присутній аспект дешевої комерції та нетривкого і сумнівного смаку. Але основним є те, що Польща готова, ба навіть часом, здається, бажає прийняти єврейське минуле, минуле колись мультинаціонального, багатогранного в конфесіональному плані суспільства, яке жило впродовж сотень літ перед тим, як війни та ідеології XX ст. його з лиця землі разом із більшістю його слідів¹¹.

Таких зрушень ще немає в Україні, і точно немає нічого подібного на західноукраїнських землях колишньої Східної Галичини. То як же тоді пояснити оте майже агресивне прагнення витіснити із пам'яті і забрати з-перед очей, зруйнувати або зневажити усі позostalі сліди єврейського життя і цивілізації в цих краях? Чому тут існує таке сильне бажання заповнити символами українського націоналізму та слави місця, що колись стосувались єврейського життя та смерті? Зрозуміло, що цьому явищу немає єдиного пояснення. Гадаю, феномен цей частково пов'язаний із тим, що Україна дуже поступово та неквапливо оговту-

---

Eli Lederhendler. – Bethesda: University Press of Maryland, 2000. – P. 291–310; Szaynok Bożena. The Role of Antisemitism in Postwar Polish-Jewish Relations; *Stola Darius*, Fighting against the Shadows: The Anti-Zionist Campaign of 1968 // Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland, ed. Robert Blobaum. – Ithaca: Cornell University Press, 2005. – P. 265–283 and 284–300 correspondingly.

¹¹ Однією з важливих польських організацій, активно залучених у справі відродження мультикультурного минулого польських прикордонних земель, є Фондація Кжиштофа Чижевські «Пограниччя» (Krzysztof Czyzewski Pogranicze Foundation) та видавництво у м. Сейни (Sejny). Детальніша інформація в Borderland Archipelago // <http://www.pogranicze.sejny.pl> (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

ПОВЕРНЕННЯ

ється від важкого минулого; судячи з недавніх політичних подій, країна все ще не визначилась із власною національною ідентичністю, тож її минуле залишається важливим полем бою різних інтерпретацій того, до чого і кому належить Україна. Як не трагічно, але і праві українські націоналісти, які хочуть віддалити українську суть від Росії та радянського минулого, і колишні «совєтські апаратчики», котрі воліють залишатися у сфері російського впливу, погоджуються в тому, що необхідно залишити якомога менше від унікальної долі українського єврейства періоду війни.

Але націоналісти Галичини йдуть значно далі. Бо ж у цьому регіоні пам'ять про ОУН та УПА є основним компонентом у творенні української та місцевої ідентичності, слави та героїзму, подавлених у часи комунізму (так само, як і пам'ять про єврейські жертви). Але вже коли цим націоналістичним організаціям повертають їхнє почесне місце в історії, їх і близько не можна асоціювати зі співпрацею у вбивствах євреїв. Більш того, приймаючи ОУН та УПА як символи галицького націоналізму, громада певною мірою також має приймати і те, за що вони виступали, а це, зрештою, ідея України для українців та очищення землі від таких «чужорідних елементів», як євреї та поляки. З такої позиції, встановлювати пам'ятник Бандері на території дрогобицького гето – «природно», бо ж його справа дійсно нарешті тріумфує, а радянські громадяни, поляки, німці та євреї зникли назавжди.

Це також означає і те, що зокрема в західних регіонах України все ще жива і впливова спадщина антисемітизму. Надзвичайно важко визначити рівень присутності цього сумнозвісного явища, а також його інтенсивності та наслідків. Здається, для багатьох галичан євреї все ще асоціюються із минулими стражданням радянського ярма та недоліками режиму Кучми. Більш глибокі історичні спогади пов'язують євреїв із експлуататорами українського селянства, із багатством і пихою, та зі співпрацею із чужинськими правителями¹². У деяких колах ці образи

¹² У цьому контексті також можна поміркувати над суттю написаних ще до краху комуністичної системи слів американсько-українського історика Тараса Гунчака щодо співучасті євреїв у радянських злочинах і співучасті українців у злочинах нацистів: «На сьогодні... не існує жодного ретельного дослідження цього важливого та надзвичайно складного питання, і тому не є можливим винесення остаточного вердикту про природу поведінки євреїв та українців

зараз переплітаються із новим антисемітизмом, який зображує Ізраїль як продовження єврейської експлуатації та влади, а євреїв – як агентів таких злих імперій, як США, які нині поширюють свій згубний вплив на Близькому Сході. Глибокі та зогнілі корені антисемітизму, хвороби, яка не дає окремим особам та цілим спільнотам проаналізувати себе, натомість змушуючи постійно твердити, що «євреї – то наше нещастя», все ще не виведено на світ Божий у цих частинах Західної України.

Але лише якщо пролити світло на ці корені та відкрити приховане минуле Східної Галичини, можна відновити багате, складне, жваве, а ще надзвичайно творче минуле цього краю. Це – красива земля, багата на культурні ресурси, історію та потенціал. Одного дня, коли вона вивільниться із петлі спотвореного та напівприкритого минулого і відкриє істинну трагедію та усю славу своєї історії, вона знову зможе стати мостом між Сходом та Заходом, землею на кордоні з усталеними зв'язками та культурним обміном, якою колись була, і не буде вже залишатися забутим клаптем землі на задвірках Європи, поза часом та поза очима¹³.

у роки Другої світової війни. Стверджувати, що весь єврейський народ винен у зlodіяннях проти українців з боку євреїв, котрі підтримували радянську владу, було б настільки ж нерозумно як і проголосити, що всі українці разом несуть відповідальність за антисемітські вчинки деяких представників свого народу»⁷. Див.: Taras Hunchak. *Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations // Ukraine during World War II: History and its Aftermath*, ed. Yuriy Boshyk. – Edmonton: University of Alberta, 1986. – P 43–44. Хоча Гунчак однозначно чудово висвітлює упередження українців та євреїв щодо один до одного, запропонований ним повністю неправдивий еквівалент між співпрацею українців та євреїв (колективною чи іншою) у злочинах один проти одного виказує те, що він сам потрапив під вплив тих упереджень, які бажає висвітлити.

¹³ Є ще два аспекти, в яких про Галичину пам'ятають як про реальність, так і про феномен, що загинув. Одним є єврейські меморіальні книги (і деякі подібні їм польські пам'ятні книги та журнали), на які у цій роботі робиться посилання. Ці книги відображають живі спогади покоління, яке майже повністю зникло, і, отже, відтепер можуть слугувати як історичне джерело, хоча таке, яке потребує обережного використання. Також див.: *Kugelmass Jack, Boyarin Jonathan. From a Ruined Garden: The Memorial Books of Polish Jewry*, 2nd ed. –Bloomington: Indiana

---

University Press, 1998. Від цих спогадів залишається тільки схильність деяких нащадків говорити про міста своїх пращурів у Галичині (чи в інших частинах Європи) як про такі, що там вже більше не існують, оскільки, втративши своїх єврейських жителів, отих кількох євреїв-очевидців, котрі пам'ятали їх тільки як штетли, вони почали вважатися такими, що вимерли. Іншими чужими спогадами про ці міста є спогади хасидських династій, які все ще носять імена рабинів, що були родом із міст, у яких про ці общин не пам'ятають. Час від часу учні цих рабинів повертаються до їхніх міст і містечок, але і вони їх так само не сприймають як живі сутності і часто не цікавляться минулим їхніх єврейських общин в цілому, але лиш своїм «ребем», який колись там проживав, і на честь якого вони можуть звести «меморіальний намет» чи кам'яну споруду на його могилі як місця вшанування й оплакування. У сімох із двадцяти описаних у книзі міст є відносно невеликі хасидські династії або традиції: Чортків, Дрогобич, Гусятин, Косів, Самбір, Івано-Франківськ та Золочів. Про хасидську династію Чорткова див.: Wikipedia S.V. «Chortkov Hasidic Dynasty» // http://en.wikipedia.org/wiki/Chortkov_%28Hasidic_dynasty%29 (сторінку використано 3 грудня 2006 р.); а особливо див.: *Heshel Abraham*. The Chasidic Group of Chortkow // http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Suchostaw/s1_czortkow_chasidic_group/htm (сторінку використано 3 грудня 2006 р.).

ПОДЯКА

Багато друзів і колег допомагали мені впродовж років роботи над цією книгою та над моїм ще незавершеним проектом щодо Бучача. Хочу висловити особливу вдячність за щирю допомогу й конструктивні коментарі Дельфіне Бехтель, Марку Кариннику, Софії Грачовій, Яну Гроссу, Френку Грелці, Олегу Маєвському, Джоанні Міхліц, Роберту Мьоллеру, Норману Неймарку, Наамі Шік, Тіму Снайдеру, Аміру Вайнеру та Ларрі Вульффу.

Я також вдячний Інституту новітніх досліджень Редкліф при Гарвардському університеті, Міжнародному дослідницькому центру культурології (ІФК) у Відні (Австрія), Меморіальній фундації ім. Джона Саймона Гугенхайма, Американській академії в Берліні та Університету Брауна за сприяння у моїх дослідженнях і написанні книги.

За натхнення, співпереживання, підтримку та любов складаю особливу подяку моїй кращій половині, Вай-йї Лі, нашим дітям Шірі та Рому, моєму синові Разу, а також моєму батькові Ханоху Бартову. Якщо чутки справджуються, і ми кудись ідемо після закінчення цього життя, то я сподіваюсь, що Ілона та моя мама там разом дивляться добрим, чи, може, критичним поглядом на тих, хто любить їх і сумує за ними.

• • • • •

Усі світлини, за винятком тих, де зазначено прізвище автора, зроблено Омером Бартовим ©.

КНИЖКОВИЙ ФОРУМ*

Єврейська спадщина в Україні та репрезентації Голокосту: обговорення книжки Омера Бартова «Забуті»¹

Тарик Циріл Амар
Потрібна книжка

У книжці «Забуті» Омер Бартов, відомий історик і автор важливих праць про нацистську Німеччину і Голокост, звертається до «зникомих слідів єврейської Галичини в нинішній Україні» (як зазначено в підзаголовку). Отож для початку варто зауважити, що ця книжка не про єврейський спадок у строгому сенсі слова, хоча прочитати її потрібно всім, хто цікавиться цією темою на теренах колишньої східної Галичини й за її межами, в Україні та Центрально-Східній Європі загалом.

У формі історичного тревелогу Омер Бартов описує й аналізує прикру неспроможність адекватно сприймати історичну спадщину. У західних регіонах сучасної незалежної України, на більшій території яких колись розташовувалася східна частина Габсбурзької провінції Галичина, важливий єврейський спадок, який слід би було оберігати, обговорювати і визнавати, потерпає від занедбаності. Більш ніж пів століття минуло після Голокосту, не менше одного покоління після розпаду Радянської імперії і появи на карті незалежної України, а єврейська спадщина досі зазнає -як гадає Омер Бартов - невпинного руйнування. За найпесимістичнішими прогнозами Бартова, останні «сліди» одного з найбільших осередків єврейської цивілізації в Центрально-Східній Європі, майже повністю знищеного Голокостом, можуть остаточно зникнути, перш ніж «рано чи пізно мешканці західноукраїнської Галичини теж усвідомлять, що вони втратили й забули».

* Україна модерна. – 2009. – №4/14. – С. 273–348;

¹ *Bartov O. Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine.* (Princeton: Princeton University Press, 2007).

Історичну єврейську цивілізацію Центрально-Східної Європи важко уявити без Галичини. Галичина була частиною історичної Речі Посполитої, звідки, за Бартовим, походить вісімдесят відсотків нинішнього світового єврейства. Хоч після розпаду Речі Посполитої Галичина не стала частиною смуги осідлості Російської імперії - ще одного осередку єврейства у Східній Європі (значна частка якого також була в Україні) - без Галичини годі було б уявити такі ключові явища єврейської історії, як хасидизм, бундизм чи сіонізм.

Водночас Галичина також невіддільна від своєї єврейської історії. Втім, у той час, коли українську назву «Галичина», якою зараз насправді окреслюють лише історичний регіон *східної* Галичини, що його Бартов досліджує в своїй книжці, було відроджено після радянського панування в Україні, нині про місце євреїв у галицькому минулому часто забувають. Тоді як деякі українці гордо іменують себе «галичанами», а інші ставляться до цього з іронією, викривлена ретроспектива виняткової «українськості» уявної Галичини наголошує на національному, а часто й націоналістичному наративі «українського П'ємонту». В ній значно менше місця для пам'яті про поляків і ще менше — для євреїв, хоча насправді обидва ці народи до середини двадцятого століття, з його війнами, етнічними чистками і Голокостом, становили великі й впливові населення та громади, а надто в містах і містечках східної Галичини.

Відвідавши двадцять населених пунктів, у тому числі традиційних міст східної Галичини й колишню столицю всієї габсбурзької провінції — Львів (у ті часи більш знаний під назвами *Lwów* і *Lemberg*), Бартов побачив сумну й монотонну картину занепаду й нецільового використання будівель і місць, які досі зберігають пам'ять про єврейське минуле. Мало того, до постійного руйнування решток життя євреїв додається ще й витіснення та викривлення пам'яті про їхню смерть - якщо не систематичні, то принаймні занадто часто повторювані.

Втім, Голокост змінив східну Галичину назавжди. Коли влітку 1941 року німецьке військо вступило на її територію, витіснивши брутальну радянську окупацію, що засновувалася на пакті Молотова-Рибентропа 1939 року, близько 600 000 євреїв (трохи більше, ніж жило в Німеччині 1933 року) потрапили під дію нацистської політики систематичного приниження, відокремлення, грабунку, тортур і масових убивств. У результаті загалом кожна одинадцята жертва Голокосту походила зі східної Галичини.

Крім того, східна Галичина була страхітливим «виразником» цілого спектра способів заподіяти смерть. Вона стала місцем, де відбувалося жахливе поєднання видів геноциду: депортації до спеціальних таборів смерті (переважно Белжеца), що було характерно для західніших регіонів Європи, і масових розстрілів неподалік домівок жертв, що було типовішим для східних місцевостей.

У самому Львові було утворено велике гето і Янівський концентраційний табір, найбільший у Західній та цілій Україні трудовий табір - де теж відбувалися масові вбивства. Східна Галичина також була частиною широкої смуги територій, що простягалася від Балтійського до Чорного морів, де німецька окупація 1941 року супроводжувалася хвилею погромів (досі недостатньо досліджених), у яких більшою чи меншою мірою брали участь і місцеві не-євреї.

2003 і 2004 років (а отже, минуло приблизно шістдесят років після Голокосту), коли Омер Бартов подорожував східною Галичиною, у Дрогобичі, Стрії, Бродах, Чорткові, Монастириськах, Бережанах, Жовкві й Болахові стояли й осипалися синагоги, що збереглися до наших часів і вочевидь потребують негайної реставрації й збереження як історичні пам'ятки. Як і в радянські часи, інші вцілілі синагоги (зокрема в Дрогобичі, Болахові, Вижниці, Чорткові, Івано-Франківську й Гусятині) досі частково чи повністю використовують не за призначенням: ані для поклоніння, ані для їхнього збереження як історичних пам'яток, ані для інформаційно-освітніх потреб, ані для увічнення пам'яті про євреїв Галичини.

Єврейські кладовища (точніше, те, що від них лишилося) занедбані, не мають вказівників, їх важко знайти. Або ж цілком у душі радянських часів їх перетворено на місця, що не мають жодного стосунку до поховання. На них пасуться кози, ходять кури, торгують різним крамом чи звалюють будівельне й побутове сміття. На тих кладовищах, що також були місцями нацистських розстрілів, стоять християнські хрести, демонстративно увічнюючи пам'ять жертв і нацистів, і Советів, саме в тому місці, де, най-певніше, жертви були саме євреями, і вбивали їх нацисти та їхні поплічники саме з цієї причини.

Для будівництва музею, присвяченого не історії, а уславленню українських націоналістів, борців за незалежність України, не знайшлося іншого місця, крім того, де колись стояв будинок рабина. Пам'ятник

Степану Бандері в Дрогобичі стоїть на місці колишнього єврейського гето, про яке забули чи радше не згадують.

Багато місць переслідування, ув'язнення, депортації та вбивств євреїв просто не позначено. Тим разючіший контраст, що пам'ятники і меморіяльні дошки жертвам серед етнічних українців чи їхньому героїзму (особливо українських націоналістів) значно поширеніші і завжди впадають в око. Ті монументи жертвам Голокосту, які все-таки було зведено, дуже часто (хоч і не завжди) вражають своєю скромністю, і знайти їх - вельми непросте завдання. Крім того, написи на них, їхнє приховане значення, демонструють пострадянську/досі-радянську тенденцію применшити чи замовчати єврейську ідентичність жертв Голокосту.

Пам'ятники іншим жертвам, тобто знову ж таки етнічним українцям, зведено неподалік від будівель і місць, які вочевидь мають єврейські конотації (як, наприклад, у Івано-Франківську й Коломиї). Важко назвати подібну практику звичайною недбалістю, особливо на тлі, яке засвідчує відсутність ушанування страждань євреїв. Тривожні приклади можна наводити далі, але їхня сутність від цього не зміниться. А вона полягає у тому, що одна з ліній — описова — книжки Омера Бартова є сумним каталогом грубої зневаги до унікальних артефактів та брак вшанування жахливих масових убивств.

Що ж до аналізу та інтерпретації, Омер Бартов наводить кілька причин, чому нинішня західна Україна майже не зберегла «слідів» минулого її євреїв. Указуючи, що «простого пояснення для такої екстраординарної історичної амнезії немає», він принаймні частково вбачає її коріння у спадщині радянської політики пам'яті.

Стосовно цього Бартов висловлює нерішучий здогад, що відсутність слова «євреї», наприклад, на дуже скромному пам'ятнику, спорудженому на місці Янівського концтабору у Львові, «може бути пов'язана з давньою радянською політикою ніколи не виокремлювати згадкою єврейських жертв». Але це твердження занадто стримане і водночас надто зухвале. Насправді в Радянському Союзі побутувала не практика замовчувати єврейську ідентичність жертв Голокосту, а радше потужна тенденція применшувати її важливість і змішувати з загальною, всесоюзною жертвовністю, незважаючи на особливу мету, природу і радикалізм нацистського винищення євреїв. І не лише можливо, а й дуже вірогідно, що ця фальсифікація — важливий чинник

(хоч і не єдиний) теперішнього формування пострадянського дискурсу, який включає також і написи на пам'ятниках і меморіялах.

Ми знаємо про загальну практику тих часів придушувати чи спровокувати до краю пам'ять про Голокост як специфічно антисемітський злочин, з його особливим виміром, мотивацією і метою. Причини для такої радянської політики були різні: від певного традиційного антисемітизму радянської еліти й населення (серед виразників якого, наприклад, можна назвати Микиту Хрущова чи Івана Грушецького, який тривалий час обіймав посаду голови обласного комітету партії) до стурбованості комуністів національним питанням, що проявлялася у витісненні євреїв з пантеону героїв ключового міту про «Велику Вітчизняну війну» і водночас у забороні їм посісти особливе місце в списку жертв.

У той час, як радянська політика применшувати роль Голокосту не обмежувалася лише західною Україною, існували й більш локальні чинники. Один з них, за визначенням Омера Бартова, — це порушення безперервної зміни поколінь населення на територіях, які було позначено не лише геноцидом євреїв, але й чималими втратами, депортаціями, витісненням і повторним заселенням не-євреями. Як пише Бартов, повоєнні мешканці часто-густо були не присутні при вбивствах єврейського і польського «міського населення регіону», і так було легше «відтворити історичний наратив, позбавлений народів, які колись були його невід'ємною часткою».

Справді, в такому місті, як повоєнний Львів після Голокосту й вигнання поляків, хто з людей міг пам'ятати, якщо їх лишилося так мало? За сучасними підрахунками, приблизно дев'ять десятих довоєнного населення міста після війни зникло зі Львова. Мало того, нам відомо, що процес повторного заселення йшов швидкими темпами. До початку війни 1939 року у Львові мешкало приблизно 330 000 осіб. До літа 1944-го, коли радянські війська відвоювали місто, людей у ньому лишалося менше половини. Потім, паралельно з вигнанням більшості поляків (приблизно 105 000) зі Львова, 1945 і 1946 років до міста рушила нова хвиля львів'ян. За офіційними даними, до літа 1946 року в місті було понад 350 000 людей — тобто трохи більше, ніж до війни. І відтоді місто лише зростало, хоч і нерівномірними темпами.

Втім, ця різка зміна населення пояснює небагато. Ми не знаємо, скільки нових повоєнних мешканців Львова вижили, стали свідками

Голокосту, опиралися йому, брали в ньому участь чи отримали вигоду в інших місцях, але їхнє загальне число, напевно, було чималим. Навіть якщо на них не вплинув Голокост у *східній Галичині*, такий розрив поколінь населення є, звісно, лише відносним.

Перша хвиля нового переселення складалася переважно з так званих «східняків», тобто мешканців довоєнних радянських територій, розташованих далі на схід, які сформували нову еліту влади, цементувавши завоювання західної України. Але друга й значно більша хвиля міграції до західноукраїнських містечок і міст включала етнічних українців з самої західної України. Як пише Бартов, у східній Галичині міжвоєнного часу більшість євреїв мешкали «в містечках, але багато з них насправді жили в маленьких штетлях... а близько чверти євреїв — у селах». Отже, нові повоєнні мешканці міста (особливо з огляду на хвилю погромів, що прокотилася східною Галичиною влітку 1941 року, і той факт, що Голокост там набув часто форми масових розстрілів поблизу домівок жертв), найпевніше, мали певні спогади про Голокост або знали тих, хто їх мав. Навіть якщо примус, страхи, інтереси й психологічні потреби призвели до того, що вони не могли поділитися цим досвідом привселюдно чи навіть зі своєю родиною, примусове переселення, хоч і масивне, не надто пояснює втрату пам'яті й особливо нинішню неспроможність, ба навіть нехіть, відновлювати її.

Пояснення Омера Бартова про те, чому східна Галичина не може чи не хоче згадати своє єврейське минуле, здебільшого ґрунтується на декількох інших, пов'язаних між собою чинниках. По-перше, західна Україна після здобуття незалежності перетворилася на основний майданчик для відродження, віднайдення і відтворення одновірної, нереалістичної і винятково героїчної, а також зумисне невинної пам'яті про українських націоналістів (ОУНівців) часів Другої світової, особливо її «революційного» крила під проводом Степана Бандери. А також про УПА, Українську повстанську армію, яку здебільшого очолювала ОУН(б) — та їхньої справді визвольної боротьби з радянським імперіялізмом, за своє уявлення про українську незалежність. За формулюванням Бартова, у західній Україні тепер відбувається «переписування минулого», що включає в себе «археологічні розкопки навпаки, під час яких рештки зруйнованих цивілізацій зникають під новобудовами».

По-друге, нині західні українці переймаються згадуванням того, як вони «самі» постраждали від рук радянського режиму під час і після захоплення регіону 1939 року, а згодом 1944-го. Як зазначає Омер Бартов, загалом українці справді мають що оплакувати і «порівняно з більшістю інших націй, незмірно більше постраждали у Другій світовій війні». Зокрема, в західній Україні нарешті почався процес привселюдного обговорення й ушанування пам'яті про радянські арешти, депортації, утиски проти релігії, жорстоке придушення опору й останнє, але не менш важливе — радянські тюремні вбивства влітку 1941 року.

Водночас ці спогади зазвичай звужують коло жертв до етнічних українців, виключаючи з них поляків і (ще ретельніше) євреїв. Це дуже очевидно, коли йдеться про ушанування радянських тюремних убивств улітку 1941 року - єврейських і польських жертв Советів при цьому не згадують або приєднують євреїв, що стали жертвами погромів, які почалися одразу по тому, здійснених німцями й деяким із місцевого населення, до жертв злочинів Советів.

По-третє, відверта (хоч і хибна) «безвиграшна» точка зору «позмагаємося, чия жертва більша» - це вже недобре, але, за аналізом Бартова, це ще не все. Зрештою, на перший погляд немає апріорної причини для того, щоб героїчна містифікація українського націоналізму мала б стирати євреїв з пам'яті. Втім, Бартов стверджує, що є два інші чинники, що пояснюють, чому одне репресоване минуле (страждання українців і національний/ націоналістичний опір) охоче відновлюють, тоді як інше (життя і смерть євреїв) не просто зневажене - його й надалі приховують і витісняють.

Одну з причин Бартов убачає в тому, що дехто з етнічних українців був причетний до знущань і вбивств євреїв під час Голокосту. Ці люди брали участь у погромах, допомагали поліцейським загонам, робили доноси й грабували. Як неодноразово вказує автор, цей факт не дістає жодного висвітлення у громадських ушануваннях пам'яті. Його замовчують повністю. Бартов не забуває згадати, що місцеві не-євреї також допомагали євреям сховатися чи втекти, однак порятунок був радше винятком. Хоча до знахідок автора належить також те, що в містечку Бучач насправді «багато хто» з місцевих не-євреїв їм допомагав.

Крім питання про міру участі місцевих у страхах євреїв, досі недостатньо вивченого, Омер Бартов окремо вказує, що антисемітизм діячів українського націоналістичного руху та їхніх послідовників також

призвів до їхньої «причетности до геноциду євреїв та етнічних чисток поляків у східній Галичині». І цей факт ніяк не узгоджується з героїчними кліше, яким тепер надають перевагу.

Читачі, які є прихильниками офіційного уславлення українських націоналістів, можуть не погодитися зі спостереженнями Бартова. Але його висновки лише відображають поточні міжнародні дослідження (щоправда, тут ще слід згадати етнічні чистки поляків на Волині). І будьмо відверті: це не запізниле відлуння радянської пропаганди, від якого легко відмахнутися. Хоч декому й важко це визнати, ОУН часів Другої світової війни характеризувалася не лише боротьбою за національну незалежність. Ця організація була надміру авторитарною, нетолерантно націоналістичною, гордовито змовницькою та терористичною силою, чії лідери й діячі часом пропагували етнічні чистки та антисемітські страти і брали в них участь.

І останнє, але, як показує Бартов, не менш важливе. Стереотип «юдео-більшовизму» (тобто - чи треба це казати? безпідставне - звинувачення євреїв у тому, що вони колективно підтримували радянський комунізм і радянський імперіалізм та були його представниками), який відіграв велику роль у антисемітизмі націоналістичних сил у часи Другої світової — звісно, не тільки їхньому, - вигулькує у деяких сучасних роздумах українців про Голокост, де його використовують для спроби «врівноважити» участь українців у переслідуваннях євреїв. Таким чином, намагання захиститися від небажаного історичного факту, що українці були причетні до нацистських злочинів, приводить до дискурсу упереджень, який і був колись причиною цієї причетности. Безперечно, Бартов має рацію, коли називає це явище згубним «порочним колом».

Визвольна боротьба ОУН і УПА з Советами територіально не обмежувалася східною Галичиною й навіть західною Україною. Проте головну роль відігравали в ній саме ці регіони, як добре було відомо націоналістичному командуванню. Крім того, боротьба з радянським деспотизмом у західній Україні була справді масовим явищем, оскільки брудна війна Советів - державний терор, придушення повстань, підривна діяльність, колективні покарання, голодні блокади, систематичні поширені тортури й депортації — розширила коло тих, хто страждав і хотів боротися. Це також важливий факт, адже він означає, що пам'ять про цю боротьбу, яку тепер реконструюють на офіційному рівні, також

глибоко вкорінена в місцевий особистий і родинний досвід. На жаль, Омер Бартов не звертає уваги на цей факт і втрачає нагоду поміркувати над взаємовпливами пам'яті «згори» і «знизу».

Проте саме з цієї причини, а ще тому, що завойовницькі та імперія-лістичні стереотипи зверхности, що дісталися в спадщину від Радянського Союзу, звично таврували «місцевих», «корінних» (обидва терміни з радянського лексикону) західноукраїнців не лише «відсталими», але й націоналістами, «бандерівцями» і зрадниками — на жаль, цей комплекс проблем Бартов також майже оминає увагою, — західна Україна лишилася центральним символічним місцем розквіту українського націоналізму. І нині, перевертаючи полюси оцінки в советських стереотипах, вона, схоже, ще більше пишається цим спадком.

Однак це відновлення і прославлення пам'яті, яку довго й брутально придушували, на жаль, часто призводить до спрощеного та оманливого величання і дешевої комерціалізації. Вбивши десятки тисяч «місцевих», депортувавши сотні тисяч і створивши таким чином на початку 1950-х років «пустелю миру», Совети все ще неофіційно називали Львів «Бан-дерштадтом», можливо, з цією неприязною повагою, яку відчують імперії до пограничних регіонів, населених войовничими і темними племенами.

Цей образ своєрідного «Додж-сіті» на радянському Дикому Заході, іронічно засвоєний львівською контркультурою ще до загибелі Радянського Союзу, пережив його. За іронією долі, маючи семиметровий пам'ятник Степану Бандері і дуже популярну кнайпу «Криївка», облаштовану на зразок УПА-Діснейленду, колишнє головне місто радянської західної України, здається, нарешті виконує замовлення Советів і перетворюється на *Бандерштадт*.

Поза пам'ятниками сумнівної якості і кнайпами, велика частина новотвореного (західно)українського громадського дискурсу щодо ОУН, УПА, Бандери й Шухевича, батальйону «Нахтигаль» і дивізії СС «Галичина» вибудовується довкола великих і вочевидь охоче культивованих білих плям. Інакше кажучи, те, що ці питання набули такої важливості, — не дивина. З психологічної точки зору це не просто зрозуміло, а й цілком очікувано. Втім, враховуючи їхню складність і небезпечний потенціал, інтригує агресивно-спрощувальний підхід до них. У пошуку героїв він прагне компенсувати десятиліття примітивних советських наклепів.

Трагедія в тому, що цей підхід продукує навіть не захист, а пропаганду, що за своїми рисами нагадує совєтські моделі — зворушливо відверте викривлення фактів і відсікання «непотрібного». Пишномовна балаканина про розбудову чи консолідацію нації довкола нової — на жаль, знову — «єдиної» версії історії рано чи пізно виявиться абсурдною і приреченою на поразку. Не лише тому, що в настільки розмаїтій у регіональному та ідеологічному сенсах країні, як Україна, будь-яка «єдина» версія, що здається адекватною одним, виявиться неприйнятною для інших, а ще й тому, що навіть національні міти, з усією спокусою «необхідного» ренанівського колективного забування і не-згадування, можуть заперечувати реальність і страждати на короткозорість лише доти, доки не стануть патологічними і вкрай шкідливими.

Анрі Русо [Henri Rousseau] у Франції давно вже відкрив, що пам'ять про Другу світову війну і Голокост — царина, де застосування фройдівських метафор індивідуальної душі до цілих суспільств, яке взагалі нерідко буває проблематичним, часто виявляється виправданим. Під цим кутом зору за стримування некомфортних знань, сумнівів і питань треба розплачуватися: втратою проникливості, автономії та (просто, але жакливо) розуму. В цьому, на жаль, деякі події, після яких Омер Бартов здійснив свою подорож і написав книжку, лише підтверджують одну з його ключових тез: «Ця земля силкується витворити єдиний національний наратив подій,людей, культури й політики. Це широкомасштабне спрощення, яке не лише викривлює минуле, але й загрожує збіднити майбутнє».

Таким чином, розповідь Бартова про пустку, яка оприявнюється не лише в руїнах і втратах, але й у забутті, психологічному придушуванні і селективній амнезії, може здатися важкою для читання деяким українцям, особливо тим, хто мешкає в західній Україні, в минулому якої чимала роль відіграє Галичина. Напевно, деякі відгуки будуть сердитими.

Втім, навіть попри ту майбутню критику, яку, найпевніше, буде породжено механізмами самозахисту, деякі твердження в *Erased* дуже сумнівні, хоча в загальному контексті дослідження й не надто важливі. Наприклад, узагальнення Бартова, що «історично Галичина лежала на кордоні між давньою Річчю Посполитою та імперіями й грабіжниками зі сходу і півдня». Це відсуває «поле бою» цивілізацій занадто далеко на захід, принаймні на період між серединою XVI — серединою XVII ст.,

коли, як пише сам автор, «величезні території України» потрапили під владу Речі Посполитої.

Аналогічно, східна Галичина і більша частина західної України уже досить тривалий час *не* є краями, де «русинські селяни досі обробляють землю, як це робили їхні прадіди». Насправді ж не без «допомоги» Советів перетворення русинів на українців завершилося і в сільській місцевості. І незважаючи на запряжені кіньми вози, які досі вражають мандрівників на дорогах західної України, між звичаями прадідів і сьогоденням пролягли ударні хвилі колективізації, міграції й глобалізації.

Деякі інші вади в історичному тлі й деталях можна пояснити тим, що для Бартова ця книжка є першою частиною великого проекту і, як він чесно зізнається, становить «першу спробу зануритися в цей регіон». Але не зайвим буде вкотре повторити: шкода, якщо реакція українських читачів (не лише в Україні, а й за кордоном) на це важливе дослідження буде педантичною. Спробувати «відігратися» за дрібні (в цьому контексті) проблеми означатиме прогавити чудову можливість почати продуктивне обговорення важливого питання сучасної України.

Крім того, читачі, які через такі недогляди не втримаються від спокуси відкинути важливіші питання, які піднімає Бартов, мають спершу пильно придивитися до кричущих неточностей, допущених апологетами українського націоналізму часів Другої світової війни. Якщо текст Омера Бартова має риси «першого занурення» в глибокі води пограничних територій, то що тоді говорити, наприклад, про відомого українського історика, який всерйоз просить нас повірити в безпідставні розумування про те, що в міжвоєнній Польщі не було жодної альтернативи тероризму для українського самоствердження?²

Однак у тексті *Erased* є й інші спірні питання, які важко назвати незначними. Запропонований опис повоєнної, радянської східної Галичини, тобто більшої частини західної України, як «витісненої на маргінеси, межової території між Заходом і Сходом, яка мало розвивалася й мало отримувала інвестицій за часів радянської влади», суттєво вводить в оману. Це правда, що в радянський період ця територія

² В'ятрович В. Шухевич. Перший серед рівних (<http://www.pravda.com.ua/news/2008/4/25/75218.htm>)

лишалася менш індустріялізованою і менш розробленою (зі зловживаннями), ніж, приміром, схід України з його важкою металургійною промисловістю.

Втім, годі зрозуміти тривалий вплив радянської влади на західноукраїнські прикордонні землі, якщо не брати до уваги масивні, безпрецедентні з історичної перспективи повоєнні інвестиції Советів у модернізацію доби викопного палива, здійснену з особливою недалекоюглядністю. Тоді як робота з індустріялізації *лідера* і створення належного робочого класу для неї була лише початком. Політика радянської прикордоння шляхом швидкої модернізації залишалася одним з головних радянських феноменів. Її наслідки донині формують Львів – навіть після того, як більша частина радянської промислової бази зазнала колапсу.

Загалом, для радянської імперії та її ідеології соціялістично-модерністичної вищості, а також домінування в Центральній Європі, західна Україна становила периферію, але, як і весь радянський Захід — тобто території, завойовані в результаті «профашистського» (1939-1941) та «антифашистського» (1941-1945) періодів Другої світової війни в Радянському Союзі — не була маргінальною. Також вона була не просто між Заходом і Сходом. Радше вона розташовувалася між «внутрішнім» і «зовнішнім» Сходом, між тим, що Радянський Союз анексував, і тим, над чим він домінував «суто» через сувору політичну залежність, що час від часу підкріплювалася вторгненнями. Знову ж таки, цей аргумент не має прямого стосунку до Голокосту та його забуття. Втім, опосередковано він важливий, оскільки недооцінювання масштабів і задумів Советів щодо перетворення західної України може супроводжуватися недостатнім розумінням повного впливу радянської політики щодо пам'яті та історії на цей регіон.

Омер Бартов слушно наполягає на тому, що Голокост був не лише масовим убивством, але й масовим грабунком. За його спостереженням, питання про те, хто мав користь з убивств і пограбувань такого масштабу, в західній Україні практично не розв'язують. Проте варто завважити, що цю тему, як і багато інших, вочевидь ще мало досліджено.

Загалом, у тексті Бартова бракує того факту (хтозна, можливо, він вважає його тривіальним), що німці пробували монополізувати грабунки євреїв, постійно розробляючи складні схеми конфіскації всього майна

своїх жертв для себе, в тому числі для перерозподілу між *Volksdeutsche*-по-селенцями.

Втім, це також не слід хибно трактувати як простий спосіб закрити болочче питання про те, чого коштував Голокост також деяким місцевим не-євреям, оскільки нам відомо, що насправді процес відбирання і розподілу майна був складнішим і німці не змогли залишити всю здобич собі. Грабунки, здійснювані місцевими не-євреями, набували багатьох форм: від забирання добра, житла і грошей до шантажу й сподівань, що «усунення» євреїв звільнить робочі місця. Це також накладалося на постійне офіційне та неофіційне плондрування німцями.

Пропоную розглянути, наприклад, кілька фактів зі Львова. Бартов їх не обговорює, але вони підтримують його аргументацію. На початку німецької окупації, поки лютували погроми, місцевий автор, не-єврей і не-німець, написав довгу й сердиту петицію німцям, скаржачись на євреїв як на експлуататорів і колабораціоністів радянського режиму та вимагаючи, щоб їх покарали, в тому числі на горло, а їхнє майно і робочі місця розподілили між не-євреями й «бідним арійським населенням».

Наприкінці липня погром *петлюрівських днів*, до якого намовляли і який дозволили німецькі окупанти, здійснений переважно місцевими не-євреями, збігся у часі з першим офіційним «податком», яким обклали німці львівських євреїв. До 1943 року німецькі бюрократи спробували простежити, що сталося з «податком», і виявили, що губернатор округу, *БіасШушрІmann* і *БлаЛьауаЧмеШом* зробили ремонти у своїх помешканнях, вимагаючи гроші у львівських євреїв. Тут було нерозривно поєднано місцеві грабунки не-євреями, німецьке «офіційне» розорювання і німецьку корупцію, що сприяла грабуванню в «приватному порядку».

Або ж узяти, наприклад, наслідки утворення гето у Львові. Переселення й експропріацію також супроводжувало мародерство на очах у жертв. Міська німецька бюрократія склала довжелезні списки здобичі: гроші, меблі, прикраси, кожухи, одяг, постільна білизна. Гроші забирано управління *БіасІІНаурІmann'a*, тоді як деякі речі перейшли до його працівників, а також німецьких поліцаїв та СС.

Водночас, щойно всю здобич було належним чином зареєстровано, ніхто, як зафіксовано в постанові німецького бюрократа, «не заперечував» проти «її використання за призначенням», наприклад, продажу

меблів та одягу за низькими цінами сільському населенню, якщо воно виконувало норми постачання сільськогосподарської продукції. За умов, коли нестача всього поєднувалася з насильством і опортунізмом, лише тонка і непевна межа відділяла свідоме наживання на чужому лихові, випадкову дільбу здобичі після грабування чи навіть убивства від двоїстого прагматизму, що межував з жорстокістю.

Щоб ускладнити проблему: у винятковому випадку привласнення будинку євреїв стало приводом до спроби їх порятунку, яку згодом було покарано німцями. Йозеф Бернартович зайняв будинок, коли переїхав до Львова в березні 1942 року. Побачивши, що у підвалі переховуються дев'ятеро євреїв, він не видав їх. За шість місяців його заарештували разом з ними. Аргумент захисту, який полягав у тому, що він не шукав зиску, не допоміг урятувати йому життя. Його дружина отримала три роки тюрми за співучасть у чоловіковому «злочині» — *Judenbeherbergung* (переховування євреїв).

Омер Бартов має рацію, указуючи, що антисемітизм ОУН і УПА та їхня участь у переслідуванні євреїв нині часто — хоч не завжди й не повністю — вилучаються з (західно)українського дискурсу. Очевидно, він також має рацію в тому, що засуджує цей факт. Однак є кілька випадків узагальнення, в яких поточний стан дослідження вимагав би ретельніших формулювань. Відвідавши Золочів і критикуючи те, що там ушановано пам'ять лише українських жертв Советів під час тюремних убивств 1941 року, він зазначає, що тисячі жертв антисемітського погрому, який стався після тюремних убивств, забуті, хоча місця цих злочинів частково збігаються. В цілому його точка зору правильна і важлива, але твердження про те, що «так багато розлучених членів родин [жертв Советів] допомагали мордувати євреїв під час погромів», не зовсім точне.

Місцеві не-євреї справді брали участь у погромах, але припущення про те, що найбільше відзначилися саме ті, чиїх рідних убили Совети, дуже сумнівне. Як щодо місцевих злочинців та їхніх спільників, що мали за мету лише грабунок? Як щодо тих, хто не мав родичів, убитих у радянських тюрмах, але охоче вхопився за можливість вчинити насильство над євреями? Як щодо тих останніх, але не менш вагомих, хто справді мав родичів серед жертв Советів, але не вірив брехні про «юдеобільшовизм» чи вірив, але недостатньо, щоб кривдити

або вбивати? І саме тому, що попереду ще чимала дослідницька робота, такі нюанси не слід оминати увагою.

Обговорюючи село Косів, Бартов зазначає, що образи бійців УПА, оспівані гідом, для нього є образами людей, чії обов'язки включали «полювання на євреїв» і «допомогу німцям у масових убивствах місцевого єврейського населення». На той час, коли він залишає експозицію, бійці УПА стають для нього просто «убивцями євреїв».

Зважаючи на відомі нам факти, цілком можливо, що дехто з цих бійців (а може, й багато хто) таки були вбивцями або готові були ними стати. Проте немає сенсу ототожнювати УПА з такими формуваннями, як українська міліція в містах і містечках чи українцями в батальйонах поліції деінде — особливо з огляду на той факт, що апологети українських націоналістів, а також учені-критики, такі як Тимоті Снайдер, слушно вказували (хоч і з різними інтенціями) на збіги і зв'язки між такими формуваннями й частинами (але в жодному разі не всією) УПА. Необхідною протиотрутою від нинішнього уславлення українських націоналістів, схоже, повинна стати повна точність.

Ще один аспект праці Бартова потребує обговорення. В його поглядах є міцний причинний зв'язок між занедбаністю єврейського спадку і відродженням пам'яті про націоналізм. Автор справді описує останнє як явище, міцно вкорінене в західній Україні - хоч з великим впливом на всю країну, - та читача не полишає враження, що недбале ставлення доєврейського спадку особливо жакливе в західній Україні. Проте чи так це насправді?

Виклад Бартова, хоч він і зосереджується на східній Галичині, лише виграв би, якби бодай один розділ було присвячено компаративному аналізу, що охопив би всю Україну. На превеликий жаль, єврейський спадок занедбано в усій країні, за небагатьма винятками. Іншими словами, переконливо звучить аргумент про те, що пам'ять про українських євреїв завжди заважала і заважатиме некритичному уславленню українського націоналізму часів Другої світової війни і що це особливо актуально на заході України, але навіть цей чинник не можна сприймати за вирішальний сам по собі.

Омер Бартов вважає, що ми можемо «припустити, що мірою того, як [Львів] модернізується», його мешканці багатішатимуть і відновлюватимуть свої будинки, останні злучені сліди вивісок крамниць польською

та мовою ідиш «буде стерто». Він також висловлює припущення, що у Стрії «час і недбалість зрештою змиють [нечисленні рештки замовчуваного минулого]» і що у Львові, зважаючи на неясність щодо єврейської іден-тичности жертв Янівського концтабору, «наступне покоління може вирости, думаючи, що [вони] були просто українцями». Начебто сподіваючись, що західна Україна слідом за іншими регіонами Східної та Західної Європи зрештою приєднається до «хвилі модернізації й глобалізації, пам'яті й вибачення», автор водночас вважає, що на той час матеріальні рештки єврейського минулого, наразі присутні, вже зникнуть.

Песимізм цих тверджень може видаватися небезпідставним, але з ним можна сперечатися. Насправді найслабшим місцем книжки Бартова є прогноз. На цьому етапі ми просто не можемо знати, чи синдром амнезії й націоналізму, що його автор так доречно продіагностував, буде достатньо сильним і триватиме досить довго, щоб передчасно стерти останні ма-теріальні сліди єврейського спадку в західній Україні / східній Галичині.

Є вагомі причини висловлюватися обережніше, ніж це зробив автор. Варто пам'ятати, що звичай забувати і місця спустошення, подібні до тих, які нещодавно знайшов Омер Бартов у західній Україні, не так давно були розкидані по всіх країнах радянського блоку. Втім, є свідчення Рут Елен Ґрубер [Ruth Ellen Gruber] — одного з головних експертів з єврейського спадку в Східній і Центральній Європі. Нещодавно, коли її попросили написати про руїни синагог у Центральній і Східній Європі, вона виявила, що деякі з них уже не в занедбаному стані. Втім, її розповідь стосувалася Польщі й Угорщини. Пишучи про Україну (насправді здебільшого про західну), вона згадує лише руїни³.

Аналогічним чином, Майкл Станіславський [Michael Stanislawski], експерт з історії львівських євреїв XIX століття, виявив, що на заході України, незважаючи на певну кітчевість і комерціалізацію, що супроводжують віднайдення минулого євреїв Центральної й Східної Європи, число цих недоліків тепер зменшується, водночас «на місцевому рівні

³ Gruber R. E. Interview on the Program «Tracing Your Family Roots» (<http://video.google.com/videoplay?docid=-2094950117911914603#docid=6726456003361339265>) або: <http://video.google.com/videoplay?docid=-2094950117911914603#> (accessed 20 October 2009).

проводяться серйозні наукові дослідження питань єврейства, і спостерігається стрімке зростання їхнього числа в тих місцях, де ще двадцять років тому це було б немислимо»⁴.

Втім, знову ж таки, він побачив, що у самому Львові ситуація досі невтішна і, недипломатично кажучи, набагато гірша. Фактично нещодавнє відкриття псевдо-«єврейської» кав'ярні поряд з руїнами львівської синагоги «Золота Роза» (за іронією долі, спроектованої тими самими творчими особистостями, які подарували місту пивну в стилі УПА-Діснейленду) стало особливо кричущим прикладом кітччу, комерційності й нечулості.

Але питання залишається. Якщо з часів падіння радянської гегемонії на захід від України відбулися очевидні зміни на краще, то хіба можна стверджувати, що ці переміни ніяк не позначаються і в Україні? Звісно, нинішнє уславлення українського націоналізму буде серйозною перепоною: одновимірна пам'ять, не стільки національна, як упереджено-націоналістична, не може і не хоче прийняти реальну історію українського націоналізму й жити з нею. Вона зводить її до наївної легенди захвату та одноманітності. Іронія в тому, що це гідний спадкоємець не менш дитинної радянської демонізації всього, що не підкорюється совєтсько-російській імперській бундючності, і таврування *ipso facto* словом «націоналіст». І справді - послідовного визнання місця єврейського минулого України може й не статися, оскільки це вимагатиме визнати, що український націоналізм теж приклав руку до його знищення. Але хіба культури пам'яті вирізняються послідовністю?

Україна досі бореться з минулим, і це очевидно. Втім, з історичної перспективи, ця боротьба стала можливою лише нещодавно. Як було вказано у звіті «Єврейські кладовища, синагоги й місця масових поховань в Україні» за 2005 рік, тільки в пострадянській Україні було прийнято закони, що принаймні забороняли системне перетворення відомих місць поховань на будівельні майданчики, як це було заведено в Союзі⁵.

⁴ Stanislawski M. *A Murder in Lemberg. Politics, Religion, and Violence in Modern Jewish History*. Princeton, 2007. P. 122ff.

⁵ Gruber S. D. et al. *Jewish Cemeteries, Synagogues, and Mass Grave Sites in Ukraine*. United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad. Washington, 2005. P. 19, 22, 24.

Так само лише в той час було уможливлено перший систематичний огляд єврейського спадку -а разом і втрат, яких він зазнав з 1939 року. Якщо порівнювати з іншими країнами, то не дивно, що в Україні конфлікти пам'яті ще не розгорілися на повну потужність і що досі неясно, якими будуть їхні наслідки. Зрештою, подібним чином відбувається багато речей у країні й суспільстві, яке, схоже, виробило з постійного «життя на межі» певну форму мистецтва. Цьому чимало сприяє і те, що багатші європейці з ЕС і захищеніші з країн НАТО зазвичай холодно приймають Україну.

Втім, місце розташування синагоги «Золота Роза» у Львові вже не є майданчиком для нічних збіговиськ, яким його побачив Омер Бартов лише кілька років тому. Тепер його обнесли парканом. Плани створення меморіалу на місці чи біля синагоги «Золота Роза» тривожно співіснують з чинною та насиченою недоречними стереотипами кав'ярню на єврейську тему та планами зведення житлових будинків. Львівський музей релігії планує розширити і покращити свою експозицію юдаїки. Дехто з істориків і публіцистів Львова почали відкрито піднімати дразливі питання про поведінку місцевого населення з євреями під час Голокосту і нинішніх практик пам'яті, витіснення й забуття. Міська адміністрація Львова починає підтримувати ініціативи, спрямовані на відповідальне відновлення єврейського спадку міста. Хоч усе посувається повільно й існує реальна можливість конфліктів у майбутньому, недбалство уже перестало бути всеохопним.

У Дрогобичі нарешті відбуваються вкрай необхідні заходи з оновлення хоральної синагоги, одне єврейське кладовище, «ще кілька років тому... зарослий бур'янами пустир», було фундаментальним чином приведено до ладу⁶. Місце масових розстрілів під час Голокосту в Броницькому лісі неподалік теж стало об'єктом важливих, хоч і скромних зусиль — встановлення пам'ятного знака. Важливі ініціативи й кошти досі здебільшого надходять з зовнішніх чи приватних джерел, а не від громадськості, да-рувальників та активістів. Проте у Снятині місцеві та міжнародні активісти, за підтримки Фондації Стефана Баторія з Польщі, разом зі львівськими ученими взяли на себе зобов'язання

⁶ Gruber S. D. Rescuing Drohobych. One Man's Quest to Memorialize a Vital Jewish Center of Oil and Art (<http://www.forward.com/articles/10981/>)

подбати про занедбані єврейські кладовища, як і про християнські цвинтарі. У цьому починанні вони дістали велику підтримку з боку місцевої влади та мешканців Снятина, а також дуже позитивні відгуки у місцевих медіях.

Загалом єврейський спадок досі не вважають самоочевидною частиною минулого України. Хоч насправді він таким є. Але це не скасовує того факту, що ознаки змін на краще наявні і що загроза повного зникнення матеріальних слідів стає малоімовірною.

Не вірячи в прогнози Омера Бартова, авторові цих рядків слід було б виявити мудрість і не робити власних. Втім, ось вони. Імовірнішим здається, що принаймні деякі зі зниклих слідів єврейського минулого в східній Галичині буде збережено вчасно. Крім того, також можливим видається відновлення пам'яті через дослідження, громадські обговорення й музеєфікацію, зведення пам'ятників і реконструкцію. Результат такого відновлення матиме багато вад, включно з великою дозою спрощення й віртуальності, але від цього він не стане менш реальним і залежним від форми, якої він набуде. Хай там що, важко поділяти впевненість Омера Бартова в тому, що наслідки можуть бути лише найгіршими з усіх можливих.

Проте водночас не здаватиме позицій і уславлення українського націоналізму часів Другої світової. Варто сподіватися, що його буде врівноважено критичним і поінформованим українським дискурсом усередині країни, про який є потреба почути більше. Словом, ще якийсь не-визначений час ландшафт пам'яті в Україні буде не охайним пустищем, а плюралістичним безладом, сповненим непримиренних суперечностей і напруги. Але в цьому, проте, Україна не буде винятком. Як зазначає Бартов, у Німеччині, попри всю її культуру «примирення» зі значно гіршим минулим, суперечки також не згасають.

З певними найпесимістичнішими прогнозами Бартова можна не погодитися, деякі його узагальнення потребують дискусії. Хотілося б знати більше, наприклад, про наслідки радянського періоду чи нинішній юридичний контекст реставрації та зведення меморіалів — сфери, в якій незалежна Україна продемонструвала справжній, хоч і нерівномірний і не завжди належним чином застосований прогрес. Також не завадило б почитати про загальні впливи корупції й економічного розвитку. Але це було б занадто — годі сподіватися, що один автор

висвітлить усі ці питання, не досліджені чи мало досліджені іншими, в тому числі в Україні.

Найважливіше те, що ця книжка не лише хороша, але й дуже потрібна. Омер Бартов підняв три вагомі й нагальні проблеми. По-перше, це наявна сьогодні відсутність історичної реконструкції і пам'яті про єврейське минуле, по-друге, агресивна спроба мітотворення, обілення українського націоналізму часів Другої світової й викреслення з дискурсу переслідувань євреїв етнічними українцями, а по-третє, небезпечний зв'язок між цими двома проблемами. Чи правильна інтерпретація цього комплексу, здійснена Бартовим, — про це можна сперечатися. Але немає жодних сумнівів у тому, що це обговорення буде важливим для України і тих, кому справді не байдуже.

Книжка Омера Бартова заслуговує на шире і чесне обговорення в Україні. Якщо вона таки дістане в Україні увагу, на яку заслуговує, обговорення мало би бути всеукраїнським, попри те, що в своєму травелозі автор описує лише східногалицьку частину західної України. Дехто з читачів заперечуватиме проти твердження про «героїв УПА, які часто брали участь у вбивствах євреїв». Але «цього не могло бути» - це просто несерйозна відповідь. «Часто» чи «зрідка» - можливо, але хай там що, *надто* часто, щоб ігнорувати питання й книжку, яка так наполегливо його ставить.

*Авторизований переклад з англійської
Олени Любенко*

Tarik Cyril Amar
A Necessary Book

Omer Bartov's book *Erased* addresses the “vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine.” Visiting twenty urban centers in the former eastern Galicia, Bartov found a sadly monotonous picture of neglect and even misuse of surviving buildings and sites that attest to this area's Jewish past. This is a very good book, and a necessary one. Bartov singles out three important and urgent issues: the failure to preserve the Jewish heritage and remember the Jewish past; the attempt to forge myths that whitewash Ukrainian nationalism's World War Two record and to exclude

the victimization of Jews by ethnic Ukrainians; and the connection between these two issues. The author of this review essay argues that Bartov's analysis and interpretation are, on the whole, correct and important for Ukraine. His book should thus usher in a serious debate. At the same time, the reviewer argues that Bartov's predictions are too pessimistic, as there is still a real chance for saving the traces of eastern Galicia's Jewish past before it is too late.

Кристіан Ганцер

Незвичайні пригоди пана Бартова в країні...

Омер Бартов, ізраїльсько-американський дослідник Голокосту, недавно видав книжку про культуру пам'яті в Східній Галичині, яка доповнює нечисленні дослідження цієї тематики низкою важливих думок. У короткому вступі Бартов описує власні біографічні спонуки, зазначаючи, що до початку своєї подорожі Україна була для нього *terra incognita*. Ця вказівка дуже важлива, адже дозволяє зрозуміти слабкі місця книжки⁷.

Сам Бартов народився і виріс в Ізраїлі. 1935 року його мати переїхала зі своїми батьками, братами та сестрами до Палестини зі Східної Галичини. Крім них та дядька Бартова, ніхто з родини не пережив Шоа. У вступі автор наголошує на помилковості підходу, за логікою якого пояснення природи геноциду не вимагає глибокого знання реалій життя його жертв. На його думку, знищений єврейський світ вельми рідко повертає прискіпливу увагу дослідників: «Німецькі студенти хочуть зрозуміти німецьких виконавців геноциду» (с. xii).

Ця книжка на початку відображає «свідчення мого першого занурення у регіон, моєї зустрічі з майже забутим минулим та сьогоденням,

⁷ Місцями Бартов - критик українського націоналізму - відтворює елементи українського національного міту через недостатні знання української історії та українського національного дискурсу. Наприклад, він називає Івана Мазепу «останнім козацьким володарем недовго незалежної української держави» (с. 57), Дмитра Вишневецького - «козацьким гетьманом» (с. 144) або окреслює місцеве населення регіону етнізованим визначенням «українці» (с. 3) вже наприкінці XVIII століття, коли в цьому регіоні ще не мислили національними категоріями.

яке переписує минуле» (с. xv), щоб пізніше стати «колективною біографією» міста Бучача.

У першому розділі «Прикордоння» автор робить короткий нарис історії регіону, який охоплює період від першого поділу Речі Посполитої 1772 року до сьогодення.

Другий розділ «Подорожі на прикордоння» є основною частиною книжки і ґрунтується переважно на відбутих Бартовим у березні 2003 та червні 2004 років поїздках по таких містах та селах України, як Львів, Самбір, Дрогобич, Стрий, Болехів, Івано-Франківськ, Коломия, Косів, Кути, Городенка, Гусятин, Чортків, Золотий Потік, Бучач, Монастирська, Тернопіль, Бережани, Золочів, Броди і Жовква. Окремим місцям він присвячує від двох (Кути) до двадцяти шести (Львів) сторінок тексту (плюс фото). Так виникає заледве не енциклопедія міст - подекуди енциклопедично-поверхова - єврейської східної Галичини. На цих сторінках у стислій формі подано інформацію стосовно історії населених пунктів від початку їх існування, а також інформацію стосовно найважливіших єврейських закладів та розвитку господарювання єврейського населення. Бартов висвітлює, які наслідки мало встановлення радянського панування у вересні 1939 року для євреїв регіону, яких депортовано частіше, ніж інші групи населення (с. 37), і які так само, як і представники цих інших груп, ставали жертвами репресивної політики, що мала антирелігійний, політичний та економічний характер.

Бартов зображує засоби знищення євреїв, якими користувалися німці та їхні українські колабораціоністи протягом Другої світової війни - від перших, розпочатих німцями, часто спільно з місцевими українцями та поляками погромів та різанин аж до масових розстрілів та депортацій у табір для знищення Белжець. Його мало цікавить, які загони (одниці) здійснювали вбивства, однак він не забуває згадати національність злочинців, котрі у багатьох випадках рекрутувалися з української міліції, поліції, націоналістичних організацій чи з простого населення. При всьому цьому він не губить цілком зі свого поля зору страждання поляків та українців. Зокрема, він пише про раніше невідому на Заході «Акцію Вісла» (с. 67, 194) і проведені проти поляків «етнічні чистки».

Чимало сторінок присвячено сподіванням автора та його враженням від огляду міст і містечок. Він не виявляє жодного захоплення, коли

бачить чотиристовну меморіальну дошку (Городенка і поблизу, с. 102, 104), але не проминає згадати випадки, коли дошка містить «тільки» український текст (с. 133), гарячкує щодо облупленого шпаклювання (до цього ще й не зруйнованої) синагоги (с. 120) чи розгублено стоїть перед купою палаючого сміття (с. 145). Історик Бартов, який мислить категоріями, звичними для західного суспільства, у своїй праці, на жаль, майже не відтворює свого власного ставлення до східноєвропейського Дикого Поля. Дещо більше етнології призначалося б як самому автору, так і його студіям, оскільки складається враження, що книжку написано зарозуміло, а подекуди навіть, перепрошую, образливо. Неприємне враження викликає його порівняння синагоги XVII століття з китчевим бетонним пам'ятником радянських часів та поданий за цим порівнянням коментар: «Кожен має змогу пересвідчитися [...], що цивілізація либонь зробила надто незначний поступ за три століття від часу зведення синагоги» (с. 109). Формулювання на кшталт «вбого відтворена» (с. 105), «вбогий» (с. 125), «шмат лайна» (с. 126) також роблять свою справу. Шкода, бо авторові наміри важливі й доречні, але він намарно відштовхує своїх потенційних українських читачів.

До цього ще й додається його песимізм. Сліди зникнуть (с. 9), українці їх замалюють (с. 21), стіни поруйнують (с. 164), будівлі знесуть (с. 122), сумнівно, чи буде втілено в життя плани забудови (с. 1881)⁸. І при цьому він не помічає, як подекуди все відбувається всупереч його очікуванням, -так, наприклад, у Львові збереглися старі магазинні вивіски на ідиш. На жаль, Бартов надто мало запитань ставить місцевому населенню, внаслідок чого він часто вдається до поверхових спекуляцій, не заглиблюючись далі. В інших місцях його мало цікавить історія виникнення пам'ятників чи текстів.

Що ж він знаходить у відвіданих ним містах і селах? За різних часів частка єврейського населення в цих містечках складала від 30 до 80 %. Але оскільки після масових убивств євреїв настав час радянської влади, яка перетворила жертв Голокосту на «мирних радянських громадян», не залишилося жодних натяків на те, що вони загинули як *євреї*. Єврейські споруди занепали невикористовувані чи (як і деякі християнські церкви) вживалися для нових, секулярних потреб.

⁸ Подекуди будівельні роботи вже ведуться, як-от у Жовкві.

Після розпаду Радянського Союзу для ушанування пам'яті жертв Шоа нема перепон, але українське суспільство не надто готове до цього. У своєму запереченні єврейської історії «праві українські націоналісти [...] та колишні радянські апаратники» на диво єдині (с. 208). Якщо пам'ятники чи меморіальні дошки подекуди і виникають, то це часто трапляється завдяки закордонній і/чи єврейській ініціативі. Бартов указує на помітне прагнення окупувати потенційні єврейські місця пам'яті християнськими та українськими націоналістичними символами (с. 208). У багатьох місцях взагалі вже неможливо знайти ні слідів єврейського життя, ні їх масового убивства часів війни. Замість цього Бартов розповідає про сьогочасну практику викрадення могильних плит з єврейських цвинтарів для будівництва (с. 124).

Автор констатує, що спогади про минуле мають дуже вибірко-вий характер. Коли на одному й тому ж місці спочатку НКВС замордувало ув'язнених, а пізніше німці з українцями повбивали євреїв, то ставлять меморіальну дошку, присвячену лише українським жертвам НКВС (наприклад, у Золочеві, і цей уривок я вважаю особливо вдалим - с. 17011*). І найбільше вшановують українських націоналістів, членів ОУН-УПА, передусім Степана Бандеру, які ще перед війною співпрацювали з німецькими націонал-соціалістами. 22 червня 1941 року члени ОУН, зодягнені у форму німецького вермахту, потрапили на територію Радянського Союзу. Українські націоналісти, «прості» українці й поляки уже з перших тижнів брали активну участь в антиєврейських погромах, наслідком яких були тисячі вбитих. Під час війни українські поліцаї допомагали німцям у масових вбивствах, частина місцевого населення здавала євреїв німцям або ж убивала їх власноруч (с. 96). УПА «послідовно зачистила територію від кожного єврея, що зміг уникнути націонал-соціалістів»⁹.

Ці аспекти історії погано пасують до іміджу «героїв», які стоять на п'єдесталах (с. 208). Такі пам'ятники войовничим противникам демократії та прав людини, як, наприклад, Степану Бандері, споруджено на місцях масових убивств євреїв (Самбір, с. 4611, Бучач, с. 133) чи на місці єврейського гето (Дрогобич, с. 51). Цілком зрозуміло, що ця практика від-

⁹ Bruder F. „Den ukrainischen Staat erkdmpfen oder sterben!“ Die Organisation ukrainischen Nationalisten (OUN) 1928-1948. Berlin, 2007. S. 221.

лякує і викликає огиду у Бартова. Однак йому самому не вдається досягти того, що його так захоплює в текстах Шимона Редліха («[...] він робить героїчне зусилля бути справедливим і врівноваженим», с. 158).

Оцінюючи юдаїку, яка є частиною експозиції Львівського музею історії релігії, Бартов використовує західні масштаби упорядкування музеїв та зазначає, що «єврейський «куточок» виглядає наче гето», а експонати «скидаються на здобич з місцевого блошиного ринку» (с. 25). Також він скаржить на те, що в Бучацькому музеї єврейські експонати показують без належної контекстуалізації. З власного досвіду можу сказати, що через недостатню освіту музейних працівників та хронічне недофінансування майже усі відвідані мною українські музеї більше чи менше відповідають цьому опису, і це жодним чином не пов'язане зі специфікою їхнього «єврейського куточка». Так, сам Бартов мав змогу побачити на прикладі музею в Косові, де експозиція, що прославляє УПА, підступно розташована в колишньому будинку рабина, що та експозиція також зле впорядкована, *хоча* там і не показують жодного єврейського експоната (с. 92), але, здається, це залишається поза його увагою.

Оскільки Бартов робить чимало зауважень щодо написів на пам'ятниках чи текстів, зроблених поганою англійською мовою (наприклад, с. 26, 28, 30), я хотів би «помститися за українців». Він двічі згадує медичні установи для «ветеранів» (с. 124, 151). На одній з фотографій (с. 152) знаходимо розв'язку. Біля єврейського цвинтаря у Тернополі на вивісці, яка вказує дорогу, зазначено: «Управління ветеринарної медицини».

Критика Бартова є справедливою, але він не висуває жодної пропозиції, як покращити ситуацію з єврейською спадщиною. Особливою проблемою є стан будівель. У багатьох випадках синагоги збереглися лише завдяки тому, що за радянських часів їх використовували як кінотеатри, склади чи музеї (ця практика обурює Бартова). Реставрація цих поруйнованих будівель та їхнє некомерційне використання дуже дорогі. Бартов указує на те, що з Заходу допомоги сподіватися не варто: «Збереження того, що ще залишається, як видається, не належить до пріоритетів жодної єврейської організації. Це може свідчити про те, що не збереглося жодної спільноти, для якої таке відновлення мало би сенс» (с. 1131). І, можливо, вже з часткою самокритики, він припускає, що «вони [чужоземні євреї] якщо й їдуть сюди, то подивитися на те, що лишилося, але не рятувати його» (с. 114).

Наступне слабке місце книжки, яка також адресується і українському читачеві - там геть не розрізняються політичні течії та прошарки українського суспільства часу війни. Такі формулювання, як «бандерівці» (с. 102) або «окупанти та їхні українські колабораціоністи» (с. 106), занадто сильно нагадують кліше радянської пропаганди. Більше сенсу мало би, а також було би правильніше назвати, хто, що та чому зробив чи не зробив. Не в останню чергу ці ретельні дослідження могли би зруйнувати націоналістичний міт про національну єдність та відсутність суперечок в українському суспільстві, і навіть у самих ОУН та УПА, і таким чином допомогти стати на шлях плюралістичного розуміння суспільства.

На місцях пошуків Бартов, на мою думку, часто залишається дивовижно пасивним. Я маю особистий досвід, що в Україні практично завжди (і цілком легально) можна отримати доступ до будівель, які становлять історичний інтерес, навіть до розваленої церкви чи до зачиненого музею - адже завжди хтось знає, у кого є ключ, і зазвичай знаходяться охочі допомогти. Бартов, здається, взагалі не робить таких спроб. Один приклад може це дуже гарно проілюструвати: в Гусятині він заглядає крізь розбите вікно до зачиненого музею, розташованого в колишній синагозі. На основі цих обмежених оглядин він приходиться до висновку, що експозиція нічого не говорить про історію будівлі (с. 105i).

У третій частині Бартов робить висновки та повертається до збалансованішої позиції. Він вказує на негативні наслідки, які може мати для українського суспільства відмова від мультикультурного спадку, але також і на шанси, які можуть виникнути внаслідок змін у культурі пам'яті: «Дивлячися на минуле широко закритими очима, можна побачити тільки фікції, легенди, нічні кошмари та фобії, скільки не думати про чисту, хорошу і очищену ідентичність» (с. 201). А також: «...ми не зможемо зрозуміти самих себе та створити безпечну і впевнену в собі тотожність без з'ясування, звідки ми родом і як ми опинилися там, де перебуваємо нині» (с. 201). Він вказує на те, що в минулому також інші національні держави творили свої національні наративи, в яких виставляли себе безневинними жертвами чи героїчними супротивниками підступних ворогів, але згодом по-новому поставили й сформулювали це питання (с. 203Гі). На прикладі Польщі він показує позитивний ефект такого перезасвоєння культурної розмаїтості. Щоправда, він морщить носа щодо «елементів дешевої комерції та моди, якими це інколи від-

гонить» (с. 207). Але якщо поляки зрозуміли, що відновлені синагоги, доглянуті єврейські цвинтарі, місця пам'яті та «єврейські» ресторани в колишніх єврейських кварталах стануть магнітом для туристів, на яких можна заробити чимало грошей, то легко «злісно» констатувати, що українці є більш послідовними у їхньому антисемітизмі, ніж поляки: бо вони не хочуть за допомогою єврейського спадку заробляти таку необхідну валюту. І ще один ефект політики нормалізації суспільного розмаїття в щоденній свідомості людей вимірюється не грошима: це розвиток толерантності. Можливо, розпочата в минулому році реставрація відомої синагоги в Жовкві, в якій буде створено єврейський музей, стане початком «польського шляху» в Україні.

В іншому випадку постає небезпека, що наступні покоління, яким сьогодні постійно втлумачують, що не існує нічого вищого за українську незалежну державу та українську націю, переймуть повністю ідеологію розрекламованих героїв: «через засвоєння ОУН та УПА як символів галицького націоналізму слід буде, до певної міри, засвоїти і те, за що вони стояли, а це - Україна для українців та очищення її землі від таких «зайд», як євреї та поляки» (с. 208).

Загалом, книжка Бартова читається з інтересом і пропонує глибокий погляд на культуру пам'яті (чи радше забуття) у західній Україні. Вказівки автора на проблеми в поводженні з історією, однобічну й некритичну солідарність з героями, що мають заплямовану репутацію, видаються доречними. Водночас книжка містить істотні вади, що частково ускладнюють сприйняття її основних тез. Для публікації в Україні книжку варто було би ґрунтовно переробити. А ще не завадило би провести додаткові дослідження в тих місцевостях, де вони були поверховими.

*Авторизований переклад з німецької
Тараса Квітки*

Christian Ganzer
**Mr. Bartov's Extraordinary Adventures
in the Country of...**

While sharing Omer Bartov's concern over the state of Jewish cultural monuments in Ukraine, the reviewer focuses on stylistic elements and

approaches that will inevitably put off Ukrainian readers of his book (pompous language, factual errors, inadequate familiarity with Ukrainian realities, and the lack of suggestions for improving the condition of monuments). In the reviewer's opinion, it would be worthwhile substantially reworking the book before it is released in Ukraine. The author would also be advised to provide additional research on the localities that are superficially covered in his book.

Мирослав Шкандрій
У пошуках минулого

У своїй останній книжці Омер Бартов досліджує Голокост і пам'ять про життя євреїв у Західній Україні, яка потроху стирається, а надто у містечках, де до Другої світової війни євреї були панівною групою населення. Вжившись у роль мандрівного репортера, автор описує синагоги й цвинтарі, що помалу занепадають, вицвілі вивіски крамничок і те, як поступово зникають матеріальні докази життя єврейської громади, що свого часу було таким бурхливим. Подібну роботу проводили Український центр вивчення Голокосту, Інститут юдаїки в Києві та Центр єврейських досліджень при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Ці організації вже нанесли на когнітивну карту українців багато не знаних досі єврейських «пунктів» — як у прямому, так і в переносному значеннях (тобто було акцентовано історично важливі моменти). У Бартова та сама мета: підвищити рівень обізнаности з життям євреїв в Україні не лише для того, щоб ушанувати пам'ять жертв Голокосту, але й щоб підняти питання участі місцевих мешканців у Голокості (цю некомфортну перспективу дослідження багато читачів воліли б проігнорувати). Стиль щоденника подорожі покликаний привернути увагу якомога ширшої аудиторії читачів; манера викладу — провокативна і полемічна, тон подекуди звинувачувальний. Проте, як коментар до україно-єврейських відносин, книжка не пропонує задовільної інтелектуальної системи поглядів, яку можна було б застосувати для перегляду й пояснення подій історії ХХ століття в тій частині світу, де за війною йшла війна, за трагедією починалася інша трагедія, а населення незмінно зазнавало утисків.

Автор піднімає цілу низку суперечливих питань: конструювання в сучасній Україні нарративу національного мучеництва, що увічніює спо-

мини про трагічний досвід Другої світової війни, проте не залишає відповідного місця для Голокосту; причетність українців до хвилі винищення євреїв у галицьких містах, яка піднялася після вторгнення німців 1941 року, і той факт, що деякі активісти ОУН і УПА цькували й знищували євреїв. Його підхід вартий пильної уваги не лише тому, що піднімає украй важливі питання історії, які досліджуються вченими багатьох країн, але й через те, що він певною мірою демонструє ставлення до України в західній науці.

Дослідження Другої світової війни й Голокосту в Україні привели до появи останнім часом кількох видатних праць, зокрема Карела Беркофа [Karel Berkhoff]¹⁰ і Аміра Вайнера [Amir Weiner]¹¹. У цих монографіях започатковано вивчення питань причетності до знищення євреїв та участі у ньому місцевих громад. На противагу до них Бартов зосереджується на новому «націоналістичному» наративі сучасної України, в якому, на його думку, історію євреїв спрощено або відверто знехтувано. Проте в його аналізі є кричущі вади й спотворення. Закликаючи українців долучити історію євреїв до своєї колективної пам'яті та історії, сам він водночас послуговується стереотипними і редукціоністськими поглядами, що відсувають на маргінеси чи навіть повністю нівелюють історію України. Як і в багатьох дослідженнях українського життя, написаних західними вченими і коментаторами, в його книжці приділено замало уваги двом проблемам: боротьбі за державність і тому факту, що відродження потребує не лише історія антисемітизму, а й історія філосемітизму. Ці два недогляди важливі, тому що вони створюють у читача враження, буцімто українці — народ, чия боротьба за незалежність була марною, а ставлення до євреїв — незмінно ворожим.

Зокрема, Бартов зневажливо відгукується про Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) 1917-1919 років, називаючи її «ефемерною». Важливо розуміти, що під час Револуції ЗУНР була спершу союзницею, а потім об'єдналася з Українською Народною Республікою, у січні 1918 року було урочисто проголошено незалежність у Києві, і

¹⁰ *Berkhoff K. C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambr., Mass., 2004.*

¹¹ *Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton, 2001.*

уряд нової держави мав підтримку майже всього населення України, в тому числі й більшості євреїв. Уряд УНР одразу ж надав євреям більшу національно-культурну автономію, ніж доти дозволяла будь-яка держава, і цю політику повсюдно вітали з ентузіазмом. Це сталося внаслідок зближення єврейських та українських інтелектуалів і налагодження дружніх стосунків між ними впродовж тривалої боротьби за громадянські права в умовах царату. Існуванню УНР поклали край три вторгнення Червоної Армії, сили якої склалися переважно з військ Росії. Країну було завойовано, і слідом за цим настала анархія, що призвела до страхітливої хвилі єврейських погромів, які завдали величезної шкоди україно-єврейським відносинам. Утім, у цьому контексті варто відзначити, що впродовж періоду революційних воєн УНР послідовно підтримувала національно-культурну автономію євреїв і що організовані з мешканців західної України загони Січових Стрільців, які становили ядро армії УНР, запобігали єврейським погромам на підконтрольних їм територіях. В цій армії також служили добровольці-євреї — існував навіть окремий єврейський полк.

Революційне покоління добре усвідомлювало ці факти. Його виховували у філософічній традиції, що брала свої початки в інтелектуальному житті з 1890-х років і домінувала в українській літературі перших двох десятиліть ХХ ст. Цю традицію можна простежити у творах Лесі Українки, Олександра Олеся, Володимира Винниченка, Агатангела Кримського, Гната Хоткевича, Модеста Левицького, Степана Васильченка, Кліма Поліщука та багатьох інших. У 20-х роках ХХ століття уряд Советської України провадив культурну політику УНР щодо українізації (поступка потужному національному рухові), а також підтримував культурне відродження євреїв (хоч і в його світській формі, мовою їдиш) та розвиток єврейських інституцій, який було започатковано в часи існування УНР. Єврейське відродження відбувалося разом з українізацією, адже обидва ці явища допомагали позбутися негативного впливу політики русифікації, що дісталася у спадок від царизму. Були сподівання, що наслідком паралельної розбудови інституцій стане підтримка українізації серед євреїв. 1929 року, коли офіцери розбитої армії УНР в еміграції створили Організацію українських націоналістів, вони знали про цю історію дружніх стосунків з євреями і політику розбудови держави. Багато хто з них сподівався на майбутню підтримку з боку єврейського населення

в боротьбі за незалежність. Проте в літературі ООН упродовж тридцятих років євреям або приділялося мало уваги, або малювалася доволі розмита картина їхньої ролі у майбутній незалежній державі. Лише наприкінці 30-х років стали очевидними антисемітські течії всередині ООН, що доти зароджувалися і розвивалися поступово. У роздмухуванні ненависти до євреїв, поза сумнівом, чималу роль зіграли заяви деяких лідерів організації 1941 року. І, можливо, саме вони спонукали деяких людей вбивати євреїв у перші тижні вторгнення німців.

З цієї історії напрошуються два висновки. По-перше, ООН ставила собі за мету здобути незалежність для нації, і її лідери приділяли дуже мало уваги соціальній політиці, а ще менше зважали на роль єврейського населення у майбутній Україні. А по-друге, політика й ідеологія ООН еволюціонували та часто залежали від розвитку подій. Отже, було би помилкою тулити всіх націоналістів, членів ООН і борців УПА в одну купу, як це робить Бартов. Існували «націоналісти», що протиставляли себе ООН; не всі члени ООН думали й чинили однаково (організація не раз розпадалася на угруповання); різні групи в УПА, що почала діяти в 1943 році, не становили злагодженої цілості. Натякаючи на те, що всі «націоналісти» так чи інакше були членами недиференційованої ООН-УПА, Бартов тим самим непрямо звинувачує їх усіх у звірствах воєнного часу. Проте якщо виокремити лише деякі з очевидних фаз розвитку, то ситуацію 1929 року варто відрізнити від ситуації 1939-1941 років, коли Сталін і Гітлер були союзниками, а отже, в советській пресі було заборонено критикувати нацистську Німеччину. Роки війни між Німеччиною і Советами відрізнялися від повоєнної доби. Опір УПА тривав до початку п'ятдесятих років, поки режим провадив політику масових арештів і депортацій. Повстанці мали власну структуру командування, у працях двох їхніх провідних ідеологів — Петра Полтави й Осипа Горнового — немає ні крихти антисемітизму. Вони застосовують риторику анти-колоніальної боротьби за визволення нації (відому тепер усьому світові).

Щедро сиплючи звинуваченнями у бік націоналістів, ООН і УПА, яких Бартов незмінно вважає одним цілим (як до нього впродовж сорока років це робила советська пропаганда), і постійно називаючи членів ООН і УПА «вбивцями євреїв», автор тим самим викликає у читача протест проти того, щоб відповідальність і провина окремих осіб перетворювалася на колективну. Мало того, не вже він думає,

що боротьба українців за незалежність була помилкою? Якщо ні, то як, на його думку, її слід було проводити? Молоді чоловіки в західно-українських містечках і селах поставали в ті часи перед неможливим вибором. Чи їм треба було вступати до лав Советської армії, де їх усіх вважали «бандерівцями» (у советській мові це штучно сконструйоване слово означало «воєнного злочинця») і часом гнали на передову в битвах з бійцями опору на схилах і в лісах? Чи вони мали ставати колабораціоністами і співпрацювати з німцями? А може, їм варто було зголоситися добровільно, щоб вирушити до Німеччини і працювати остарбайтерами на німецьких фабриках та фермах? Чи треба було тікати у ліси й боротися там як проти нацистів, так і проти Советів? Коли насильство хвиля за хвилею затоплювало країну, будь-який вибір був так чи інакше фатальним. Багато сімей втратили всіх своїх чоловіків. Величезна помилка — вважати, буцімто чоловіки й жінки, які тікали до лісів, щоб приєднатися до лав УПА, чинили так тому, що прочитали матеріали оунівської пропаганди. Їхні мотиви були різними. В багатьох випадках їх підігрівало бажання помститися советському урядові й армії за те, що ті замордували десятки тисяч людей і ще сотні тисяч відправили на каторгу. Діячі руху опору знали, що в 1932-1933 роках Совети заморили голодом аж п'ять мільйонів громадян України, що внаслідок пакту Молотова-Рибентропа було знищено одну десяту населення західної України і що кожного, хто вижив під час нацистської окупації, було проголошено зрадником. На жаль, у книжці Бартова цей мінімально необхідний для розуміння контекст відсутній.

Також у цій праці розглядається історія антисемітизму в Україні. Це важлива тема, що досі чекає свого всеохопного висвітлення і вагомих монографій. Втім, цілком очевидно, що антисемітизм був явищем, значною мірою породженим Советами. Він проявлявся у нападах на євреїв, що поверталися до своїх домівок після війни, у «кампанії проти космополітизму», що була в останні роки правління Сталіна, та не припинилася з його смертю, і в советській політиці повоєнних років. Усі ці факти широко відомі, але Бартов їх замовчує. Советський антисемітизм сягає своїм корінням ще у довоєнні роки. Закриття всіх єврейських організацій у тридцяті роки, переслідування юдаїзму («найреакційнішої релігії», як її іноді називали), масові арешти сіоністів — усе це було виявом антисемітизму. Інше питання, залишене поза межами дослідження,

— це підтримка антисемітизму, що забезпечувалася пактом Молотова-Рибентропа. Гітлер розпочав Другу світову війну, знаючи, що його східні кордони захищені і що він зможе отримати від Сталіна всі необхідні сировинні матеріали. Поки діяв пакт, у СРСР не допускалося жодної критики Німеччини, а советський народ мусив прийняти велику дружбу між Німеччиною і Советами. 1946 року Віктор Кравченко писав:

Лише побачивши в новинах і газетат усміхненого Сталіна, що потискав руку фон Рибентропові, ми остаточно повірили в неймовірне. Свастика та серп і молот у Москві тріпочуть на повітрі поряд! А невдовзі Молотов пояснив нам, що фашизм, зрештою, «справа смаку»! Сталін привітав свого колегу-диктатора полум'яними словами про їхню «дружбу, скріплену кров'ю»!¹²

Деякі люди вважали мовчання щодо політики нацистів де-факто схваленням методів Гітлера. Новинні сюжети, фото, тексти промов і статті того періоду вкрай рідко виставляються на загальний огляд чи обговорення. Кравченко продовжує так:

З кіноекранів зник «Професор Метлок», а також «Родина Опенгайм» і решта антифашистських фільмів. З бібліотек так само вилучили антифашистську літературу. ВОКС (Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном) безперестанку відкривало дива німецької культури. Буваючи в Москві у справах, я дізнавався про виставки нацистського мистецтва, досягнень нацистського господарства і нацистської військової доблесті, які вже було відкрито чи які були в процесі організації.

Столичні театри дедалі більше демонстрували величезний інтерес до німецької драми. Фактично все німецьке було у моді. У пропаганді фігурували пародії на англійців і американців, що сиділи на мішках із грошима, проте нацистів на посміховисько не виставляли. У московських готелях і магазинах часто можна було бачити німецьких військових і торгових чиновників. Вони займалися грандіозною програмою економічної допомоги Советів у хрестовому поході Гітлера проти «звироднілих демократій»¹³.

¹² *Kravchenko V. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York, 1946. P. 333.*

¹³ *Ihirl P 334*

Залишається тільки дивуватися, чому цей аспект війни так часто замовчується. В антисемітизмі, що живився цією мовчазною згодою, навряд чи можна звинуватити націоналістів, ОУН і УПА.

Антисемітизм у Советському Союзі слід зокрема пов'язувати з давньою практикою очорнення і винищення населення, разом з жінками і дітьми. За роки советської історії населення, що потрапило під приціл, таврували словами «контра», «підривники», «куркулі», «націоналісти», «зрадники»(список можна продовжувати), на підставі цього виносили вирок, арештовували і засилали на каторгу чи вбивали. Цей процес супроводжувався цькуваннями, що їх підтримувала сама держава. Відсутність ретельного аналізу цих складних моментів у Бартова — ще один вияв неспроможности адекватно висвітлити контекст для розуміння того, як звичайні люди могли стати ненависниками і вбивцями. Адже здичавіння почалося ще задовго до вторгнення німців 22 червня 1941 року.

Короткі екскурси Бартова у більш віддалене минуле України мають викривальний характер. Скидається на те, що автор заперечує правомірність боротьби за незалежність не лише у сорокових роках, але й протягом минулих століть, оскільки применшує, ба навіть принижує національний вимір української історії. Він послуговується лише терміном «націоналістичний», і жодного разу — «національний». Дивлячись у минуле, він описує війська Симона Петлюри в 1919-1920 роках як «грабіжників і гвалтівників», а їхнього ватажка — як «знаного своєю участю у погромах». Богдана Хмельницького, проводиря повстання 1648 року, згадано як «бич усіх євреїв» (хоча в одному місці автор називає його «об'єднувачем» України). Івана Мазепу, ватажка повстання у 1708-1709 роках проти Петра Великого, Бартов називає очільником «незалежної на короткий час України». Схоже, автор не підозрює про те, що залишки української автономії урізалися вже наприкінці XVIII століття. Аналогічний подив викликає добір бібліографії. Поряд із ґрунтовною науковою монографією Генрі Аб-рамсона [Henry Abramson] про погроми 1919 року¹⁴ істерична й жахливо розбалансована книжка Сола С. Фрідмана [Saul S. Friedman] «Погромщик» (1976)¹⁵ (яку Бартов

¹⁴ *Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920. Camb., Mass., 1999.*

¹⁵ *Friedman S. Pogromchik. New York, 1976.*

описує просто як «більш звинувачувальний погляд на Петлюру») лише дедалі більше дискредитує автора як коментатора української історії.

Але насправді проблема значно ширша. Історія як Галичини, так і центральної України конструюється відповідно до певної риторики, про яку автор, найпевніше, навіть гадки не має. Україна для нього «прикордоння», «периферія Європи». Тут у людей відсутня історична пам'ять, а борців за їхню незалежність (ця думка проходить рефреном) насправді можна охарактеризувати лише як злочинців. Ця риторика вже стала традиційною у російській, польській і советській історіях, бо її завжди використовували для придушення національних прагнень українців. Цікаво, що до бібліографії дослідження під рубрикою «Польська література доби романтизму» включено роман Генрика Сенкевіча «Вогнем і мечем» (1888). У цьому романі Україну показано в часи повстання 1648 року під проводом Богдана Хмельницького — як анархічне прикордоння, де живуть мало не дикуни, яких підбурює до незгоди несамовитий п'яний ватажок. Це натяк на те, що країні потрібна цивілізаційна рука Польщі, яка повинна з усією жорстокістю придушити повстання. У міжвоєнний період цей роман був обов'язковим для прочитання у школах Галичини: українські учні змушені були засвоювати його колоніальну перспективу в той самий час, як дедалі авторитарніша польська держава пригноблювала українських селян (ця політика відома під назвою «утихомирення») і ув'язнювала активістів. Як і слід було очікувати, книжка Сенкевіча викликала антиколоніальну реакцію, часткою якої стало формування ОУН. Якщо цю бібліографію сприймати як єдино можливу картину української історії, то читач неминуче зробить висновок, що все, чим нація може пишатися, — це насильство та ірраціональний націоналізм. У бібліографії Бартова не знайшлося рубрик для української літератури, мистецтва, культури чи політичної думки. Відтак читач може засумніватися в тому, що в Україні є власна література, або припустити, що будь-яке самовизначення українців можна закреслити як не варте уваги.

2006 року в нью-йоркській «Метрополітен Опера» відбулася вистава Маріїнського (Кіровського) театру Санкт-Петербурга. То був «Мазепа» Чайковського. Хоча в лібрето правитель України виступає з багатьма патріотичними промовами, у постановці було докладено всіх зусиль, щоб очорнити цю фігуру, як це традиційно відбувалося в російській культурі. Минуло 300 років, а Російська православна

церква досі щороку його проклинає. Мазепу вважають єретиком, зрадником і воєнним злочинцем через те, що насмілився повстати проти Петра Великого та його альянсу з Карлом XII у Полтавській битві 1709 року. Помалу піднімалася завіса, відкриваючи оку глядача картину України під Мазепиним керівництвом, і присутні в залі з подивом бачили на задньому плані велетенську фотографію залізничних рейок до Аушвіца. Глядачів міг на мить спантеличити цей анахронізм, та потім вони здогадувалися: «Так, звісно. Україна, незалежність, погроми, воєнні злочинці, Аунгвіц...» Риторика настільки усталена, що часом ніхто не замислюється над тим, чи відповідає вона дійсності. Той факт, що нині росіяни саме так ставляться до незалежності України і що носієм такого погляду є російська висока культура, також приймається беззастережно, без жодних питань щодо мети й способів конструювання такого іміджу. На жаль, у книзі Бартова нема й сліду розуміння політичного контексту, що керує постійним відтворенням цього іміджу. Автор не докладає жодних зусиль, щоб дистанціюватися від такого культурного стереотипування й історичного спрощення.

Головна вада книги полягає в байдужості до того, як за допомогою риторики, мови й метафор конструюється український Інший. З другого ж боку, Бартов украй чутливий і стає на оборонні позиції, коли йдеться про участь євреїв у керуванні советською державою. Лише «дрібка» євреїв, за його словами, займала владні й авторитетні посади. Єврейська співпраця з комуністичним режимом описується як «міт». Напевно, з цим можна погодитися, якщо авторові йдеться про 1941 рік. У той час «міт» активно експлуатувала нацистська пропаганда, щоб стимулювати антисемітизм. Упродовж тридцятих років кількість євреїв на владних посадах неухильно зменшувалася, а їхня участь у роботі репресивного апарату на час ні-мецько-советської війни була не набагато більшою за їх відсоток у населенні. А стереотип єврея-комуніста зародився у часи революційних воєн 1918-1920 років. Його реанімували у тридцятих. Відтоді він завжди був під рукою в антисемітів. Уже 1919 року Мойсей Равіч-Черкаський, єврейський лідер, який перекинувся на бік більшовиків, стверджував, що правобережної України Червона армія без підтримки місцевих євреїв не здобуде. Як зазначали багато вчених, у тому числі академіки-євреї, 1919-го й на початку 1920-х років у ЧК та інших репресивних органах советської влади було багато євреїв (за деякими

підрахунками, не менше половини керівництва ЧК становили євреї). У комуністичній (більшовицькій) партії України вони були другою за чисельністю групою після росіян, у той час як українці були третіми за чисельністю аж до другої половини двадцятих років. Саме ця реальність і породила «міт». Коли національно свідомі українці (чи демократи, чи антибільшовики - советська пропаганда завжди звалювала їх в одну купу, обзиваючи «націоналістами») виїжджали з Києва чи змушені були його покинути, їхнє місце займало витіснене єврейське населення. 1921 року євреї становили майже третину мешканців Києва, і цей факт багато хто трактував як доказ того, що саме євреї отримали найбільше зиску від поразки незалежності. Цей аспект історії потребує роз'яснення, інакше повне неприйняття «міту» Бартовим виглядає як уникання дражливого й незручного питання.

Особливо бентежить те, що Бартов робить настільки категоричні заяви, адже є чимало документальних свідчень потягу єврейських активістів до комунізму і марксизму. Нещодавно Тоні Джадт [Tony Judt] написав так:

У міжвоєнний та повоєнний періоди єврейських інтелектуалів особливо приваблював марксизм: частково завдяки прометеївським амбіціям проекту, але також через повний колапс їхнього світу, неможливість повернутися в минуле і жити далі за старими звичаями, позірну неунікність будівництва цілковито інакшого, нового світу. Незважаючи на те, що у польських націоналістичних колах антисемітське поняття «жидокомуна» вживалося для образи опонентів, протягом кількох років воно відповідало дійсності¹⁶.

У статтях, що вперше з'явилися у часописах *New Republic* і *New York Review of Books* (передрукованих згодом у книжці «Переоцінки»), Джадт обговорює кар'єри таких інтелектуалів, як Артур Кьостлер [Arthur Koestler], Луї Альтюсер [Louis Althusser] і Ерик Гобсбаум [Eric Hobsbawm]. В них описується, як перший розчарувався в ідеології марксизму й комунізму таяк двоє інших де-факто залишилися апологетами найжахливіших злочинів сталінізму. Саме на цьому тлі прихильності західного інтелектуала до сталінізму і варто розглядати вимоги українців до справедливого висвітлення подій. До того ж якщо апологію

¹⁶ Judt T. Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century. New York, 2008.

Советів з боку деяких західних інтелектуалів можна віднести на рахунок незрадливого ставлення до юнацьких ідеалів чи бажання говорити владі правду, то багатьом євреям, які прокладали собі шлях до советських органів влади, бракувало цього ідеалізму й сміливосте висловитися. Часто вони були лихими, свідомими своїх учинків коліщатами у монструозному механізмі терору. Права рука Сталіна Лазар Каганович, можновладні слідчі й кати спецслужб, бридкі типи, яких у ЧК було хоч греблю гати, не привабили уваги істориків чи біографів, проте лишили свій слід в історії Советської України. Участь євреїв у діяльності каральних органів було висвітлено лише завдяки таким уважним дослідникам, як Юрій Шаповал¹⁷, і підтверджено у нещодавно опублікованих бестселерах — наприклад, «ГУЛАГ» Енн Еплбом [Anne Applebaum] (2003)¹⁸ і «Сталін» Саймона Монтефіоре [Simon Montefiore] (2005)¹⁹. Не слід перебільшувати внесок євреїв у роботу репресивного апарату більшовиків і сталіністів, але й заперечувати факт його існування не варто. Понад усе зараз важливо його зрозуміти. Зокрема, блискучий аналіз моральної й політичної логіки, що спонукала інтелектуалів-комуністів сліпо сповідувати світську релігію, якою й був марксизм, подає Артур Кьостлер у своїй книжці «Пітьма опівдні» (1940). Але нам бракує аналогічних проникливих розглядів логіки, якою керувалися члени ЧК, виконуючи брудну роботу революції, виконавці наказів спецслужб, що проводили показові судові процеси, чи такі особи, як Каганович, котрий керував масовими арештами і вилученням зерна, чудово усвідомлюючи, що це призведе до голодної смерті сотень тисяч людей.

Концептуальна, етична й політична мета Бартова (з чим погодяться майже всі його читачі) — поширити інформацію про Голокост в Україні, щоб у майбутньому можна було уникнути подібних трагедій. Питання лише в тому, як найкраще досягти цієї мети. З точки зору цього дослідника, шлях до подальшого розвитку дискурсу довкола Голокосту й бага-

¹⁷ *Шаповал Ю.* Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). Київ, 1994; *Його ж.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001.

¹⁸ *Applebaum A.* Gulag: A History of the Soviet Camps. London, 2003. Укр. переклад: *Еплбом Е.* Історія ГУЛАГу. Київ, 2006.

¹⁹ *Montefiore S.* Stalin: The Court of the Red Tsar. London, 2003.

тьох інших трагедій ХХ століття, що голосно волають, аби їх почули, — розповісти всю історію без прикрас і визнати муки всіх. Таким чином, з'явиться простір для обговорення дій злочинців і жертв без апріорного відкидання інших аспектів історії — наприклад, визнання того факту, що люди можуть бути катами й жертвами водночас. Нехіть до виповідання наративу Го-локосту, на думку Бартова, у деяких випадках базується на зволіканні чи, ймовірно, підсвідомому відчутті провини. Можливо, подекуди цей наратив блокує поширення нових націоналістичних наративів. Також можна погодитися, що локально ці націоналістичні наративи часом набували кричущо антисемітських виявів. Але, як я вже натякав, це не єдині причини відмови розповісти історію Голокосту. Нині українці зосередилися на тому, щоб розповісти власну історію в усіх її іпостасях. Вони пройшли довгий шлях жертвності й страждання, і їм часто відмовляли у праві донести це до світової спільноти. Навіть тепер вони змушені слухати політиків, журналістів і культурних діячів, які паплюжать їхню мову, історію, культуру і національну ідентичність. Їхній наратив страждання рідко фігурував у свідомості міжнародної спільноти — у фільмах, романах, високій чи популярній культурі. Як будь-який національний наратив, він потребує обговорення, переговорів, пояснення і реконструкції з метою досягти розуміння власної історії та протидії панівним антиукраїнським фігурам мислення.

У сучасній українській літературі є приклади того, як українські та єврейські наративи жертвності й страждання можуть поєднуватися та переплітатися. Визнати це не означає натякати, буцімто один наратив може затьмарити чи применшити другий або ж що обидва наративи в усіх випадках виступатимуть нарівні. Важливий момент — визнати легітимність обох. Обидва ці наративи потребують розповіді, і оповідачі мають продемонструвати свою обізнаність в них обох. Безперечно, українці повинні знати про те, як пишно буяло життя євреїв у їхній країні та як під час Шоа йому було покладено край. Їм також слід бути обізнаними з подіями довгої смуги жахів і звірств, що відбувалися в Україні у зв'язку з революцією, терором тридцятих років, голодом (особливо 1932-1933 років), двома світовими війнами, ГУЛАГом і советською владою. Лише зараз над ними піднімається завіса, та й то насилу, з великою неохотою. Викриття інших трагедій, про які досі мовчали, може «позмагатися» з Голокостом за

увагу людства, адже з розпадом Советського Союзу назовні одночасно випливла інформація про всі ці історичні події. Однак не варто вважати ці наративи заняттям двох конкурентів. Дозволяючи розповісти про муки українців, ми фактично полегшуємо оповідь про страждання євреїв (у тому числі про причетність деяких українців до Голокосту). Визнавши всі страждання, можна зі щирим співчуттям і розумінням відповісти на питання: «А як же ми?» Фактично цей підхід використовують ті, хто розповідає про Голокост в Україні. Справді-бо, ці люди часто роблять крок уперед, пояснюючи, що українські євреї, зрештою, і були ці «ми». Освітняни наполягають на тому, що всі страждання під час війни слід вважати «нашими». Подібний підхід жодним чином не пропонує створити ієрархію страждань і водночас не заперечує специфічності геноциду євреїв. Утім, він заохочує нас до створення концептуально-етичної основи, що могла б привести в дію цінності співчуття, справедливості й розуміння — основоположні принципи української культури й ширшої юдео-християнської традиції.

Позитивний бік україно-єврейських стосунків також відсувається на другий план. Як зазначалося вище, слід краще вивчити історію філосемітизму і внесок євреїв в українську культуру та життя. «Вони» часто ставали «нами» в тому сенсі, що багато євреїв повністю ідентифікували себе з Україною й «асимілювалися» з українським життям. Важливо пам'ятати про цей факт, бо він підриває жорстке відокремлення одного народу від іншого, яке було і є фундаментальним для більшості антисемітських поглядів, включаючи концепцію націоналізму Дмитра Донцова (яку, ясна річ, ніколи беззастережно не приймали всі без винятку націоналісти та яку навіть у самій ОУН дехто ставив під сумнів). Визнати, що євреї й українці можуть бути одним, не означає «стерти» єврейську ідентичність чи заперечити специфіку страждання єврейського народу. Можна навіть стверджувати, що саме україно-єврейську ідентичність ретельно намагалися «витерти» з історії впродовж останніх півстоліття. Справді-бо, це постійно доводять україно-єврейські інтелектуали й лідери общини.

У книжці Бартова є й інші проблемні питання, що потребують роз'яснення шляхом ретельного вивчення й виважених дебатів. І одне з них — це порівняно недавнє виникнення дискусій щодо Голокосту в Україні. Як відомо, після того, як Сталін видав указ про те, що всі советські

народи постраждали однаково, виокремлення мук євреїв стало забороненим. Це одна з причин, чому на пам'ятниках загиблим у Другій світовій війні просто зазначено кількість «громадян» без указування їхньої національної приналежності, навіть там, де переважно більшість становили євреї. Тож існує потреба переглянути факти й змінити написи на цих пам'ятниках. Це переосмислення й увічнення пам'яті — явище світового масштабу. Зрештою, слід згадати, що Голокост став вагомим чинником єврейської ідентичності лише в останній чверті ХХ століття: «Протягом двох десятиліть після 1945 року... як євреї, так і не-євреї лише побіжно приділяли увагу Аушвіцу та його наслідкам»²⁰. Видавець відмовив Примо Леві [Primo Levi] у публікації книжки *Se questo u un uomo* («Якщо це людина», 1947), коли автор запропонував її вперше. З 2500 примірників, надрукованих 1947 року, багато було розпродано за зниженою ціною або знищено під час повені двадцять років потому. Лише незадовго до смерті Леві 1987 року його важлива праця почала набувати міжнародного резонансу. Також лише у 1980-х роках католицька церква в особі Папи Римського Івана Павла II перестала вважати євреїв винними у розп'ятті Ісуса Христа і запропонувала деяку компенсацію за мовчання Церкви під час Шоа. Усвідомлення того, як поводитися з євреями впродовж Другої світової війни, і самоперевірка, спричинена цим усвідомленням, були викликані поступовим процесом поширення інформації й дискусій. Аналогічний процес нині відбувається в Україні й так само супроводжується поступовим викриттям злочинів, скоєних в ім'я більшовизму й Сталіна, які багато хто досі відмовляється обговорювати чи навіть визнавати. У цьому є важливий етичний і практичний імператив: лише говорячи неприховану правду про минуле, ми зможемо побудувати кращий світ. А відмова казати всю правду в одному випадку створює ймовірність самообману в другому.

Звичка уникати драгливих питань, вірити в прості історії добра і зла та брехати самому собі глибоко вкоренилася в натуру багатьох людей. А надто притаманна вона тим, чию особистість сформував Советський Союз, бо в ті часи було заборонено мати погляди, що суперечили офіційним. Це призводить до панівного розуміння історії як прочитаної автобіографії. Сильні мемуари Євгенії Гінзбург «Крутий маршрут» (1967) відкри-

²⁰ *Judt T. Reappraisals. P.38.*

ваються таким реченням: «Рік 1937 почався фактично наприкінці 1934-го — якщо бути точною, то першого грудня»²¹. Того дня авторку покликали до місцевого комітету партії й повідомили, що було вбито Сергєя Кірова, секретаря ЦК Компартії Советського Союзу. Це вбивство стало виправданням для чисток, що почалися по тому. Це особистий погляд Гінзбург на її власне пекло. Чи слід нам припускати (керуючись її точкою зору), що до 1937 року, коли її заарештували, в Советському Союзі все було більш-менш нормально й пішло шкереберть лише в 1934-му? Саме на це натякають мемуари. У них показано, як її арешт і тюремне ув'язнення змусили її поступово переоцінити всю советську систему цінностей. Вона поволі усвідомлювала, що ті, хто виконував чистки, всі були «садистами», які «з людей перетворилися на звірів»²². До свого арешту вона ніколи не піддавала сумніву лінію партії, погоджувалася з усіма методами Сталіна. Український читач не може стримати іронічної посмішки, коли вона зміщує «початок» з 1937-го на 1934 рік. Чомусь авторка забула про грандіозні показові судові розправи в Україні, що відбувалися в 1928 і 1930 роках (та стали візцевими для всіх подальших подібних справ), про масові арешти, що їх супроводжували (йдеться про тисячі жертв серед інтелігенції) та про Голодомор початку тридцятих. Упродовж місяців, що передували її арешту, її страждання були суто моральними (це її слова). Сучасний читач може лише поспівчувати тому, що вона так мало знала про події в Україні. Багато хто, подібно до Гінзбург, не хоче чути про те, що сталося до 1934 року, тому що, як і Голокост, це оповідь про злочинців, приховування правди і обурливі події.

1946 року, за рік до публікації книги Примо Леві, Віктор Кравченко виїхав на Захід і вже в Нью-Йорку опублікував свою працю «Я обираю свободу». Ця книга — одна з найкращих оповідей, написаних з точки зору советської людини. В ній автор розповідає, як на власні очі бачив Голодомор (включаючи сцени брутального поводження з людьми й сцени голодної смерті), про ГУЛАГ і ставлення населення до пакту Молотова-Рибентропа. Втім, ця українська історія не здобула великого розголосу на Заході. 1983 року, у п'ятдесяті роковини трагедії, Советський Союз досі заперечував факт Голодомору. Ця тема стала

²¹ *Ginzburg E. Journey into the Whirlwind. New York - London, 1967.*

²² *ibid* P 60

предметом ширшого обговорення на Заході лише після того, як Роберт Конквест [Robert Conquest] опублікував «Жнива скорботи» (1986). П'ятдесят років це жахиття оберталось проти самих українців, яким закидали «фашистські» й «націоналістські» фантазії. Як сказав Едвард Саїд [Edward Said]: «Дуже важко п'ять десятиліть поспіль витримувати тягар всенародної справи, яку незмінно програєш». Усе, що може зробити народ у цій ситуації, — повторювати історію й вимагати її визнання. Саме це й не переставали робити українці. Їхня оповідь містить їхню точку зору на історію двадцятого століття. Вона заслуговує на те, щоби бути почутою. Зрештою, це вони мали рацію, тоді як сартри, альтюсери та інші видатні інтелектуали, які намагалися приховати її «задня загального добра», помилялися. Правду, як і співчуття, не можна видавати маленькими порціями. Спроби здійснити це призведуть до відсутності співчуття, неповноцінного знання історії й кепської політики.

У книжці Бартова також піднято кілька специфічних питань, таких як проблема відновлення права власності й турбота про неї. Проте автор не надто уважно їх розглядає. Він не говорить про те, кому зараз належить колишнє майно євреїв, яким чином у майбутньому його могли би передати попереднім власникам, хто міг би доглядати за спорудами і майданчиками, як можна було б зібрати кошти на утримання й реставрацію майна. Якщо це одна з тих проблем, якими Бартов переймається найбільше, дивно, чому він не заглиблюється в тему. Було б корисно знати шляхи розв'язку аналогічних проблем в інших регіонах і юрисдикціях, хоч би для того, щоб мати уявлення про випадки вдалого вирішення таких питань. З того, що пише автор, можна зробити висновок, що обов'язок зводити пам'ятники минулому і реставрувати будівлі покладається передовсім на міську владу. Автор наочно демонструє, що від 1991 року було зведено безліч різноманітних пам'ятників Голокосту. Крім того, багато вже зроблено для того, щоб поінформувати громадськість щодо питань, пов'язаних з цією трагедією. Опубліковано наукові монографії й популярну літературу, на всій території України проводилися конференції та виставки. Цю роботу поставлено на широку основу: задля виправлення байдужості минулого працюють учені, куратори музеїв, видатні політичні й культурні діячі. Подібні ініціативи, що їх здійснюють поважні й відомі люди в культурних центрах країни, потребують ширшого розголосу з подальшим поширенням на місцевий рівень (це вкрай важливо),

де необхідно за змогою усувати вияви упереджень і однобокості поглядів. Нині таку роботу допомагають проводити сучасні українські автори: наприклад, Юрій Андрухович, Марина Гримич і Володимир Єшкілев, — які представляють українську культуру як таку, що відображує розмаїття історій і культур, у тому числі і єврейську. Вузколобу політизацію історії можна ефективно нівелювати за допомогою поглядів, близьких до мультикультуралізму, що їх обстоюють ці письменники. У їхніх творах спостерігаються зміни зсередини, що вже перекроїли культурний ландшафт. Це один з найпотужніших індикаторів широкої підтримки досягнення мети, яку окреслив Бартов. Та, хай там як, зміни мають статися зсередини, і агентами змін будуть ті особистості, які формують дискурси довкола історичної пам'яті й розмаїття поглядів. На жаль, майже вся ця інформація лежить за межами книжки Бартова. Натомість він привертає увагу читача до того, що написи на пам'ятниках і брошури зроблено поганою англійською, що будинку Бруно Шульца нема на карті Дрогобича і що бібліотекарі та доглядачі музеїв нечеми. Саме на підставі таких суб'єктивних вражень автор робить свої висновки щодо навмисного й подекуди цинічного стирання євреїв з історичної пам'яті.

Одним з найвикривальніших розділів книжки є власне вступ, у якому автор називає себе інтелектуальним мандрівцем, що вивчає «білі плями на карті», прямує до «чорної діри, що засмоктала цілі цивілізації», і порівнює себе з дослідником колоніального «серця п'їтьми». Після такого зловісного вступу (що перегукується з риторикою колонізатора, що опинився посеред нецивілізованих войовничих племен, які нітрохи не знають власної історії) читач з полегшенням дізнається, що Бартов роками вивчав історію Німеччини, зосібна Третього Райху. Йому не сподобалося, як висвітлювалося в літературі помирання євреїв, і він побачив потребу в тому, щоб також реконструювати їхнє життя. Інтерес до цієї частини світу змусив його усвідомити, що «годі зрозуміти, як розвивалися події в цих містечках під час німецької окупації, не простеживши життя, культур, співіснування і конфліктів між різними громадами, що багато віків населяли цей регіон». Автор повідомляє, що нині пише історію містечка Бучач, вивчаючи його існування з XIV ст. аж до «занепаду як мультиетнічної спільноти під час і внаслідок Другої світової» (xv). Він хоче реконструювати історію Голокосту в цій частині світу й не дозволити, «щоб її забули чи переписали на догоду тим, хто успад-

кував цю землю» (хVII). Читач може лише сподіватися, що ретельний історик виконає це завдання і що цей історик буде спроможний зняти з себе машкару дослідника-«цивілізатора» з колонізаторською фантазією.

Безперечно, книга Бартова корисна тим, що наносить на карту місця єврейської історії, які потребують невідкладної уваги. Поза сумнівом, вона також стимулює суспільне обговорення проблеми причетності українців до вбивств євреїв у 1941-1943 роках. На жаль, поверхові й недбалі відступи в історію регіону і передовсім контекстуальна сліпота суттєво знижують її цінність як роз'яснювального тексту.

*Переклала з англійської
Олена Любенко*

Myroslav Shkandrii
Searching for the Past

While acknowledging the usefulness of Bartov's book, which locates various places on the map of Ukraine associated with Jewish history that require urgent attention and which is stimulating public discussion of the question of Ukrainians' involvement in the murders of Jews in 1941-1943, the reviewer emphasizes its superficiality, careless research on the history of this region, and contextual blindness. In Shkandrii's opinion, Bartov's narrative leaves the impression that Ukrainians are a people whose struggle for independence was in vain and whose attitude to Jews has been invariably hostile. Bartov degrades the national dimension of Ukrainian history and fails to see the positive side of Ukrainian-Jewish relations.-

Анна Вероніка Вендланд
Українське мовчання²³

У середині 1990-х, живучи у Львові й працюючи над дисертацією про галицьких русофілів, я їздила до Жовкви — разом з Деном Уновскі,

²³ В основу публікації покладено виступ на міжнародній науковій конференції «Міська єврейська спадщина та історія Центрально-Східної Європи» (29-31 жовтня 2008 року), організованій Центром міської історії Центрально-Східної Європи у Львові.

американським колегою єврейського походження, і своїм чоловіком Романом Осадчуком (який має галицько-українське й польське коріння, але народився в Одесі й ріс у Києві). Після тривалої поїздки потягом ми відвідали центр міста з його бароковими аркадами, подивилися Замок, який перебував у доволі жалюгідному стані, і прогулялися до решток синагоги в типово місцевому ренесансному стилі, де було повно сміття, а довкола лежали на траві люди й пили пиво та квас. Потім ми спробували відшукати пам'ятник убитим євреям Жовкви, але в місті не було жодного покажчика чи бодай якогось натяку на його існування, тож і знайти його здавалося нереальним. Нам довелося розпитувати людей, але більшість не знали, як туди дістатися. Здавалося, їх більше цікавило, чому цей гурт західно-східних туристів хоче потрапити «туди». Люди ще могли зрозуміти, чому євреї хочуть знайти це місце, але те, що не-євреї і євреї йдуть «туди» разом, їх вочевидь дивувало. Врешті-решт одна літня жінка показала нам шлях, і в лісі неподалік ми знайшли майже повністю зарослу місцину, розташовану за занедбаною огорожею зі знаком заборони входу, — то була якась «військова зона». Додому ми поверталися в пригніченому настрої: через занедбаний стан міста загалом, яке тоді постраждало від економічного занепаду ранніх пострадянських років, і стан меморіальних місць зокрема. Нас вразило, наскільки байдужою була громадськість Жовкви до речей, які вона вочевидь вважала «не своїми». Не менш прикро вражала й неспроможність забезпечити бодай «пристойне поховання» жертв, про яке просив у своїй праці проф. Бартов.

Хоч ми всі походили з дуже різних родин і мали різні біографії та причини відвідати це місце, спільним для кожного було відчуття, що в цьому небажанні зустрітися з минулим та його рештками є щось неприпустиме.

З нашого боку то було радше відчуття універсальних цінностей, таких як людське співчуття, ніж результат ретельного аналізу причин замовчування в Жовкві: радянської деформації, відродження націоналізму, традиційного антисемітизму чи просто підсвідомого, але дієвого бажання змученого суспільства забути про свої невдачі й провини.

Готуючись до цієї конференції, я згадувала Жовкву — а надто коли читала книгу Омера Бартова про «зникомі сліди єврейської Галичини», на якій базується його стаття. З часів нашої поїздки минуло більше

десяти років. За цей час українське суспільство зазнало разючих змін під впливом економічної трансформації, посиленого спілкування з західними сусідами, розширення ЄС на країни Центральної і Східної Європи. Воно пережило інтермецо ейфорії громадянського суспільства — Помаранчеву революцію і подальшу втрату ілюзій щодо демократичного майбутнього України. В результаті українські соціальні ідентичності вкрай фрагментовані й багатогранні: від крайнього націоналізму до ліберально-космополітичної європейської ідентичності та ототожнення себе з «радянським громадянином».

Фактично переважна більшість української культурної й політичної еліти досі переживає перехід 1990-х — від радянсько-українського патріотизму (суміші ксенофобського східнослов'янського шовінізму, комуністичної ідеології та псевдофольклору) до спрощеної націоналістичної ідеології. Результатом цього переходу є пам'ятники Бандері, називання вулиць іменами діячів ОУН і насипи в пам'ять про героїв УПА по всій Галичині, які привернули увагу проф. Бартова під час його мандрівок. З другого ж боку, нове покоління, що поступово набуває впливовості в культурних і наукових інституціях, чимало зробило для переосмислення ідентичності українців і усвідомлення фактів колективного минулого, які раніше сприймалися як «Інші», Чужі, «не Наші» чи які просто були табуовані радянською владою.

Передусім це стосується транскультурних чи мультикультурних підходів до міської історії в урбаністичних центрах України, що включає в себе нову позицію щодо єврейського аспекту в урбаністичному просторі й історії. Наприклад, у Львові це проявилось в заснуванні таких організацій, як журнал «І» з його принциповою турботою відродити цікавість до по-літнічного минулого Галичини і повторно опублікувати забуті галицькі голоси, в діяльності видавців «Центр Європи» чи нещодавньому відкритті Центру міської історії у Львові та виставки «Wo ist Lemberg?» (Де Лемберг?), організованої в Берліні, а тепер і у Львові українськими, єврейськими й німецькими культурними діячами та митцями. Що стосується здобутків у цілому, варто зауважити швидке зростання кількості українських перекладів головних теоретичних праць із історії культури і суспільних ідентичностей, а також поступ єврейських

студій — майже з нуля до разючих результатів²⁴. Крім того, «ревізійністські» й територіяльні школи української історії, що представляють її як історію України (а не винятково як історію українців) і здійснюють переоцінку ролі неукраїнців у історії України, вільно посилаються на наукові дослідження з суміжних дисциплін (полоністики, юдаїки, східнознавчих студій) і таким чином відроджують традицію, що існувала вже в міжвоєнній Україні, але пізніше була придушена.

Таким чином, порівняно з 1990-ми, було підготовлено значно кращий ґрунт для дискусій щодо причин замовчування і стратегій проголошення явища «Іншим», якщо воно не вписується у наратив. За моїми власними спостереженнями, впродовж останніх років значно поліпшилися передумови для відкритого діалогу між українцями та не-українцями стосовно минулого України (а отже, й спадку євреїв і білих плям в українській історії щодо співучасті українців у масових убивствах, організованих нацистами).

Проте, поки східноєвропейці роблять неабиякі успіхи в просуванні до міжнародних стандартів, їхні західні партнери часом воліють дотримуватися звичних форм міркування *про* них (а не разом з ними). На жаль, цей метод розмовляти «*про*» замість розпочати діалог «*з*» контрпродуктивний до самої мети діалогу й взаємовизнання, а надто якщо в таких дослідницьких розвідок є величезна потреба у Східній Європі.

Чудовим прикладом такого невдалого діалогу є книжка й стаття проф. Бартова. Що стосується аналізу недбалого ставлення до пам'ятників євреям, він бездоганний. Вони є до болю необхідним дзвоником тривоги, що закликає негайно звернути увагу на проблему, поки ще не остаточно зникли сліди, особливо в провінційних містечках. Тож, знаючи, що книжку здебільшого адресовано англомовній читацькій аудиторії, я б охоче рекомендувала якнайшвидше перекласти її українською. Але також я б радила переглянути й переосмислити багато фрагментів, що стосуються «українців» чи (західно)українського суспільства.

Метод проф. Бартова — це яскравий приклад поширених на Заході маніхейських поглядів на вкрай складні історичні процеси, що відбу-

²⁴ Фінберг Л. Збирання єврейської спадщини в Україні 1991-2008 // Виступ на конференції «Міська єврейська спадщина та історія Центрально-Східної Європи» (Львів, 29-31 жовтня 2008 року).

валися в зонах імперій і диктатур загалом та в українському випадку зокрема. Олександр Мотиль назвав таке мислення «бінарним»²⁵, маючи на увазі поняття, що виникло в результаті поступового перетворення Голокосту з унікального історичного факту, котрому приділяли замало уваги у повоєнні роки, на сакралізований наратив у США, Німеччині та Ізраїлі, починаючи з кінця 1960-х років. Таке бінарне ставлення, за Мотилем, розкриває колективні образи скривджених і кривдників, які начебто не змінюються вході історії та навіть у ретроспективі, таким чином уможлиблюючи проведення неперервних ліній від, наприклад, лютеранського й козацького ан-тиюдаїзму до Гітлера, Гайдриха та українських дем'янюків, що служили в нацистських таборах.

Схоже, саме це й відбувається з українським суспільством, якщо вірити статті й книжці проф. Бартова. Українці у нього майже завжди виступають як кривдники чи нащадки кривдників, які мають на меті знищити докази злочинів своїх батьків і дідів, агресивно стираючи з української території й історії всі не-українські сліди. Щоб підкріпити своє бачення параноїдального, монолітного й антисемітичного колективного образу, який слугує для одного-єдиного проекту — етноцентричної розбудови української нації, автор детально розглядає екстремістські західноукраїнські мікропартії і малозрозумілі антисемітські памфлети²⁶ як вихідні дані, що репрезентують українське суспільство в цілому. Як це сформульовано на суперобкладинці книжки: «[...] віднедавна незалежна Україна з її населенням людей етнічно очищених і просякнутих антисемітизмом, [яке] відтворило своє минуле шляхом придушення будь-якої пам'яті про його [sic!] жертв». За цією логікою середньостатистичний західний читач має зробити висновок, що вбивства й чистки в Галичині здійснювали не нацисти й не НКВС, а українське «населення»²⁷.

²⁵ Мотиль О. Чому можливий бар «КГБ»? // Критика. 2008. № 6. С. 10-15.

²⁶ «Соціал-національна партія» і тернопільська газета правих сил «Не здамось».

²⁷ Підставою для цього узагальнення можуть також слугувати записи про особливе заповзяття, з яким українці вбивали євреїв у погромах під час гітлерівської окупації, наприклад, у Тернополі в липні 1941 («На тому етапі, поки німці стріляли лише чоловіків, українські погромісти різали і жінок з дітьми»), чи свідчення євреїв-очевидців про те, що українці «гірші за німців».

Відповідно, факти, що не вписуються в цей бінарний наратив (навіть історичні обставини інших епох), автор до уваги не бере. До таких фактів можна зарахувати згадані вище ініціативи й події в нинішньому плюралістичному українському суспільстві — крім хіба що кількох згадок, наприклад, відсилання до критичних ремарок Ярослава Грицака щодо методів придушення пам'яті в українських родинах²⁸.

Іншим прикладом є реактивна зміна мультиетнічної урбаністичної пам'яті, зокрема усунення українського (русинського) аспекту з короткого огляду історії Львова. Це має особливе значення, адже тісне співіснування премодерних польських, єврейських, вірменських і русинських громад та артефактів — це марка мультикультурної спадщини міста, відмирання якої є темою книжки Бартова. Прикро, але англomовному читачеві відмовляють у віртуальній прогулянці завдовжки кількох сот метрів від старих єврейських і вірменських кварталів Львова до русинського, де розташовані славетна вежа Корнякта і Успенська церква, будівництво якої фінансували православні воеводи-волохи, а плануванням займалися архітектори, щовчилися в Італії, чи Ставропігійський інститут, у якому розташовувалася одна з найстаріших друкарень у Східній Європі (що працювала аж до радянських часів); не кажучи вже про те, що достатньо побіжного погляду на вулицю Руську, щоб побачити одну з найкрасивіших сецесійних споруд Львова, де колись містилася русинська страхова компанія. Єдиною згадкою про русинів до 1900 року є «посилення утисків (польської культури у Львові) з боку русинського/українського націоналізму»²⁹.

Для мене, історика Галичини, це щось нове стосовно політичних сил у Галичині XIX ст. Насправді ж саме польська елітна культура, адміністративна мова, патріотична символіка й економіко-політичний потенціал виражено домінували в австрійському королівстві між 1867 та 1914 роками. «Утиски» русини могли чинити (та й то сумнівно) хіба що в першому десятилітті XX ст., коли доба універсального виборчого права і масової політики мобілізувала демографічну більшість русинів у сільській місцевості — не кажучи вже про те, що панівними тенденціями в українській ідеології тоді був не просто «націоналізм», а передовсім аграрний соціялізм і національна демократія.

²⁸ *Bartov O. Erased. P. 89f.*

²⁹ *Ibid. P. 14.*

Що стосується пам'яті про євреїв, то навіть спроби українців *та* євреїв протистояти забуттю показано у душі *in dubio contra reo*³⁰. Українці хочуть зберегти картини Бруно Шульца в Дрогобичі і не дають вивезти їх до Яд Вашем? Вони вочевидь хочуть «присвоїти» собі те, що їм не належить. На меморіальній дошці у Львові євреїв не названо жертвами прямо? Через побоювання, що це збурить «ще більшу хвилю» антисемітизму (тобто антисемітизм тут буває, більшою чи меншою мірою). Однак у тому ж самому абзаці автор стверджує, що «місцеве населення тепер вважає жертв... своїми, а не членами групи, яку майже знищили не лише як живий організм, але й як спогад»³¹.

Я розумію, що автор має цілком легітимну мету: точність мовного вираження, що є принциповою передумовою для встановлення історичного факту. Події, скривджених і кривдників слід скрупульозно описувати, а не напускати туману чи відбуватися евфемізмами. Попри це, однакові високі стандарти точної й диференційованої мови слід застосовувати до всіх сторін, у тому числі до історичного і сучасного українських суспільств. Поза тим, лишається нерозв'язаним питання: чи повинні ми журитися через те, що українські люди врешті-решт вирішили оголосити єврейські жертви «своїми»? І якщо так — то чи вони чинять так переважно тому, що хочуть відвернути увагу від того, що «вони» співпрацювали з нацистами? Чи краще буде, якщо вони й далі відхрещуватимуться од євреїв і неважатимуть їх учасниками «своєї історії»? А хіба не це ставлення до чогось як до «не-нашого» було причиною, яка впродовж десятків років стримувала громадськість від кроків до збереження культурної спадщини євреїв?

***

Дід мого чоловіка, Ілля (тобто Ілія, Елайджа), для рідні і друзів — Ілько, був селянином з найдалшого південно-східного куточка Галичини, Городенського району біля Коломиї. Він помер, коли йому ледь виповнилося сорок років, бо потрапив між жорна двох тоталітарних систем. Спершу, у вересні 1939 року його забрали до польського

³⁰ «Сумніви свідчать проти обвинуваченого» (лат.) (*Прим. пер.*)

³¹ *Bartov O.* Last Traces of Jewish Galicia: Why are They Vanishing and Should They be Saved? (рукопис виступу на конференції «Міська єврейська спадщина та історія Центрально-Східної Європи» (29-31 жовтня 2008 року). Р.8.

війська, невдовзі він потрапив у полон, пережив нацистський арешт і трудове рабство як військовополонений. Під час хаосу, коли німці відступали, він зумів утекти до рідного села, але там його відразу заарештували Совети й депортували на Урал, за те, що він перебував під «впливом фашистів». Його син Петро втік з рідного села в 1950-х на даху потяга, який привіз його в Одесу. Там він вивчав українську й російську літератури та став поетом, а згодом перекладачем советської поезії з їдишу на українську.

Його син і онук відвідали занедбані могили сусідів Елайджі, євреїв-галичан. Історія цього українського Елайджі доволі типова для повоєнних советських українських родин. Це історія людей, що силкувалися вижити між нацистською окупацією і сталінським терором. Багато хто з них справді робив вибір на користь українського націоналістського руху чи вирішував стояти осторонь, брати участь чи отримувати опосередковану вигоду від масових розправ, що їх чинили нацисти над їхніми сусідами-євреями. З другого боку, необхідно зазначити, що більшість українців вирішили інакше і не брали участі у звірствах нацистів. Варто лише згадати, скільки українських советських солдатів і цивільних загинуло на фронтах, на примусових роботах у Німеччині та в партизанській війні.

Крім того, в повоєнні роки українське суспільство було частиною Великого суспільства «шептунів», яке Орландо Файджес [Orlando Figes] вражаюче описав у своїй останній книжці³². Людина в цьому суспільстві в часи диктатури мусила мовчати майже про всі аспекти свого досвіду: про долю українських військовополонених і оstarбайтерів, про євреїв як головних жертв нацистської окупації в Україні, про заарештованих і депортованих членів родини. Навіть характер української колаборації спотворювали й замовчували, хоча її часто згадувала советська пропаганда, щоб зганьбити всі спроби (в тому числі й суто культурні) українців відстояти свої права. Тому що ця пропаганда, хоч і таврувала *бандерівців* як зрадників і фашистів, мовчала про єврейських і польських жертв українських колабораціоністів і партизанів. У цій атмосфері спотвореного дискурсу багато західноукраїнців зберегли (потай) ідеалізований образ українських партизанів як єдиної сили, що боролася за спіль-

³² Figes O. *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. London - New York, 2007.

ну людську справу, як проти німців, так і проти росіян. Це тривало, з короткою перервою на відлигу 1960-х, аж до кінця Советського Союзу.

Таким чином, після 1990 р. українське суспільство побачило на місці історії України майже суцільну білу пляму — незалежно від того, була то «наша» чи «їхня» історія, всі історії було спотворено й занехаяно. Майже не існувало історичної інформації, крім чуток, пропаганди, відроджених національних легенд та інформації, що передавалася пошепки, про всі випадки насильства на території України — про сталінські чистки, Великий голод 1932-1933 років, про нацистські місця масових розстрілів та про повоєнні переслідування.

Саме на це слід звертати увагу, аналізуючи мовчання українців, туманну мову і білі плями на меморіальних дошках. Громадяни Советського Союзу — як українці, так і вцілілі євреї — користувалися цією мовою довгі десятиліття, тому що будь-яка інша мова загрожувала тюрмою чи навіть чимось гіршим. Як відомо зі світового досвіду (не лише в постдиктаторських системах, але й у «старих» демократіях), має проминути чимало поколінь, перш ніж травматичні події в історії отримають належне висвітлення й дослідження, а надто якщо це стосується меншин (часто-густо зниклих). Можна навести безліч прикладів з таких країн, як Німеччина, Австрія, Іспанія, Польща, Чеська Республіка — чи американське суспільство в стосунку до корінних і афроамериканців. Однак досвід показує, що увага громадськості й діяльність, спрямована на подолання несправедливості, можуть покласти край мовчання.

На очах у західної публіки, яка тепер виявляє неабияке зацікавлення до української політики щодо пам'яті, Україна здійснила стрибок від советської диктатури до доволі нестабільного межового стану. Я вважаю, що потрібно дати українському суспільству той самий час, який знадобився іншим суспільствам, щоб обговорити свої травми, замовчування й небажання розбиратися з власними злочинами. Це буде коректно і чесно. Якщо прийняти цю передумову справедливої дискусії, стане значно легше налагодити діалог щодо білих плям в історії України. Для цього кожній зі сторін переговорного столу потрібно докласти чималих зусиль, а також позбутися освячених віками кліше.

Не-українці мають позбутися стереотипів всюдисущого українського антисеміта і звернути нарешті увагу на колективну травму україн-

ців. А для українців, особливо в Галичині, найперше завдання – зацікавитися станом єврейських меморіалів. По-друге, разом з єврейськими громадами регіону обговорити тексти про них. Ніхто не говорить про меморіали, «куди людям подобається ходити»³³ - авжеж, на історичних мінних полях України треба мати силу волі, щоб «туди піти» й подивитися в лице дошкульним фактам. Для початку було б величезним здобутком, якби галичани, які люблять називати себе «більшими європейцями» порівняно зі своїми співвітчизниками з Центральної України, зробили один справді європейський і просто людський учинок: очистили священні місця від бруду й довели їх до пуття.

*Переклала з англійської
Олена Любенко*

Anna Veronika Wendland
Ukrainian Silence

According to Wendland, the preconditions for launching an open dialog between Ukrainians and non-Ukrainians concerning Ukraine's past have considerably improved in recent years. Nevertheless, some Western commentators still follow the usual thought patterns *about* Eastern Europe instead of initiating a dialog *with* it. Bartov's book is a prime example of this type of unsuccessful dialog. Before the eyes of the Western public Ukraine made the jump from Soviet dictatorship to a rather unstable marginal condition. The reviewer believes that Ukrainian society should be afforded the same amount of time that was given to other societies in order to discuss its traumas, silences, and unwillingness to make sense of its crimes. This stance should be accepted as a precursor to a just discussion. In Wendland's view, non-Ukrainians must rid themselves of stereotypes relating to the ubiquitous Ukrainian anti-Semite and, finally, to start focusing attention on the Ukrainians' collective trauma. The first task of Ukrainians, particularly in Galicia, is to begin taking an interest in the state of Jewish memorials and discussing this question with Jewish communities in the region.

³³ Як висловився тогочасний канцлер Німеччини Гергард Шрöder під час обговорення планів будівництва Меморіалу Голокосту в Берліні.

Ілля Герасімов

Judenrein пам'ять та її невідповідності

Того самого дня, коли я отримав поштою копію книжки Омера Бартова *Erased*, люб'язно надіслану «Україною Модерною», я дістав запрошення на семінар «Злочини комунізму: історичне тло та сучасні проблеми». Цей захід, зорганізований «Фондом розслідування комуністичних злочинів» (*The Foundation for the Investigation of Communist Crimes*), мав відбутися на початку березня в Будапешті, на базі знаного музею «Будинок терору». Програма семінару мене шокувала: приїзд; реєстрація в butik-готелі «За-ра»; зорганізований переїзд до «Будинку терору»; фуршет у кав'ярні «Хази терору» (*Terror Haza*); обід в ресторані; наступного дня - початок семінару в розкішному готелі «Гелерт»... Я намагався уявити конференцію в'язнів ГУЛАГу в Москві, що відбувається у готелі «Балчуг Кемпінські», або зустріч жертв Голодомору в Києві, які мешкатимуть у «Поділ-Плазі» й збиратимуться на дискусію в «Прем'єр-Палаці». Чомусь з'їзд ветеранів КГБ я можу собі уявити таким, але жертв режиму - ні (принаймні в Росії). Окрім невідповідності теми заходу стилістиці його організації, сам розмах «семінару» на тлі теперішньої економічної кризи відверто свідчив про його суто політичну спрямованість. (Зазирнувши до інтернету, я виявив, що фундацію-організатора зареєстровано в Естонії: наскільки мені відомо, наразі комунізм не є головною проблемою естонського суспільства, а от у чому тоді полягає справжній сенс такої пропагандистської кампанії - не хочу гадати).

Слід одразу попередити, що я пишу з Росії, де за останні десять років політика пам'яті не просто реакційна, а буквально абсурдна, адже її головна мета полягає не так у маніпуляції репрезентаціями минулого, як у прямій амнезії. Тому протиставляти російський досвід естонській ініціативі (яка до злочинів комунізму зараховує, наприклад, і геноцид в Руанді 1990-х років) як приклад зваженішої політики пам'яті я аж ніяк не можу. Порівняно із Росією, що повернулася в доперебудовні часи, Україна пішла дуже далеко вперед в історичній рефлексії - як усередині професійної спільноти істориків, так і в сфері широкої суспільної дискусії. Більша відкритість до минулого водночас робить Україну вразливішою: колись ізольовані спільноти

завжди платили високу ціну за інтеграцію до «цивілізації». Маю на думці не незнані інфекції та економічну експлуатацію, а травму національного історичного нарративу, який ніби щойно сформувався, але одразу втрачає монолітизм і стає об'єктом альтернативних інтерпретацій. А також - і це ще важливіше - об'єктом претензій на репрезентацію з боку груп, раніше позбавлених голосу. Саме в такому контексті варто розглядати книжку Омера Бартова *Erased*, яка, судячи з усього, викликала в колі «українознавців» реакцію значно гострішу, ніж можна було сподіватися.

Попри попередні десятиліття викриттів злочинів нацизму в Німеччині, рання книжка Бартова (1991 року), присвячена ролі вермахту в етнічних чистках, викликала широкий розголос у Німеччині. До того часу було прийнято розрізняти нацистську машину масового винищення та військові сили, яка лишень виконували свій солдатський обов'язок на фронті. Це було так само зручно (якщо слово «зручно» пасує до способу переживання колосальної колективної провини), як нині в Польщі зручно відмовляти в легітимності повоєнному комуністичному режимові, але не кордонам, установленим після Другої світової війни в результаті домовленостей з радянським керівництвом. Цілковито інакша історія, яка на наших очах завершується *Harry Potter*, почалася з не менш важких соціальних і психологічних заворушень. Початковий етап руху за громадянські права в США викликав глибокий розкол в суспільстві, і мало проминути не одне десятиліття, аби включити афроамериканців до нормативного історичного нарративу, який практично ігнорував їхнє існування ще усередині ХХ століття. Якщо українські суспільствознавці - і громадяни - наважилися піти шляхом відкритого звернення до власної історії, варто приготуватися до того, що доведеться переглянути чимало «зручних» формул минулого.

Омер Бартов написав популярну книжку для широкого кола читачів, яка містить мінімальний науковий апарат і старанно уникає занурення у специфічні проблеми історіографії. Він чесно попередив, що це звіт про початковий етап масштабного дослідницького проєкту. Ця невелика книжка - про зниклу пам'ять про євреїв (а не про винищення євреїв), причому на обмеженій території західної України. Авторський задум та його втілення перебувають в очевидному контрасті з реакцією на книжку, яка загалом сприймається негативно як неспра-

ведлива оцінка ролі українського народу у винищенні євреїв Галичини. Редакція УМ дала мені змогу ознайомитися з іншими матеріалами цього форуму, але мені не хотілося б називати конкретні рецензії, аби уникнути переходу на особисті обставини авторів (наукову кваліфікацію, політичну заангажованість, людську адекватність реакцій). Враховуючи ці відгуки, я хотів би виокремити декілька основних стратегій аргументації, які я виявив у різних текстах.

1. *Об'єктивний історичний підхід.* Цей троп нам добре знайомий ще з радянських часів з праць офіційних істориків, присвячених сталінізмові. На жаль, особливу популярність він здобув останнім часом в Росії з санкції вищого політичного керівництва.

«Ті, хто пише про жертви ГУЛАГу, спрощують історичну дійсність. По-перше, їх було набагато менше. По-друге, чимало з них справді були опозиціонерами. По-третє, СРСР був жертвою постійних замахів з боку імперіялістичного оточення, що вимагало особливого режиму безпеки. Але головне, не забуваймо про досягнення економічного розвитку, масштабні соціальні перетворення і, нарешті, про перемогу у війні під керівництвом Сталіна. Не варто дискредитувати славну історію окремими негативними фактами, що мали місце!»

На таке зазвичай залишається тільки розвести руками і спитати: то Сталін убивав людей чи ні? Якою би складною і суперечливою не була передісторія Галичини, куди поділися понад півмільйона євреїв, що жили там до війни?

2. *Культ національно-визвольного руху.* Багато людей дуже гостро сприймають будь-який натяк на відповідальність повстанців-націоналістів за вбивства мирного населення. Як і в більшості інших країн, що здобули незалежність після розпаду СРСР та радянського блоку, одним з найвпливовіших історичних наративів в Україні є троп антиколоніального національно-визвольного руху. Залишаючи осторонь політичний та емоційний аспекти цього підходу до власного минулого, я хочу звернути увагу на те, що власне науковий складник цього наративу застарів і став ненадійним. Півстоліття тому, у «героїчну добу» повстанських рухів 1950-х -1960-х років і зародження колоніальної критики різанина цивільного населення слугувала моторошним доказом вітальності однієї «озброєної нації» порівняно з другою. Але сьогодні пост-постколоніальна теорія пропонує значно більше зноансовану інтерпретацію «колоніального» суспільства (мені

йдеться передусім про Біла Ашкрофта [Bill Ashcroft] та Енн Столер [Ann Stoler]), а найсправедливіші вимоги турецьких курдів чи палестинців не можуть виправдати терор проти мирного населення. Чи варто виправдовувати воєнні злочини високою місією - чи мова про поведінку радянської армії в Східній Пруссії, чи про дії УПА? Чи варто робити увесь національний проєкт заручником однієї-єдиної дивізії Вафен-СС (як в Естонії)?

3. *Політична коректність стосовно титульної нації.* Чимало коментаторів азартно відшукували сліди упереджености та подвійних стандартів у тому, як Бартов описував свою подорож місцями витертої пам'яті в західній Україні. Список претензій вийшов достатньо розлогіий. Під час експедиції Бартов ще не говорив українською і тому не вхопив багато нюансів, не кажучи вже про розуміння потаємних глибин слов'янської душі. Він недогледів, що навколо руїн однієї синагоги незабаром таки встановили огорожу, розписану антисемітськими висловами, що має провіщати реконструкцію будівлі. В іншому місці він виявив очевидну українофобію, оголосивши «ветеринарну» лікарню «лікарнею для ветеранів» (ту саму, в якій сходи зроблено з єврейських надгробків). Та й взагалі, як можна вимагати збереження історичної пам'яті від населення, яке на 90% переселилося на терени західної України після війни (що, правда, не заважає йому зберігати пам'ять про націоналістичні військові формування краю). Наполягаючи, що до України несправедливо підходити із загальноєвропейськими стандартами, західні автори навіть не усвідомлюють усю глибину свого зверхнього колоніалізму, який не вимагає від людей другого сорту тієї ж відповідальности, що й від німців чи французів. І навпаки, попри всю свою благодушність, Бартов без жодних знижок на «пострадянську вбогість» підходить до України з тими самими мірками, що й до Австрії чи Франції. Читач може сам зробити вибір між тим, що йому ближче: комфортна зверхність чи поважна вимогливість.

Насправді за гострою реакцією на книжку Бартова стоїть первісний страх прочитати в ній українську версію «Сусідів Яна Гроса або «Охочих виконавців наказів Гітлера» Деніела Голдгагена [Daniel Goldhagen] та наступне відчуття полегшення через те, що нічого порівнюваного з тими книжками в *Erased* немає. А отже, Бартов стає ще легшою й бажанішою мішенню для критики. Справді, згадки Бартова про участь місцевого населення у винищенні євреїв зазвичай не підкріплено фундаментальними покликами на документальні свідчення, тема співучасти українців і

поляків Галичини в Голокості не стає лямбдотивом книжки. Почасти це пов'язано із жанром книжки, що присвячена сучасній політиці пам'яті на заході України і тому спирається на поточні враження автора й усні свідчення, почасти із тим, що, як Бартов і попередив читачів, це лише перша стадія дослідження.

Я мав змогу ознайомитися з результатами подальшого розвитку дослідницького проєкту Омера Бартова, коли у вересні 2008 року ми обговорювали з ним можливість публікації його матеріялів у часописі *Ab Imperio*. Ця публікація не відбулася із низки причин (зокрема, тому, що сам Бартов, вочевидь, ще не цілком випрацював методологічні рамки представлення свого матеріялу), тому жодних цитат я не наводитиму. Можу лише розповісти, що це було бл. 120 сторінок тексту, що складався насамперед зі свідчень очевидців: євреїв, українців, поляків, німців, як тих, хто пережив війну, так і тих, чий голос лишився тільки на сторінках щоденників, листів і протоколів допитів. Як і було обіцяно читачам *Erased*, Омер Бартов зосередився на районі міста його предків - Бучача - і написав «thick description» знищення єврейського населення в окремо взятій місцевості України. От коли вийде нова книжка Бартова, заснована на колосальних обсягах документальних свідчень, що часто перетинаються, згадують ті самі імена і події, інколи описані з різних боків (наприклад, українцем і євреєм) - тоді прибічники «об'єктивності», «історизму» та «справедливості» справді зіткнуться із серйозною загрозою панівному національному історичному наративу.

Наступна книжка Бартова справді завдасть травми душевному спокоеві кожної чесної людини, яка любить Україну і хотіла би бачити її історію нехай важкою, подеколи трагічною - але не злочинною, не нелюдською. Тому що всі аргументи, превентивно висловлені критиками *Erased*, яких обурюють згадки про участь місцевого християнського населення у винищенні євреїв Галичини, виявляться пересічним і непереконаливим запереченням Голокосту на тлі свідчень, зібраних Бартовим. Найстрашніше в тих матеріялах, що мені довелося прочитати восени, - не опис страг, не картини погромів, а згадки про випадки, коли в людини був вибір: лишитися стороннім чи докласти зусилля і знищити єврея - і люди робили це свідоме зусилля. Наприклад, упізнавали в перехожому на сільській дорозі єврея, що врятувався від облоги, - і голосно гукали поліцію. Що загрожувало цим людям, якби вони відвернулися, «не помітили»,

«не упізнали» єврея? Або нічний мандрівник поспішав повідомити комендатуру, що земля на свіжій братській могилі рухається і з-під неї чути голоси - що би сталося страшного, якби ця людина не зробила крюка вночі і не покликала би поліцію добити тих, хто вижив? Йдеться не про переховування євреїв, навіть не про те, аби поділитися з перехожим шматком хліба. Йдеться взагалі не про співчуття - найстрашнішим є *брак байдужості*, що зраджує всю глибину і природність внутрішнього відторгнення євреїв «сусідами». Здається, Бартов сам не цілком усвідомлює увесь жах тих епізодів, які я згадую, принаймні він наразі ніяк не виокремлює і не коментує їх. Зрозуміло, він розповідає і про випадки переховування євреїв українцями і поляками, і про конфлікти всередині самої неоднорідної єврейської «маси», коли одні євреї поспішали прирехнути на смерть інших в ілюзорній надії купити собі ще трошки часу...

З майбутньою книжкою Бартова можна і треба буде сперечатися - з точки зору придатності різних методологічних моделей інтерпретації зібраних ним даних, - утім, було би безглуздя робити це до того, як книжку опубліковано і навіть, судячи з усього, дописано. Я згадав про неї з однією метою: підкреслити, що *Erased* написана про те, про що автор попереджає в передмові, а намагання відмахнутися від картини безпам'ятства, змальованої Бартовим, загрожують куди поважнішою психологічною травмою, коли вийде книжка, присвячена масовим убивствам. У певному сенсі, Бартов виголосив в *Erased* ранне попередження: перегляньте своє ставлення до минулого, спроби замовчати його дуже небезпечні... Мені можуть заперечити: Бартов ломиться у відчинені двері, перебільшуючи ступінь реакційності українського суспільства. Як написав один з рецензентів, поверховий «мандрівний репортер» Бартов знехтував великою працею, зробленою Українським центром вивчення Голокосту, Інститутом юдаїки в Києві та Центром єврейських досліджень при Києво-Могилянській академії. Це важливе зауваження, і важливе воно саме тому, що підтверджує гірку правоту Омера Бартова: історична пам'ять на заході України успішно *Judenrein*. Тому що всі згадані інститути знаходяться в

Києві, а аналогічне їм львівське товариство «Меморіал» проявило своє крайнє націонал-політичне заангажування (с. 193-196).

Реакція на книжку Бартова унаочнила важливу підміну: публікація про ситуацію в частині західної України трактується як присуд усьому

українському суспільству. Я аж ніяк не піддаю сумніву територіальну цілісність України (досягнуту, до речі, завдяки імперіялістичній політиці радянського режиму), але, щоб поширити висновки Бартова на всю Україну, потрібна низка передумов. Слід документально підтвердити, що наступ німецьких військ миттєво приводив до порівнюваних за масштабом погромів єврейського населення і на схід від Збруча; що місцеве населення так само активно брало участь в «акціях», як і галичани; що політика пам'яті в центрі і на сході країни нічим не відрізняється від того, що відбувається на заході. В такому випадку справді з'являються підстави для есенціалістських узагальнень в дусі Голгаєнової книжки про «вроджений» німецький антисемітизм. Тоді для історика залишається украй обмежене поле дослідження: перерахувати жертви, назвати головних катів і визнати: нічого не вдієш, рано чи пізно це мало статися, якщо вже мова йде про вроджену «расову» несумісність.

Але може з'ясуватися, що на «Сході» антисемітизм не відіграв настільки вирішальної ролі, як на «Заході», і тоді перед істориками постають справді складні проблеми. Так, свідому й активну участь у винищенні євреїв Галичини (як і поляків) слід буде пояснювати не особливим складом «української душі», а специфікою місцевої версії українського національного проекту. Упродовж століть Галичина, в якій українці, поляки і євреї становили приблизно рівні за чисельністю групи населення, які істотно мірою визначали розподіл сфер зайнятості і місця проживання, зберігала стабільність завдяки маніпулятивним зусиллям «імперії-са-дівника» (Речі Посполитої, а потім - Габсбурзької імперії). Крихкий баланс було порушено, коли регіон опинився у складі націоналістичної та націоналізуючої Польської держави, і політика національного виживання та самовизначення перетворилася на політику «національного тіла». Польський націоналізм «Blut und Boden» призводив до зворотної радикалізації українського національного руху; довести приналежність до «свого» національного тіла можна було тільки одним шляхом: особистою участю (або принаймні не неучастю) у знищенні «чужого». Обидві сторони відмовляли євреям у праві на місцевий «грунт», що автоматично означало неминучість кровопролиття. Спадкоємці цієї версії національного проекту так само покривають нині учасників масових убивств євреїв: не тому, що вони кровожерці і погані люди, а тому, що вони так само щиро не вважають законним прагнення

євреїв вважати «свою» галицьку землю. Це земля не євреїв (і вже не поляків), євреї тут уже не живуть (їх убили), тож і пам'ять про них нікому не потрібна.

Попри усі свої потворні сторони і ексцеси, радянська версія українського національного проєкту таки була інклюзивніша. «Політика класу» і «політика ідеології» призводила до масових убивств, які анітрохи не ліпші за масові убивства в результаті «політики тіла», але тут постає одна важлива відмінність: соціальні ідентичності залишали людям вибір у минулому і дають його сьогодні, дозволяючи переформулювати порядок денний. Можна відмовитися від ідеї «диктатури пролетаріату» заради ідеї «парламентської демократії», не знищуючи підвалин існування нації як простору горизонтальної солідарності. Але не можна перестати бути євреєм чи поляком, як не можна скоригувати національну ідею, якщо в її основі лежить принцип землі і крові, гасло «Росія для росіян» або «Галичина без євреїв».

Книжка Омера Бартова розповідає про стерилізовану історичну пам'ять в Галичині, але, знаючи про меморіяли жертвам Голокосту в Харкові чи Дніпропетровську або про діяльність Центру вивчення Голокосту в Києві, розумієш, що йдеться не тільки і не стільки про минуле, скільки про майбутнє України та української національної справи.

*Переклала з російської
Ореста Єрмейко*

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА З ТЕМИ

ЛІТЕРАТУРА з тем, висвітлених у даній праці, обширна, і, звісно ж, в межах цієї книги неможливо згадати більш, ніж незначну її частину. Окрім праць, цитованих в примітках, читачеві, певно, будуть цікавими та корисними наступні вибрані дослідження та художні твори:

Східноєвропейські пограниччя

«Borderlands: Ethnicity, Identity, and Violence in the Shatter-Zone of Empires Since 1848.» Research project led by Omer Bartov at the Watson Institute for International Studies, Brown University, <http://www.watsoninstitute.org/borderlands/>, for numerous papers and links to other projects on this issue.

Bugge, Peter. « 'Shatter Zones': The Creation and Re-Creation of Europe's East.» In *Ideas of Europe since 1914: The Legacy of the First World War*, ed. Menno Spiering and Michael Wintle, 47-69. New York: Palgrave, 2002.

Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

Галичина

Bachmann, Klaus. *Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland: Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907-1914)*. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 2001.

Hann, Christopher, and Paul Robert Magocsi, eds. *Galicia: A Multi-cultural Land*. Toronto: University of Toronto Press, 2005.

Markovits, Andrei S. and Frank E. Sysyn, eds. *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982.

Історія України та український націоналізм

Fedyshyn, Oleh S. *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1971.

Himka, John-Paul. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. London: Macmillan, 1988.

———. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1999.

Hrycak, Jarosław (Jaroslav Hrytsak). *Historia Ukrainy, 1772-1999: Narodziny nowoczesnego narodu*. Trans. Katarzyna Kotyhska. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000.

Hunczak, Taras, ed. *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977.

Kozik, Jan. *The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815-1849*. Ed. Lawrence D. Orton. Trans. Andrew Gorski and Lawrence D. Orton. Toronto: University of Toronto Press, 1986.

Magocsi, Paul Robert. *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto: Toronto University Press, 2002.

Україно-єврейські зносини та співпраця в Голокості

Berkhoff, Karel C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004, esp. 59-88.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44*. New York: St. Martin's Press, 2000.

Golczewski, Frank. „Interethnic Relations, Politics, and the Holocaust: Ukrainians, Germans, and Jews in Western Ukraine.“ In *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, and Memorialization*, ed. Wendy Lower and Ray Brandon. Bloomington: Indiana University Press, 2007.

- . „Die Kollaboration in der Ukraine.“ In *Kooperation und Verbrechen: Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939-1945*, ed. Christoph Dieckmann et al., 151-82. Göttingen: Wallstein, 2003.
- Himka, John-Paul. „Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors.“ In *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* ed. Jonathan Frankel, 170-89. New York: Oxford University Press, 1997, and at [http:// www.zwoje-scrolls.com/zwojel6/textllp.htm](http://www.zwoje-scrolls.com/zwojel6/textllp.htm).
- . „Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside during the Late Nineteenth Century.“ In *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Peter J. Potichnyj and Howard Aster, 111-58. Edmonton: University of Alberta, 1988.
- Pohl, Dieter. „Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden.“ In *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* ed. Gerhard Paul, 205-34. Göttingen: Wallstein, 2002.
- Sabrin, B. F. *Alliance for Murder: The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*. New York: Sarpedon, 1991.
- Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944*. Trans. Jerzy Michalowicz. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.
- Torzecki, Ryszard. „Die Rolle der Zusammenarbeit mit der deutschen Besatzungsmacht in der Ukraine für deren Okkupationspolitik.“ In *Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, ed. Werner Röhr, 239-72. Berlin: Hühig, 1994.
- Weiss, Aharon. „Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust.“ In *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Peter J. Potichnyj and Howard Aster, 409-420. Edmonton: University of Alberta, 1988.

Історія Польщі та польський націоналізм

- Dabrowski, Patrice M. *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2004.
- Davies, Norman. *God's Playground: A History of Poland*. Rev. ed. 2 vols. New York: Oxford University Press, 2005.

- Lukowski, Jerzy, and Hubert Zawadzki. *A Concise History of Poland*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Stauter-Halsted, Keely. *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848-1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- Zamoyski, Adam. *The Polish Way: A Thousand-Year History of the Poles and Their Culture*. New York: Hippocrene Books, 1994.

Польська романтична література

- Milosz, Czeslaw. *The History of Polish Literature*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press, 1983, esp. pts. 7-10.
- Sienkiewicz, Henryk. *With Fire and Sword*. Trans. W. S. Kuniczak. New York: Hippocrene Books, 1991. First published in Polish in 1884; part 1 of trilogy.
- . *The Deluge*. Trans. W. S. Kuniczak. New York: Hippocrene Books, 1991. First published in Polish in 1886; part 2 of trilogy.
- . *Pan Michael*. Trans. Jeremiah Curtin. Boston: Little Brown, 1893. First published in Polish in 1887-88; part 3 of trilogy.

Етнічні німці як колаборанти та жертви

- Bergen, Doris L. «The Volksdeutsche of Eastern Europe and the Collapse of the Nazi Empire, 1944-1945.» In *The Impact of Nazism: New Perspectives on the Third Reich and Its Legacy*, ed. Alan E. Steinwies and Daniel E. Rogers, 101-28. Lincoln: University of Nebraska Press, 2003.
- Buchswailer, Meir. *Russlanddeutsche im Sowjetsystem bis zum Zweiten Weltkrieg: Minderheitenpolitik, nationale Identität, Publizistik*. Essen: Klartext Verlag, 1995.
- Dean, Martin. „The Role of Soviet Ethnic Germans in the Holocaust in the Reich Commissariat Ukraine.“ In Lower and Brandon, *Shoah in Ukraine*, chap. 7.
- Lower, Wendy. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005.

- Lumans, Valdis O. „A Reassessment of *Volksdeutsche* and Jews in the Volhynia-Galicia-Narew Resettlement.” In Steinwies and Rogers, *Impact of Nazism*, 81-100.
- Röskau-Rydel, Isabel, ed. *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Galizien*. Berlin: Siedler Verlag, 1999.

Польське та галицьке єврейство

- Abramsky, Chimen, et al., eds. *The Jews of Poland*. New York: Basil Blackwell, 1988.
- Babicki, Jakov. *Yiddishe Landvitshaft in Stanislover Voieyvodshaft*. Wilno: Bibliotek fun YIVO, 1938, in Yiddish.
- The Galitzianer*. Newsletter of “Gesher Galicia,” <http://www.jewishgen.org/galicia/newsletter.html>.
- Hödl, Klaus. *Als Bettler in die Leopoldstadt: Galizische Juden auf dem Weg nach Wien*. Vienna: Böhlau, 1994.
- Hundert, Gershon David, ed. *Essential Papers on Hasidism: Origins to Present*. New York: New York University Press, 1991.
- . *The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opatow in the Eighteenth Century*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.
- Lehmann, Rosa. *Symbiosis and Ambivalence: Poles and Jews in a Small Galician Town*. New York: Berghahn Books, 2001.
- Mahler, Raphael. *Hasidism and the Jewish Enlightenment: Their Confrontation in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1985.
- Moore, Deborah Dash, ed. *East European Jews in Two World Wars: Studies from the YIVO Annual*. Evanston: Northwestern University Press, 1990.
- Shanes, Joshua. „National Regeneration in the Diaspora: Zionism, Politics and Jewish Identity in Late Habsburg Galicia, 1883-1907.” Ph.D. diss., University of Wisconsin, 2002.
- . „Neither Germans nor Poles: Jewish Nationalism in Galicia before Herzl, 1883-1897.” *Austrian History Yearbook* 34 (2003): 191-213.
- Sinkoff, Nancy. *Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands*. Providence: Brown University Judaic Studies, 2004.

Єврейське мистецтво та архітектура

- Agnon, Shmuel Yosef. *The Bridal Canopy*. Trans. I. M. Lask. New York: Schocken Books, 1967. Orig. pub. 1922.
- . *Das Buch von den polnischen Juden*. Berlin: Jüdischer Verlag, 1916.
- . *Buchach, moie rodynne misto* [My Hometown]. Ternopil': Erudyt, 2002. Ukrainian translation of a selection of his stories.
- . *A Guest for the Night: A Novel*. Trans. Misha Louvis. Madison: University of Wisconsin Press, 2004. Orig. pub. 1939.
- . *Only Yesterday*. Trans. Barbara Harshav. Princeton: Princeton University Press, 2000. Orig. pub. 1945.
- . *The Whole City*. Jerusalem: Schocken, 1973, in Hebrew.
- Franzos, Karl Emil. *The Jews of Barnow*. Trans. M. W. Macdowall. North Stratford, N.H.: Ayer Company Publishers, 1999. Orig. pub. 1877.
- . *Leib Weihnachtskuchen and his Child*. Trans. Michael Mitchell. Riverside, Calif.: Adriane Press, 2005. Orig. pub. 1896.
- Grynberg, Henryk. *Drohobycz, Drohobycz and Other Stories: True Tales from the Holocaust and Life After*. Trans. Alicia Nitecki. Ed. Theodosia Robertson. New York: Penguin Books, 2002.
- Mendelsohn, Ezra. *Painting a People: Maurycy Gottlieb and Jewish Art*. Hanover, N.H.: University Press of New England, 2002.
- Roth, Joseph. *The Emperor's Tomb*. Trans. John Hoare. Woodstock, N.Y.: Overlook Press, 2002. Orig. pub. 1938.
- . *Job*. Trans. Dorothy Thompson. Woodstock, N.Y.: Overlook Press, 2003. Orig. pub. 1930.
- . *The Radetzky March*. Trans. Joachim Neugroschel. Woodstock, N.Y.: Overlook Press, 2002. Orig. pub. 1932.
- . *The Wandering Jews*. Trans. Michael Hofmann. New York: W. W. Norton, 2001. Orig. pub. 1927.
- Zweig, Stefan. *The World of Yesterday: An Autobiography*. Trans. Cedar and Eden Paul. London: Cassell, 1987. Orig. pub. 1944.

Мемуари про Голокост

- Anderman, Pesach. *The Strength of Life: Being Human*. Ramat Gan: Te'omim, 2004, in Hebrew, on Buchach.
- Appleman-Jurman, Alicia. *Alicia: My Story*. Toronto: Bantam Books, 1988, on Buchach.
- Arbiser, Pola. *Give Me the Children*. Atlanta: William Breman Jewish Heritage Museum, 2002, on Drohobych.
- Avituv, Avraham Yitzhak (Birenboim). *From My Father's House: Memories of Childhood in my Birth Town Husiatyn*. Tel Aviv: Self-published, 1965.
- Drix, Samuel. *Witness to Annihilation—Surviving the Holocaust: A Memoir*. Washington, D.C.: Brassey's, 1994, on L'viv.
- Fremont, Helen. *After Long Silence: A Memoir*. New York: Random House, 1999, on Buchach and L'viv. Halpern, Mordechai. *A Family and a City: In Prosperity and in Ruin*. Tel Aviv: Traklin, 2003, in Hebrew, on Buchach. Halpern, Sam. *Darkness and Hope*. New York: Shengold Books, 1997, on Khorostkov (Khorostkiv) near Husiatyn. Herzog, Pesach. *In the Shadow of the Black Eagle: Memories of Tarnopol in 1939-1945*. Tel Aviv: Yaron Golan, 1996, in Hebrew. Horowitz, Irene and Carl. *Of Human Agony*. New York: Shengol Publishers, 1992, on L'viv and Boryslav (Boryslaw). Kahane, David. *Lvov Ghetto Diary*. Trans. Jerzy Michalowicz. Amherst: University of Massachusetts Press, 1990. Katz, Etunia Bauer. *Our Tomorrows Never Came*. New York: Fordham University Press, 2000, on Buchach. Karl, Mali. *Escape a la Vida*. Lima: Imprenta Charito E.I.R.L., 1989, on Buchach.
- Lewin, Kurt I. *Przeżyłem: Saga świętego Jura spisana w roku 1946*. Warsaw: Zeszyty Literackie, 2006, on L'viv.
- . *A Journey through Illusions*. Santa Barbara: Fithian Press, 1994, on L'viv.
- Milch, Baruch. *And the Heaven May Be Void*. Trans. and ed. Shosh Milch-Avigail and Ephraim F. Stern. Jerusalem: Yad Vashem, 1999, in Hebrew; Polish edition: *Baruch Milch, Testament* [original title: *Szkodliwe robactwo ludzkości, czyli mój testament po Hitlerjardzie*]. Warsaw: Ośrodek KARTA, 2001, on Podhajce (Pidhaitsi) and Tluste (Tovste).

- Rosenberg, Bianca. *To Tell at Last: Survival under False Identity, 1941-45*. Urbana: University of Illinois Press, 1993, on Kolomyia.
- Rosner, Mina. *I Am a Witness*. Winnipeg: Hyperion Press, 1990, on Buchach.
- Soltan, Christina. *Under Strange Skies*. London: Melville Press, 1948, includes account of Buchach under Soviet occupation.
- Wells, Leon Weliczker. *The Janowska Road*. New York: Macmillan, 1963, on L'viv.
- Yones, Eliyahu. *At the Edge of the Pit*. Jerusalem: Yad Vashem, 1960, in Hebrew; German translation, *Die Straße nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941-1944*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999, on L'viv.
- . *Smoke in the Sand: The Jews of Lwów during the War 1939-1944*. Jerusalem: Yad Vashem, 2001, in Hebrew.
- Zaderecki, Tadeusz. *When the Swastika Ruled in Lwów: The Destruction of the Jewish Community through the Eyes of a Polish Writer*. Trans. Zvi Arad. Jerusalem: Yad Vashem, 1982, in Hebrew.

Мемуари та література про подорожі

- Baselgia, Guido, and Verena Dohrn. *Galizien*. Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 1993.
- Döblin, Alfred. *Journey to Poland*. Trans. Joachim Neugroschel. 1925; New York: Paragon House Publishers, 1991.
- Dohrn, Verena. *Reise nach Galizien: Grenzlandschaften des alten Europa*. Berlin: Philo, 2000.
- Landmann, Salcia. *Erinnerungen an Galizien*. Munich: Knauer, 1983.
- Morgenstern, Sorna. *In einer anderen Zeit: Jugendjahre in Ostgalizien*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 1999.
- Pollack, Martin. *Galizien: Eine Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina*. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2001.
- Schieb, Roswitha. *Reise nach Schlesien und Galizien: Eine Archäologie des Gefühls*. Berlin: Berlin Verlag, 2000.
- Simonek, Stefan, and Alois Woldan, eds. *Europa Erlesen: Galizien*. Klagenfurt: Wieser Verlag, 1998.

ПРО АВТОРА

Омер Бартов – професор історії Європи в Університеті Брауна, лауреат премії ім. Джона П. Біркелунда. До його праць, з-поміж інших, належать «*The “Jew” in Cinema*» (Indiana), «*Germany’s War and the Holocaust*» (Cornell) «*Mirrors of Destruction*»(Oxford) «*Murder in our mids*» (Oxford) та «*Hitler’s Army*» (Oxford)

А Л Ф А В І Т Н И Й П О К А Ж Ч И К І М Е Н

- АГНОН ЙОСЕФ ШМУЕЛЬ, 44,146,158, ГРОСС ЯН ТОМАШ, 177,217
АЛЬТМАН С., 189-190 ГЮНТЕР КАРЛ, 86-87
АН-СЬКИЙ С., 42-43
АНТОШКІВ РОМАН, 155
ГАЙДРІХ РАЙНХАРД, 77
ГІТЛЕР АДЛЬФ, 67,214
БАНДЕРА СТЕПАН, 74, 52-53,86,87, ГНАТЮК ВОЛОДИМИР, 154
БАУЕР ЄГУДА 116N90 ХОЗМАНН МАРТИН, 178NL39
КАРМІ ШУШАНА 146NL09 ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО, 165
ЧАЧКЕС ШАЛОМ МОРДЕХАЙ, 153 ІЛЬКІВ ГРИГОРІЙ („ПУГАЧ“), 140
ЧЕМИК. *Див.* ЛУКАШЕВИЧ МАР'ЯН ГРИНІВ ІГОР 206, 208-209
ШИРАК ЖАК 215 ГРИЦАК ЯРОСЛАВ, 118N92
ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО, 144NL08 ГУНЧАК ТАРАС, 219NL2
- ДЕ ГОЛЬ ШАРЛЬ, 215 ІВАН ПАВЛО ІІ (ПАПА РИМСЬКИЙ), 137
ДЕМИДАСЬ ЯРОСЛАВ, 168-70
ЕЙНШТЕЙН АЛЬБЕРТ, 214
ЕЛЛЕНБЕРГ, (РАБИН), 189
КАРМЕЛ ІЛОНА, 218
ХАРЧУК ПЕТРО, 140
ХАВАРІВСЬКИЙ БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ,
168
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН,
256, 257
КИТАЙ ДЗЮНКА, 190
КИТАЙ ШИЙО, 190
КОРНЬЛУТ АБА, 61
КУЧМА ЛЕОНІД, 169,
- ФРАНКО ІВАН, 84-85,97, 105, 154
ФРАНЦ ЙОЗЕФ (КАЙЗЕР), 114
ФРАНЦОЗ ЕМЛЬ, 145
ФРАЙМАН ЛУІЗА, 190
ФРІДМАН ДАВИД-МОШЕ, 145
ГАЙСЛЕР БЕНДЖАМІН, 89
ГОТЛЬБ МАУРІСІЙ, 44, 84
ГРАЧОВА СОФІЯ, 30, 146NL09,

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Кулиняк Данило, 207
 ЛАНДАУ ФЕЛІКС, 86, 88
 Лукашевич Мар'ян , 175
 МАРКЕС ГАБРИЕЛЬ ГАРСІА, 95
 МАЄВСЬКИЙ ОЛЕГ, 30
 МАЛДІС МАРК, 101
 МАЗЕПА ІВАН, 165
 МЕЛЬНИК АНДРІЙ, 84
 МЕРЕТИН БЕРНАРД, 128
 МІЩКЕВИЧ АДАМ, 87, 107
 МУДРИЙ ЯРОСЛАВ, 165
 МУСЯЛ БОГДАН, 184
- ОВЕРКО ОМЕЛЯН СТЕПАНОВИЧ, 159
 ПАЛІТ (ПЕТРО), 59
 ПЕТЛЮРА СИМОН, 98, 164, 165
 ПЕТРИКЕВИЧ ВІКТОР, 110N84
 ПРИХІВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР, 64
 ПОЛТАВА ПЕТРО, 194
 ПОРТНОВ АНДРІЙ, 180NL42
- РЕДІЛІХ ШІМОН, 176,177, 179, 180-182
 РОЗЕНБЕРГ КАРЛ, 100
 РОТ ЙОЗЕФ, 196, 197
 РОЗДОЛЬСЬКИЙ ОСИП, 197
 РУДОЛЬФ (ВЕРХОВНИЙ ГЕРЦОГ), 197
 РУТИНА ЛЮДВІК, ОТЕЦЬ, 152, 157NL19
 РИВЕНСЬКИЙ Р., 69
 САДАН ДОВ, 184
 САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО,165
 ШЕФЕР ЕМАНУІЛ, 110
 ШМУКЛЕР ЮРІЙ, 64
 ШУЛЬЦ БРУНО, 84, 86-90
 ШВАРЦ АЛЕКСАНДР, 63, 65-67
- ШАТНА ДАРІЯ, 177-78
 ЩУРАТ ВАСИЛЬ, 197
 ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРЕЙ, 97, 179
 ШЕВЧЕНКО ТАРАС, 78, 86, 161-62, 164, 197
 ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ, 90, 192
 ШТАЕР, П., 69
 СТЕПАНЕНКО ОЛЕКСАНДР, 145, 146NL09
 ШТЕРНШТАЙН ЛУЇЗА, 64
 СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ,98
 СУСАК ВІТА, 62-64
 СИНЕНЬКА ОРЕСТА, 152, 157
 СИНЕНЬКИЙ ІВАН, 157NL19
 ШВІРЖАК МАНКО, 158
 ТАРНАВСЬКИЙ МИРОН, 197
 ТАУБЕР, М., 140
 ТРУШ ІВАН, 197
 ТУДОР СТЕПАН, 197
- ВЕЛИКИЙ ВОЛОДИМИР, 165
 ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ДМИТРО, 165
 ВАССЕРМАН ЛЯЙБ, 140
 ВАЙС ТОМАС, 154
 ВІЗЕНТАЛЬ СИМОН, 155
 ВОРОНОВИЧ РОМАН, 206
- ЯГОДА. *Див.* Лукашевич Мар'ян
 ЯНУКОВИЧ ВІКТОР, 169
 ЯН ЄЖІ, 128
 ЯРОШ ОЛЕКСІЙ, 188
 ЮЩЕНКО ВІКТОР, 169
- ЗЕЛІНСЬКИЙ АДАМ, 100

А Л Ф А В І Т Н И Й П О К А Ж Ч И К Т О П О Н І М І В

- Вірменський собор, 52
Аушвіц, концентраційний табір, 214
Гора Башти, 153
Василіанський собор, 206
Бейт Хамідраш, 150
Білорусь (Білорусія), 69
Белжец, табір смерті, 77, 85, 95,
103, 113, 123, 125, 129-30, 203-05
Бережани, 12, 176, 179, 181-82
Бішуш. *Див.* Бучач
Болехув. *Див.* Болехів
Болехів, 103-106, 244
Болехов. *Див.* Болехів
Боліхов. *Див.* Болехів
Боришківці, 140
Брод. *Див.* Броди
Броде. *Див.* Броди
Броди, 11, 22, 191-198
Бучач, 11, 29-31, 44, 110, 117, 122,
146, 148, 150-159
Бучач. *Див.* Бучач
Буковина, 33, 41, 68
Бушаш. *Див.* Бучач
Карпатські гори 112
Ріка Черемош (Черемош), 125
Чернівці, 41, 59, 127
Чорний ліс, 145
Чортків, 135-143, 221
Чортков. *Див.* Чортків
Краків, 218
Чарни Лас. *Див.* Чорний ліс
Черновіци. *Див.* Чернівці
Чортков. *Див.* Чортків
Округ Галичина, 33
Дністер, 77
Дрогобич. *Див.* Дрогобич
Дрогобец. *Див.* Дрогобич
Дрогобич, 84-100
Дрогобич. *Див.* Дрогобич
Дроговіч. *Див.* Дрогобич
Гора Федір, 150-59
Фортечна синагога (Гусятин), 131
Синагога «Золота Роза», 52-54
Городенка. *Див.* Городенка
Велика синагога (Бережани), 181-82
Велика синагога (Болехів), 103-06
Велика синагога (Броди), 191
Велика синагога (Бучач), 150
Велика синагога (Городенка), 129
Велика синагога (Івано-
Франківськ), 76-80

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТОПОНІМІВ

- Велика синагога (Коломия), 112
 Велика синагога (Косів), 119
 Велика синагога (Стрий), 95
 Велика синагога (Жовква), 201
 Велика синагога of the Suburb (Львів), 52
 Гусятін. *Див.* Гусятин
 Гусятін. *Див.* Гусятин
- Хайфа, 161
 Голобут, 101
 Городенка, 126-29
 Гусятин, 131-34
 Гусятан. *Див.* Гусятин
 Івано-Франківськ, xvi, 76-83, 85, 194
 Івано-Франковск. *Див.* Івано-Франківськ
 Єдвабне, 177
 Київська Русь, 165
 Кітев. *Див.* Кути
 Кітов. *Див.* Кути
 Кіттів. *Див.* Кути
 Коломеа. *Див.* Коломия
 Коломей. *Див.* Коломия
 Коломия, 112-116
 Косів, 119-123
 Косов. *Див.* Косів
 Косув. *Див.* Косів
 Косов. *Див.* Косів
 Кути, 124-125
 Київ, 12, 165
- Лемберг. *Див.* Львів
 Луганськ, 30
 Львів, 51-75
- Львов. *Див.* Львів
 Львув. *Див.* Львів
- Майданек, 193
 Східна Мала Польща, 19
 Михальще. *Див.* Михальче
 Монастержиска. *Див.* Монастирська
 Монастирська
 Монастріц. *Див.* Монастирська
 Монастиріще. *Див.* Монастирська
 Монастирська, 163-175
 Палестина, 25, 57
 Поліся (Західна Білорусь), 69
 Поморяни, 188
 Потек Золті. *Див.* Золотий потік
 Поток Злоти. *Див.* Золотий потік
 Прага, 43
 Проде. *Див.* Броди
 Прут, річка, 112
 Російське Поділля, 42, 132
 Русинія, 68, 188
 Самбір, 77-83
 Самбор. *Див.* Самбір
 Самбур. *Див.* Самбір
 Семаківці, 127-28
 Серет, річка, 142, 167, 171
 Сибір, 69, 100, 106, 192, 208
 Семаковще. *Див.* Семаківці
 Собібор, 193
 Станіслау. *Див.* Івано-Франківськ
 Станіславув, 3. *Також* Івано-Франківськ Станіслев. *Див.* Івано-Франківськ
 Станіславів. *Див.* Івано-Франківськ
 Старий ринок (Львів), 51-52
 Стрий, 94-101

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТОПОНІМІВ

Стрия. <i>Див.</i> Стрий	Західне Поділля, 42, 132
Стрипа, річка, 151	Віжніц. <i>Див.</i> Вижниця
	Волинь. <i>Див.</i> Волинь
Тель-Авів, 25, 150	Збруч, річка, 75, 131-132
Тернопіль, 41, 167-182	Жовква, 201-205
Шорткев. <i>Див.</i> Чортків	Злочув. <i>Див.</i> Золочів
Угринів Старий, 98	Злошев. <i>Див.</i> Золочів
Відень, 43	Жолкев. <i>Див.</i> Жовква
Війніта. <i>Див.</i> Вижниця	Золочів, 183-189
Віжніца. <i>Див.</i> Вижниця	Золотой Поток. <i>Див.</i> Золотий Потік
Волинь, 68	Золотий Потік, 147-49
Вижниця, 125	Жолкво. <i>Див.</i> Жовква

Літературний редактор
В. Годлевська
Дизайн та верстка
М. Невінчаний

Підписано до друку 21.05.2010
Формат 60*84/16
Друк офсетний
Гарнітура «Times New Roman»
Папір офсетний
Тираж 3000.
Замовлення № 338/10

Друк ДГВПП «Зовнішторгвидав України»
01054, Київ, вул. Воровського, 22.
Тел.: (044) 234 33 04